

VAN OERBOS TOT HOOILAND

CONCEPT

DIT IS EEN CONCEPTVERSIE EN IS IN EERSTE INSTANTIE BEDOELD VOOR DE TWEEDE LEZERS. IN NOVEMBER VOLGT EEN REDACTIESLAG. DAARNA WORDT DE TEKST DEFINITIEF OPGEMAAKT. IN DEZE CONCEPTVERSIE ONTBREEKT NOG:

-VOORWOORD

-BIJSCHRIFT EN VERANTWOORDING BIJ DE MEESTE FOTO'S EN KAARTEN

-EEN AANTAL AFBEELDINGEN

CONCEPT

Colofon

Auteurs

Jeroen Wiersma (hoofdstuk 1, 2,3)
Wim Coster (hoofdstuk 4)
Martin van der Linde (hoofdstuk 5)

Fotografie en kaarten

Albert Bartelds
Thomas Bartelds
Jeroen Wiersma

In opdracht van en in samenwerking met Stichting
hooiDelta, Gemeente Zwartewaterland, Provincie
Overijssel.

Inhoudsopgave

Inleiding

De IJsseldelta: Een landschap met vele gezichten	9
Langs de oevers van Het Zwarte Water en dwars door de Oldematen	10
Kampereiland en Polder Mastenbroek vanuit een luchtballon	15
Een boottocht langs de IJssel en door het Kamperveen	20
Een gevarieerd landschap	24
Het ontstaan van het natuurlijke landschap	26
IJs, wind en water vormen het landschap	26
8000 jaar geleden: oerbossen vullen het ledige landschap	29
6000 jaar geleden: Rietveen en broekveen langs de IJssel en het Zwarte Water	30
5000 jaar geleden: Veenmosveen ter hoogte van Kamperveen en de Oldematen	31
2000 jaar geleden: Een moerasbos in de polder Mastenbroek	33
900 jaar geleden: de geboorte van het Kampereiland	34
Het Middeleeuwse agrarische cultuurlandschap	37
Het veenmoeras wordt in rechte plakken gesneden	37
Van laagveenvlakte tot Polder Mastenbroek	48
Terpen in Overijssel? De belten van het Kampereiland	52
Hooiland in de IJsseldelta: Ligging, kwaliteit en botanische samenstelling	57
De hooilanden langs het Zwarte Water	57
Buitendijks hooien langs de oevers van de IJssel	68
Van akkers tot hooiland: Kampen en het Kamperveen	73
Tussen blauwgras, moeras en petgaten:	
De hooilanden van de Oldematen	81
De greppelijke blokken en slagen van polder Mastenbroek	87
De rijke hooilanden van het Kampereiland	95

Hooi, hooien en hooiers	104
Ter Plaatse	104
Werken met gras en hooi	107
Innovatie en techniek	111
In tijden van crisis en oorlog	115
In taal, kunst en wetenschap	118
Korte Kroniek	121
Hoe het hooi verdween uit de IJsseldelta: de laatste generatie hooiboeren	127
Jan Bruins: 'Kampereiland hooi rook als vers brood'	128
Bertus van der Kolk: 'Mijn opa kreeg dispensatie van de pastoor om op zondag te hooien'	137
Harm Moed: "De hooibrand was het gesprek van de dag"	140
Truida Moraal-Groen: 'Op de Viltkoele stonden zo'n vijftien hooibergen'	145
Arie en Alie Kronenberg: 'Als je de koeien alleen van het hooi uit de Olde Maten moest melken, had je ze zo droog.'	151
Geuje van der Linde: 'Op het Kampereiland stonden overal hooioppers'	156
Verantwoording en disclaimer	161
Bronnen en literatuur	162

Voorwoord

Door Theo Spek

CONCEPT

Inleiding: Van oerbos tot hooidelta

Lang voordat het eerste hooi in de IJsseldelta werd gewonnen werden de condities voor de latere hooibouw geschapen door smeltend ijs dat een diep uitgesleten dal achter zich liet. Een dal dat nadien door afzettingen van de rivieren de IJssel en het Zwartewater, de zee en afgestorven plantenresten werd opgevuld. Om te kunnen begrijpen waarom het overgrote deel van het landschap tot in de 20ste eeuw hier hoofdzakelijk in gebruik was als hooiland, is het belangrijk om te weten onder welke omstandigheden het landschap werd gevormd in de afgelopen tienduizenden jaren. ‘Van oerbos tot hooidelta’ schetst het verhaal van het ontstaan van de IJsseldelta en hoe en wanneer de verschillende delen van het landschap door de tijd heen zijn ontgonnen en in gebruik zijn genomen door onze voorouders. Het hooi vormt de rode draad in dit verhaal.

In de IJsseldelta kunnen we een zestal deelgebieden onderscheiden die elk haar eigen landschappelijke ontstaansgeschiedenis vertellen. Als enige zoetwaterdelta van Nederland was de IJsseldelta tot aan de afsluiting van de Zuiderzee in 1932 lange tijd uniek. Door deze unieke omstandigheden raakten sommige delen van het landschap vooral met mineraalrijk zoet water als soms ook met zout water overspoeld. Op tal van plaatsen kwamen er daardoor bijzondere plantengemeenschappen voor. Op andere plekken was juist sprake van een mineraalarme bodem. Belangrijke factoren als de gesteldheid van de bodem, het plaatselijke reliëf en de ligging ten opzichte van de rivieren en de zee hebben ervoor gezorgd dat de IJsseldelta vanaf de Middeleeuwen bij uitstek een gebied was waar hooi kon worden gewonnen. We beginnen zo dadelijk met een rondtocht door de IJsseldelta en leren de verschillende deelgebieden nader kennen. Daarna wordt duidelijk onder welke natuurlijke omstandigheden de basis voor het huidige landschap werd gevormd. Toen de wind was uitgeraasd en het klimaat verder opwarmde verscheen de mens op het toneel. Eerst alleen op de hoge en droge zandkoppen, maar vanaf de Volle Middeleeuwen ook steeds vaker in de uitgestrekte veenwildernis die in de duizenden jaren daarvoor was ontstaan. Het boerenbedrijf stelde verschillende eisen aan het landschap, terwijl het landschap de

mogelijkheden dicteerde. Dat resulteerde in een gemengd boerenbedrijf met vooral veel ruimte voor veeteelt. Op tal van plaatsen werd hooi gewonnen in afgelegen en uitgestrekte drassige terreinen. Waar lagen deze hooilanden precies, en wat weten we van de kwaliteit en van de samenstelling van het hooi? En wat weten we van het hooien en van de hooiers?

Hooi, hooien en hooiers in het licht van de historie

Schrijven over hooi, hooien en hooiers in het licht van de historie betekent harken. Harken naar bronnen. En binnen die bronnen weer naar spriet en sprietjes, want aan Clio laten zij zich in de regel slecht kennen. In landbouwstatistieken ontbreken zij meestal, terwijl het vee, het graan, het land, hun producten, hun opbrengsten en hun prijzen daarin wél de pagina's vullen. Ook in meer algemene werken over de geschiedenis van de landbouw krijgt het hooi veelal niet de aandacht die het daar, gezien zijn duizenden jaren oude rol als voedsel in de sector, zou verdienen. Het was er ‘gewoon’, het werd geoogst, vervoerd en opgeslagen volgens eeuwenoud gebruik en het ging vrijwel altijd naar de eigen dieren. Pachten werden betaald in graan, in dierlijke producten of in levende dieren. Voor de handel en het daarmee gepaard gaande vervoer had hooi te veel volume.

Die handel ontstond pas, toen veranderende agrarische omstandigheden en technische mogelijkheden daartoe aanleiding gaven. Toen ook, werden hier te lande gegevens omtrent hooi vastgelegd, zij het nog in zeer beperkte mate, in een al evenzeer beperkt gebied. Zoals bijvoorbeeld is te zien in het meer recente *Boeren in Nederland*, een standaardwerk over de geschiedenis van de Nederlandse landbouw van 1500-2000. Het gaat daarin enkele keren over de handel in hooi, vooral vanuit Friesland. Ook de Hannekemaaiers, Duitse gastarbeiders die naar de kusten van de Noordzee trokken om er te maaien en te hooien, komen in dit boek voorbij, evenals een eerste vorm van mechanisatie van het maaien en hooien.

In de vuistdikke, uit 1975 daterende, *Geschiedenis van Overijssel*, onder redactie van de Wageningse landbouwhistoricus B.H. Slicher van Bath, schittert het hooi echter door afwezigheid. Niet voor het eerst en niet voor het laatst. Bij de voorganger van dit werk, *Overijssel*, uit 1931, was het al niet anders. In menige dorps- of streekgeschiedenis figureert een hooiberg, of een hooiland met hooiers, slechts als idyllische illustratie, zonder dat er, in het gunstigste geval, verder veel over wordt gezegd. Wanneer het gaat om techniek en innovatie is er indirect wel aandacht voor het hooi, zoals in *Honderd jaar landbouwmechanisatie in Nederland* van J.M.G. van der Poel, waar onder andere hooiharken, -laders, -persen en -schudders de revue passeren.

Een uitgebreid onderzoek naar hooi, hooien en hooiers in de agrarische geschiedenis zou vermoedelijk een nauwelijks ander, en misschien nog wel teleurstellender, beeld opleveren. Daarbij is de provincie Overijssel echter wel bevoorrecht met een boek als dat van Goutbeek en Jans onder de titel *Hooibergen in Oost-Nederland*. Ook het Kampereiland, befaamd om de kwaliteit van zijn hooi, kent enkele publicaties en zelfs een film waarin het gaat over dit oeroude voedsel in de landbouw. Soms laten de archieven er iets meer over zien, zoals in de verslagen van de Commissie van Landbouw tussen 1800 en 1850, die van Gedeputeerden aan de Staten van Overijssel, met name voor de periode 1830-1870, of die van de gemeenten vanaf 1851. De *Landbode*, het weekblad van de voormalige Overijsselsche Landbouwmaatschappij, biedt zo nu en dan een blik op ontwikkelingen in de twintigste eeuw. Met dergelijke en andere bronnen is een beeld te schetsen van een vorm van voedsel die, dat kan ondanks de schaarse bronnen zonder aarzelen worden gezegd, van groot belang is geweest voor de landbouw in het algemeen voor het gebied van de IJsseldelta in het bijzonder.

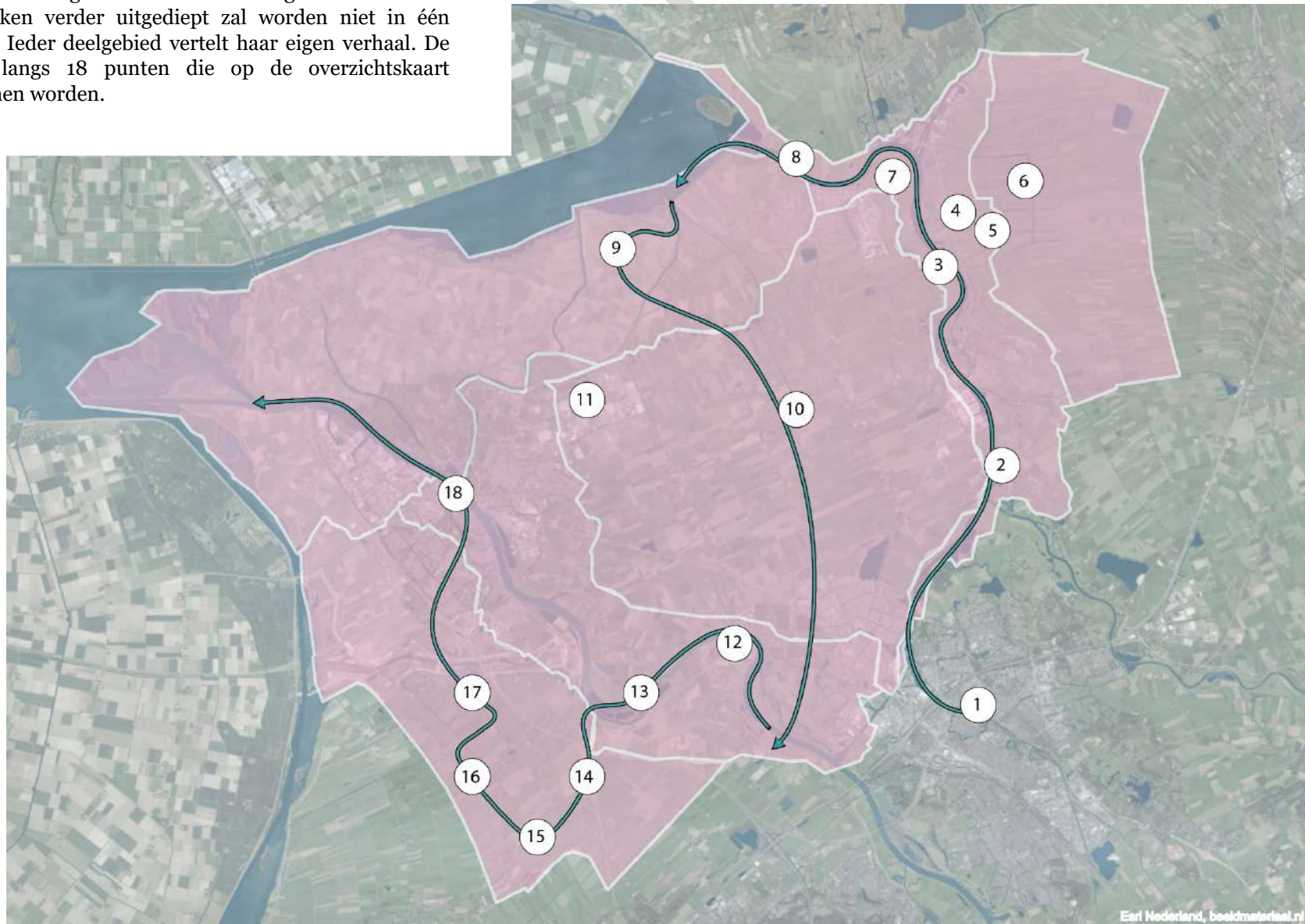
In de IJsseldelta

‘Hooi, hooien en hooiers’ gaat over facetten uit de geschiedenis van een specifieke vorm van voedsel, over de manier waarop het werd gewonnen en over degenen die daarbij betrokken waren. Het gaat ook over een specifiek gebied: de IJsseldelta, waarvan de wordingsgeschiedenis hiervoor werd beschreven. Het is een

geschiedenis in woord en beeld, met ook woorden die in de vorm van, gefotografeerde en gefilmde, interviews met betrokkenen werden opgenomen en uitgewerkt. Daarbij worden terloops - te hooi en te gras - ook enkele andere facetten belicht; sprieten en sprietjes die staan voor de literatuur, de kunst, de taal of wat de oogst verder nog brengen mocht. Zo ontstond een breed panorama van hooi, hooien en hooiers in de IJsseldelta. Hopelijk biedt het ook nieuwe onderzoekers, schrijvers, fotografen, filmers en anderen inspiratie. Het vanggat is er.

De IJsseldelta: Een landschap met vele gezichten

Als inleiding op het onderzoeksgebied gaan we vanuit Zwolle via het water, door de lucht en over land een verkenningstocht maken door het veelzijdige landschap van de IJsseldelta. Gaandeweg wordt ons duidelijk dat de ontstaansgeschiedenis van het gebied dat in de volgende hoofdstukken verder uitgediept zal worden niet in één verhaal te vatten is. Ieder deelgebied vertelt haar eigen verhaal. De tocht brengt ons langs 18 punten die op de overzichtskaart teruggevonden kunnen worden.

Fig. x.
Overzichtskarta van
de verschillende
deelgebieden in de
IJsseldelta.
(topografie volgt
nog) BRON:
Luchtfoto 2017,
karta gemaakt door
Jeroen Wiersma

Langs de oevers van Het Zwarte Water en dwars door de Oldematen

Fig. x. Het Zwartewater gezien vanaf de westelijke oever ter hoogte van Cellemuiden. Foto: Jeroen Wiersma.

Hoofdkenmerken Zwarte Water: open landschap, dijken, kolken, buitendijkse gronden, rivierduinen, oeverwallen, opstreckende verkaveling vanuit het Zwarte Water, onregelmatige verkaveling ter hoogte van zijtakken Zwarte Water.

Hoofdkenmerken Oldematen: Slagenlandschap (Oosterslag, Munnikeslag, Zuideinigerslag) opstreckende veenverkaveling met zijdwendes, leidijken en maatsloten. Petgaten, legakkers, strengen, singels. Smalle percelen uitsluitend als weiland en hooiland in gebruik. Hier en daar een strook bos. Dwars op de oude agrarische veenverkavelingssloten liggen later aangelegde bredere sloten (Rechterensgracht, Turfsloot) Natuurrreservaten. Eendenkooien (Oude Kooi, Krabbenkooi, Windskooi, Slikkerskooi, Kloosterkooi)

Het Zwarte Water stroomt vanaf de historische kern van Zwolle over een lengte van 20 km langs vlakke uiterwaarden en opbollende rivierduinen, om vlak boven Genemuiden uit te monden in het Zwarte Meer. Vanaf het water laat het rivierenlandschap zich het beste schetsen, dus laten we gaan varen. In de binnenstad van Zwolle stappen we in een Canadese kano met twee peddels die voor ons klaarligt in de Thorbeckegracht (1). Vanaf daar laten we ons meevoeren door het traagstromende water van het Zwarte Water dat ons via de naoorlogse wijken Holtenbroek en Stadshagen naar het open rivierenlandschap brengt, maar niet voordat we aan onze rechterhand eerst het Westerveldse Bos aan ons voorbij hebben laten gaan. Voorbij dit bos opent de wereld zich. Hier en daar peddelen we langs een rietveldje. De schietwilgen die er spontaan uit de grond zijn ontsproten ontnemen het zicht op het landschap daarachter, evenals de aangeplante wilgen langs de Mastenbroekdijk aan onze linkerhand, met daarachter - weinig verrassend - de Polder Mastenbroek.

Buitendijks land

De uiterwaarden langs het Zwarte Water beslaan in totaal een oppervlakte van zo'n 800 hectare. Het zijn vlakke graslandpercelen met daartussen kaarsrechte sloten die in een nagenoeg haakse hoek

aansluiting vinden op het brede rivierwater. Voor weidevogels zijn de minder intensief beheerde uiterwaarden uitermate interessant. In de greppels broeden onder meer talrijke grutto's en tureluurs. Hooilanden leverden dus meer dan alleen hooi: De natte landen brachten in het verleden grote aantallen weidevogels voort. Weidevogels als product van het hooiland dus. Verderop zullen we lezen dat de aantallen in de laatste jaren wel fors teruggelopen zijn. Met het hooi verdween in de twintigste eeuw ook een groot aantal van de weidevogels uit de IJsseldelta.

Even voorbij het Westerveldse Bos liggen rechts van ons de Genneper Buitenlanden. Deze uiterwaarde wordt in twee delen gekliefd door de waterloop van de Overijsselse Vecht. Voorbij een puntvormig perceel met de passende naam 'Het Lange Hoofd' wordt het Vechtwater één met het Zwarte Water. Het stadse silhouet van Hasselt dat nu voor ons opdoemt steekt fraai af tegen het open landschap van de Holter Buitenlanden (2), eveneens in stroken verkaveld. In het voorjaar is deze uiterwaarde bedekt met een prachtig kleed van kruidenrijk grasland. Gedurende de wintermaanden fungeren de uiterwaarden als buffer voor het opgestuwde water vanuit het Zwarte Meer. Ook het overvloedige water dat vanuit de Vecht wordt afgevoerd kan hier terecht. Zo'n overstroming duurt nooit erg lang. Via de talrijke sloten vloeit het water terug richting de rivier en blijft er een laagje vruchtbaar slib achter. De frequente overstromingen levert vanouds in de zomermaanden een heel goede kwaliteit hooi. Maar daarover later meer.

Onze kano vaart verder. Voorbij Hasselt geeft de dijk aan onze linkerzijde meer ruimte aan de rivier zodat ook hier uitgestrekte uiterwaarden het beeld bepalen. Met een flauwe bocht drijven we langs de Roebollige Hoek (3), een buitendijks stuk land tussen de Mastenbroekerdijk en het Zwarte Water. Deze typische naam verwijst naar de Holpijp, (roegbol=Holpijp) een stengelig plantje wat hier in het verleden veelvuldig voorkwam.

Rivierduinen en petgaten

Wanneer de kano voorbij de Roebolligehoek weer iets naar het westen afbuigt, zien we aan onze rechterhand een ander stuk buitendijks land.

Fig. x. De begraafplaats bij het gehucht Zwartewaterklooster is gelegen op een rivierduin. Foto: Jeroen Wiersma.

Dit Veldiger land (4) – veld betekent ‘open land’ - werd vanouds door de inwoners van het gehucht Ten Velde gebruikt als hooiland. De nederzetting zelf is ontstaan op een rivierduin, net als het gehucht Zwartewaterklooster (5), dat een halve kilometer meer naar het oosten is gelegen. Het gehucht telt niet meer dan 15 erven en is vernoemd naar een nonnenklooster dat in het jaar 1233 bovenop de rivierduin werd gebouwd. Van het klooster rest geen steen meer, tenminste, niet

Fig. x. In de Oldematen wordt in het voorjaar hard gewerkt om een kar te vullen met pakjes hooi. De trekker met voorlader maakt het werk een stuk aangenamer dan honderd jaar terug, toen dit karwei nog met de hand werd geklaard. Foto: Jeroen Wiersma.

aan de oppervlakte. Een fraai kerkhof dat door een heg rondom ietwat verstopt ligt bovenop de natuurlijke hoogte markeert nog de vroegere plek van het klooster. Direct achter deze heg zijn de fundamenteën aangetroffen van de voormalige kloosterkapel.

Wanneer je over de heg richting het meer dan zeven kilometer naar het oosten gelegen dorp Rouveen tuurt, kijk je als in een kijkdoos door diepe smalle percelen die van elkaar worden gescheiden door kilometerslange sloten en houtsingels: hier ligt het fraaie en uitzonderlijk goed bewaard gebleven slagen- en petgatenlandschap van de Oldematen (6).

Sinds de ruilverkaveling van 1995 zwaait Staatsbosbeheer de scepter in dit bijzondere hooilandenlandschap. De natuurorganisatie werkt hier onder andere aan herstel van zogenaamde blauwgraslanden, een tegenwoordig zeldzaam soort hooiland. Vroeger – toen de wereld nog veel armer was - kwam dit schrale type grasland veel voor op de natte zand- en veengronden van Overijssel. Blauwgraslanden leverden vroeger hooi op van matige kwaliteit, maar door de bril van de natuurbeheerder gezien is het een tegenwoordig een uiterst waardevol biotoop dat ruimte biedt aan veel kwetsbare planten die in Nederland een zeldzaamheid zijn geworden vanwege de verregaande intensivering van de landbouwsector. In de Oldematen vind je daarnaast ook tal van petgaten en legakkers. Dat zijn de overblijfselen van de vervening die hier rond 1800 opkwam en waarbij met de baggerbeugel veenbagger werd uitgeschept om tot turf te worden gedroogd en versneden. Door de turfwinning veranderde het land in water. De legakkers zijn tegenwoordig begroeid met wilgen, waardoor het landschap hier een besloten karakter heeft. Meer naar het oosten toe wordt het landschap steeds opener, op een klein bosje na waarin een eendenkooi ligt verscholen. Grote delen van dit landschap zijn door de ruilverkaveling geschikt gemaakt voor een intensieve vorm van landbouw.

Terug naar de kano die al een tijdje onbemand in het Zwarte Water ligt te dobberen. We varen in noordelijke richting door naar het havenstadje Zwartsluis. Daar vloeit het Zwarte Water samen met het Meppelerdiep, een riviertje dat in de middeleeuwen de Sethe heette. Overijssels en Drents water trekken vervolgens samen op naar het

Zwarte Meer, vroeger de Zuiderzee. Tegenover Zwartsluis ligt een typisch stuk land met een tamelijk ronde vorm: Cellemuiden (7). *Mude/muide* is een oud woord voor 'riviermonding', hier uiteraard de monding van het Meppelerdiep in het Zwarte Water. De ronde vorm van het stuk land is ontstaan doordat de rivier hier krullend afbuigt naar het westen. De verkaveling van het hoefijzervormige land is afgestemd op de ligging van de rivier, waardoor de sloten als spaken in een wiel van binnen naar buiten lopen. Het middelpunt wordt opgesierd door een terp. Tegenwoordig ligt enkel de buitenste schil van de Cellemuider weilanden en hooilanden nog buitendijks; in het verleden had het van tijd tot tijd opgestuwde rivierwater vrij spel in het gehele gebied. Dat valt af te lezen aan een laagje lichte kalkrijke klei van ongeveer een halve meter dik die over de landerijen is afgezet.

Welke invloed heeft de vruchtbare bodem die hier door het rivierwater werd afgezet, gehad op de kwaliteit en samenstellingen van het hooi dat hier eertijds werd gewonnen?

Voorbij Cellemuiden zien we de in lange stroken verkavelde Buitenlanden van Genemuiden aan onze linkerhand. Rechts liggen de Oostelijke Buitenlanden (8). We hebben onze reis op het Zwarte Water er nu zo goed als opzitten. Voor ons ligt het open water van het Zwarte Meer: eindpunt van het Zwarte Water, eindpunt ook van onze eerste verkenningstocht langs de hooilanden van de IJsseldelta.

Fig. x. De Oldematen vanuit de lucht, vroege in de ochtend. Foto: Thomas Bartelds

Per ballon over Kampereiland en de Polder Mastenbroek

Dobberend op het water van het Zwarte Meer drijven we af in zuidelijke richting. We belanden in de Goot. De Goot staat in verbinding met een smal waterlichaam dat de meest noordelijke grens van de Mandjeswaard (9) schetst. Het is één van de voormalige zandplaten van de IJsseldelta. We varen in westelijke richting. Links ligt achter de dijk het ingepolderde cultuurland van Kampereiland, rechts is het een wirwar aan rietstengels. Een dam belet ons verdere doorgang. We stappen uit en klimmen in een rieten mand die omhoog wordt getrokken door een grote zak met warme lucht: de luchtballon met bestuurder die we voor de terugreis hadden gereserveerd.

We drijven langzaam over het Kampereiland. Vanuit de lucht wordt direct duidelijk dat we hier met een geheel ander landschap te maken hebben dan het in lange stroken verkavelde veenlandschap van de Oldematen. Het Kampereiland is gemaakt uit klei en zand en van boven gezien een mozaïek van kleiige graslandpercelen. Kronkelende sloten en brede geulen zijn debet aan de onregelmatige vorm van de percelen. Wetenschappers bedachten er een term voor: de onregelmatige blokverkaveling. Dit verkavelingstype kan vooral teruggevonden worden in het westelijk deel van het gebied. Ten oosten van de Goot zijn een aantal polders ontstaan met een opstreckende perceelsvorm. Als we over de rand van het mandje naar beneden turen is goed te zien dat de Mandjeswaard onder ons eigenlijk een eiland op zichzelf vormt. Feitelijk is het een eiland iedere keer wanneer de brug die de Mandjeswaard met de Polder Mastenbroek verbindt openstaat.

Fig. x. Een hooiberg gelegen op een belt op het Kampereiland. Foto: Jeroen Wiersma.

Op een podium

Verspreid over het Kampereiland liggen tal van boerderijen. Ze zijn gebouwd op huisterpen die hier belten worden genoemd. De belten hebben een gemiddelde hoogte van drie tot vier meter. Vanwege de wind bouwden de boeren er lage boerderijen. Ze liggen verscholen achter hoge bomen. De lagere beplanting rondom de erven bestaat hoofdzakelijk uit vlier. Op een enkel erf herinnert een hooiberg nog aan een belangrijke inkomstenbron voor de Kampereilandse boer, die hier eeuwen achtereen uitstekend hooi hebben laten groeien. Vroeger stonden er op vrijwel alle boerenerven meerdere hooibergen. Ze werden vaak aan de noordwestkant van het erf gebouwd zodat ze de golven konden breken bij een overstroming. Door incidentele overstromingen vanuit de Zuiderzee raakten de hooilanden van tijd tot tijd overstroomd. Als het water zich weer terugtrok via de vele prielen, kreken en geulen bleef er steeds een vruchtbaar laagje klei achter in deze enige zoetwaterdelta van Nederland. Na de afsluiting van de Zuiderzee in 1932 werd de zee definitief buiten de deur gehouden. Het betekende het einde van dit unieke zoetwatergetijdengebied.

Fig. x. Het uiterste noorden van het Kampereiland, met op de achtergrond rietkragen en daarachter het Zwarte Meer . Foto: Albert Bartelds.

Fig. x. Het Kampereiland vanuit de lucht. De onregelmatige blokverkaveling is kenmerkend voor dit gebied. Foto: Thomas Bartelds.

Fig. x. De Polder Mastenbroek vanuit de lucht. Kenmerkend voor deze middeleeuwse polder zijn de kaarsrechte wegen en weteringen, die het gebied in grote blokken verdelen.

Foto: Thomas Bartelds

Fig. x. Voorjaarstafereel in de Polder Mastenbroek. Het gemaaid gras wordt in stroken gelegd waarna het kan drogen op het land. Tegenwoordig gebeurt dat met handige machines. Vroeger gebruikte men voor dit karwei de hark. Foto: Jeroen Wiersma.

Kaarsrechte lijnen

We verlaten het Kampereiland en koersen af op een kaarsrechte lijn in het landschap. Het is de negen kilometer lange Oude Weteringe (10), die de polder Mastenbroek in tweeën splitst. Het vlakke klei-op-veenlandschap van de polder Mastenbroek kenmerkt zich door een zeer regelmatige indeling. Op het eerste gezicht lijkt de Polder Mastenbroek op een typische Renaissance-droogmakerij. Het is echter dat dit voormalige veenmoeras al in het jaar 1364 is bedijkt, drie eeuwen eerder dan Hollandse polders als de Beemster en de Schermer. Net als op Kampereiland werden ook hier de boerderijen op belten gebouwd. Tegenwoordig bestaat de polder voor een groot deel uit uniforme groene en intensief bemeste graslanden, ingezaaid met Engels raaigras. Wat een verschil met vroeger, toen de hooilanden van de Polder Mastenbroek in de zomer nog vol stonden met kleurrijke bloemen en kruiden.

In het uiterste noordwesten van de polder zien we vanuit onze ballon een ontginningsblok waar gras domineert in plaats van gras. Het is de Polder Koekoek (11), een voormalig moeras dat is ontstaan na natte verveningen in de 18de en 19de eeuw. In 1911 werd het moeras drooggelegd. Na de Tweede Wereldoorlog werd de polder in gebruik genomen als tuinbouwgebied. In zuidelijke richting tekent de bebouwing van Zwolle zich al weer af aan de horizon. We verlaten het luchtruim en landen in de buurt van Kampen in de uiterwaarden van de rivier de IJssel.

Een boottocht over de IJssel en door het Kamperveen

Hoofdkenmerken: Uiterwaarden, rivierduinen, middeleeuwse strokenverkaveling, landgoederenlandschap, (lei) dijken en kolken, streekbebouwing langs doorgaande wegen.

We zijn geland in een rechthoekig stuk weiland. Naast ons ligt een brede sloot. Daarachter begint de provincie Gelderland. We hijsen ons uit het mandje en lopen langs de grenssloot richting de oever van de IJssel. Daar ligt een bootje voor ons klaar. Deze keer met buitenboordmotor, dus we kunnen even lekker uitrusten terwijl met

de stroom meebewegen richting Kampen. Langs de IJssel liggen een aantal oude dorpen uit de Karolingische tijd. Het landschap rondom kenmerkt zich door een onregelmatige blokverkaveling. Voor ons zien we één van deze oude dorpen liggen: Zalk. Niet alleen het dorp kent een lange geschiedenis, ook het nabijgelegen Zalkerbos (12) is van hoge ouderdom. Het bos ligt op een kalkrijke rivierduin en wordt al vóór het jaar 1200 genoemd. Het is één van de oudste bossen van Overijssel. Toch vind je er geen reusachtige bomen zoals je wellicht in een oud bos zou verwachten. Dat komt omdat het bos eeuwenlang is gebruikt als hakhoutbos.

Een eeuwenoud bos

Hakhoutbosjes werden zoals de naam al doet vermoeden om de paar jaar tot aan de grond toe afgezet zodat het hout kon worden gebruikt als bouw materiaal of als brandstof. Het zwaardere hout werkt gebruikt als timmerhout of om er klompen van te maken. De lichtere stukken werden gebruikt als afrasteringspalen. De resterende takken werden op een lengte van een ruime meter afgesneden met een snoeimes (hiep) om vervolgens in bosjes gebonden te worden. Daarvoor gebruikte men vroeger een twijg van wilgentenen. Later werd hier ook wel ijzerdraad voor gebruikt. De takkenbossen werden door de boeren gebruikt om een grote fornuisput mee op te stoken waarin het veevoer werd klaargemaakt. Bakkers gebruikten de takkenbossen om de ovens mee te stoken. Ook werden takkenbossen gebruikt als basis voor de hooiberg, om zodoende het onderste hooi vrij te houden van optrekkend vocht. Het Zalkerbos bestaat geheel uit essenhakhout, maar ook bijzondere bomen als de Gladde iep en de Steeliep kunnen hier terug worden gevonden. In de ondergroei staan planten die alleen in oude bossen voorkomen, zoals Moeslook, Slangenlook en Schaafstro en ook verschillende bijzondere mossen en paddestoelen. Vanwege de hoge ouderdom en de zeldzame flora heeft het Zalkerbos een grote historische en ecologische waarde.

Voorbij het Zalkerbos zien we aan onze rechterhand een rivierduintje liggen met de naam 'Harsenhorst', vermoedelijk een plek waar in het

Fig. x. Boerenerf met hooiberg (drieroeder) langs de weg Zuideinde-Oost in het Kamperveen. Foto: Jeroen Wiersma.

verleden paarden konden vluchten wanneer de IJssel buiten zijn oevers trad (*hars* = paard; *horst* = zandkopje in laaggelegen gebied). Daarachter ligt de Koppelerwaard (13), een in stroken verkavelde uiterwaard. Het is vlak grasland met langs de oever van de rivier een aantal rivierduintjes. Via het Koeluchtergat - een dode rivierarm of hank - verlaten we de hoofdstroom van de IJssel en varen we langs het gehucht De Zande. Daar stappen we uit en gaan te voet verder richting de Spijkerboersweg (14). Deze weg ligt iets hoger in het landschap en kronkelt opvallend. Het is de oever van een oud veenstroompje met de naam 'De Riete'. Vanuit dit riviertje werd het veengebied daarachter ruim achthonderd jaar geleden in gebruik genomen. De middeleeuwse strokenverkaveling heeft de tand des tijds doorstaan. Dat kan niet gezegd worden van De Riete. Door naoorlogse ruilverkavelingen zijn

een aantal delen van het riviertje rechtgetrokken. Op andere plekken is de oude watergang volledig uitgewist.

We verlaten de kronkelende Spijkerboersweg en vervolgen de wandeling in een strakke lijn langs de Wittenstein Allee. Jonge boompjes die aan weerszijden van de weg zijn aangeplant vormen een laan die ons begeleidt naar het landgoed Wittenstein (15), zo'n anderhalve kilometer verderop. Hier maakt het landschap een besloten indruk door de vele in lanen aangeplante bomen waarvan de afzonderlijke kruinen zijn gevormd door grillige takken die de ruimte boven de weg in een tunnel doen veranderen.

Dijken en kolken

Langs de weg Zuideinde-Oost trekt de wereld weer open. We lopen inmiddels haaks op de richting van de middeleeuwse strokenverkaveling, over een dijk (16) die werd aangelegd om het zure veenwater uit de voormalige veenmoswildernis aan onze linkerhand te keren. Dergelijke leidijken zijn typische elementen in het agrarische veenontginningslandschap. Verderop in het verhaal zullen we merken dat de oorspronkelijke leidijk een stukje verder naar het zuiden heeft gelegen. De Dompeweg verbindt de leidijk met de Hogeweg (17), die net als de Spijkerboersweg opvallend kronkelt, maar met een andere oorzaak. We bevinden ons namelijk op een middeleeuwse dijk die honderden jaren achtereen de van tijd tot tijd uit haar oevers tredende IJssel tegen moest houden. Dat dit niet altijd slaagde zien we aan de vele doorbraakkolken aan weerszijden van de Hogeweg. Als de dijk brak werd er langs het diep uitgespoelde en met water gevulde ronde kratertje weer een dijk gelegd. Het land ten noorden van de Hogedijk heeft er nog lange tijd onbedijkt bijgelegen. Hier lagen vanouds de hooilanden.

Wanneer we de Hogeweg vervolgen in de richting van de Zwartendijk die eveneens door kolken is gaan kronkelen zien we het open landschap langzaam dichttrekken aan de horizon. Het zijn de naoorlogse uitbreidingen op de stad Kampen. De open ruimte maakt plaats voor een stadse omgeving. Via verschillende woonwijken arriveren we in het historische stadscentrum van Kampen. Daar springen we weer in een bootje voor een laatste etappe over de IJssel.

Fig. x. Op sommige plekken wordt nog steeds met de hand geharkt, zoals hier onder en rondom een hoogspanningsmast langs de Leidijk in het Kamperveen. Foto: Jeroen Wiersma.

Fig. x. Zonsondergang gezien vanaf de kerkheuvel die eenzaam in het uitgestrekte weiland achter de Kamperveense Leidijk ligt. Een tweetal grafzerken herinneren nog aan de kerk en het kerkhof dat hier vroeger was te vinden. Foto: Jeroen Wiersma.

Net voorbij de Stadsbrug (18) kan het rivierwater twee kanten op. De linkertak brengt ons via het Kattediep of via het Keteldiep in het Ketelmeer. De rechters tak (het Ganzendiep) meandert dwars door het Kampereiland om uiteindelijk in het Zwarte Meer uit te stromen. Ter hoogte van Kampen heeft de rivier een breedte van 170 meter. We bevinden ons duidelijk in de benedenloop. In de bovenloop daar waar de IJssel van de Neder-Rijn aftakt ter hoogte van Velp is de rivier een stuk smaller: slechtst 75 meter. Een ander verschil met het bovenstroomse is de stroomsnelheid van de rivier. Ter hoogte van Velp stroomt de IJssel met een snelheid van zo'n 0,5 tot 1,1 meter per seconde. Voorbij Kampen trekt het rivierwater voorbij met een snelheid van 0,3 tot 0,7 meter per seconde. Vooral tussen Wilsum en Kampen zorgt deze lagere stroomsnelheid voor een brede zone met oevervegetatie als riet, lisdodde en mattenbies.¹

Een gevarieerd landschap

In het voorgaande hebben we verschillende landschappen voorbij zien komen. Verschil in reliëf, in openheid en in de vorm van de verkaveling geven elk van de deelgebieden een eigen karakter met een eigen verhaal. Niet alleen in het zichtbare kunnen we duidelijke verschillen ontwaren, ook de bodem onder onze voeten is in elk van de deelgebieden weer anders: van klei tot veen en hier en daar zand. De verschillen in reliëf en in bodemtype hebben er in het verleden voor gezorgd dat het vele hooi dat er in de IJsseldelta werd gewonnen nogal verschilde van kwaliteit. Op de ene plek konden de boeren mineraalrijk hooi winnen, terwijl er op een andere plek vooral veel schraal hooi werd geoogst. In de volgende hoofdstukken zoomen we per deelgebied in op het ontstaan van het landschap en de invloed van de bewoners die er al vele eeuwen achtereen hebben geleefd, om uiteindelijk in het hooi te eindigen. Hoe kan het dat juist in de IJsseldelta zoveel boeren waren aangewezen op de hooibouw?

Fig. x. Foto: Albert Bartelds.

Fig. x. Het begraasde landschap van de Oldematen. Door de houtsingels langs de verschillende petgaten en sloten maakt het landschap hier een besloten indruk. Foto: Albert Bartelds.

¹ Lok 1986, 41.

Fig. x. Een van de vele doorbraakkolken langs de Hogeweg in het Kamperveen. Dergelijke kolken herinneren aan dijkdoorbraken uit het verleden. Foto: Albert Bartelds.

Het ontstaan van het natuurlijke landschap

IJs, wind en water vormen het landschap

Voor een goed begrip van het huidige landschap van de IJsseldelta moeten we een heel eind terug in de tijd, naar een periode die door geologen de Saale-ijstijd of ook wel het Saalien wordt genoemd. Deze ijstijd duurde van ongeveer 370.000 jaar geleden tot 130.000 jaar geleden,² Een groot deel van Nederland lag destijds verstopt onder een dik pakket landijs. Voorafgaand aan de landijsbedekking volgden in 170.000 jaar tijd een aantal warmere en koudere perioden elkaar op, waarbij er in de koudere fases een vegetatie tot ontwikkeling kwam die zich kenmerkte door het voorkomen van berken, dennen, grassen en zeggen. In de warmere periodes voorafgaand aan de landijsbedekking heeft de bosvegetatie zich kunnen herstellen met de terugkeer van eik en hazelaar.³

Zwerfkeien

Tussen 200.000 en 130.000 jaar geleden was meer dan de helft van Nederland onder een dik pakket ijs bedekt.⁴ De dikte van dit ijs varieerde van zo'n zeshonderd meter op vijf kilometer van het ijsfront tot meer dan twee kilometer ter hoogte van het huidige Groningen. Deze waarden zijn berekend aan de hand van modellen. Waarnemingen aan recente landijskappen doen vermoeden dat het landijs in werkelijkheid beduidend minder dik is geweest.⁵ Het landijs dat als een bulldozer over het land schoof bracht verschillende soorten materiaal met zich mee vanuit het hoge noorden. De ondergrond die is ontstaan door geologische processen tijdens het Saalien met betrekking tot de landijsbedekking rekenen we tot de formatie van Drenthe.⁶ Grote zwerfkeien uit Scandinavië werden onder het ijs verpulverd en raakten vermengd met leem. Het keileem kan in het onderzoeksgebied nog op een aantal plaatsen diep in de ondergrond

(tussen de 15 en 30 meter) terug worden gevonden, hetzij erg gefragmenteerd.⁷

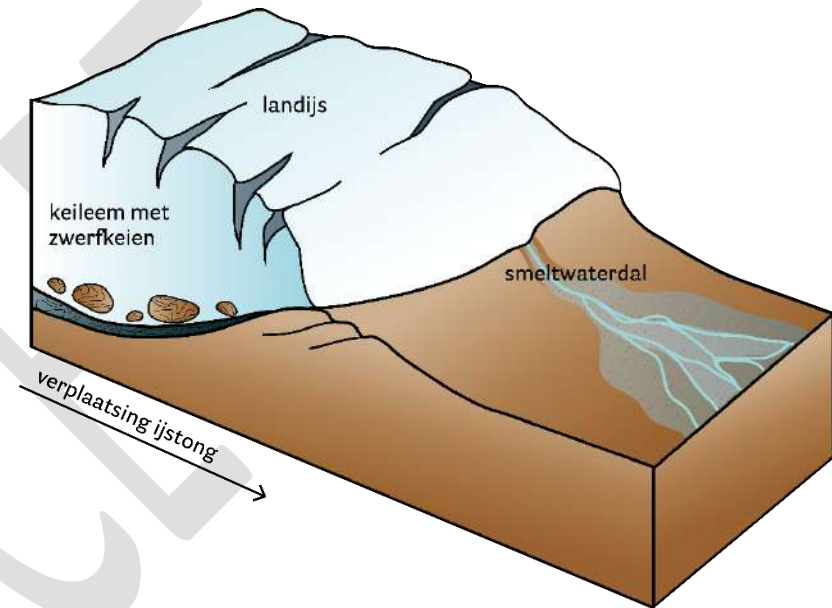

Fig. x. Schematische weergave van het schuivende landijs dat gedurende de één na laatste ijstijd allerlei materiaal vanuit het noorden hiernaartoe bracht. Gemaakt door S. van den Wittenboer.

Een tussenijstijd

Het Eemien is de benaming voor een tussenijstijd (interglaciaal). De overgang van het Saalien naar het Eemien is relatief snel verlopen. In 5000 tot 6000 jaar tijd steeg de gemiddelde temperatuur van ongeveer 10 graden Celsius in het laatste deel van het Saalien naar ongeveer 18,5 graden Celsius tijdens het warmste deel van het

² De Mulder 2003, 197.

³ De Mulder 2003, 198.

⁴ De Mulder 2003, 200.

⁵ De Mulder 2003, 202.

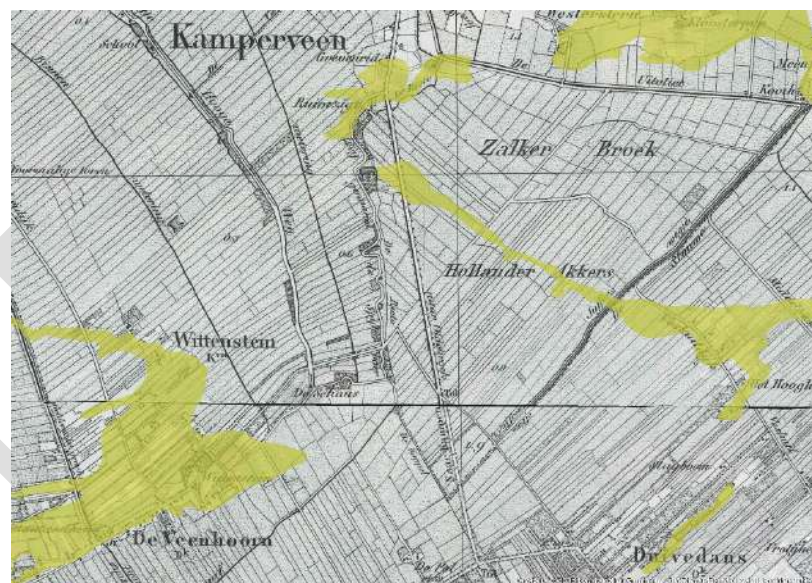
⁶ Eilander 1990, 14.

⁷ Dinoloket. 61.

Fig. x. Het landschap zag er tijdens de koudste periodes van de laatste ijstijd uit als een kale zandvlakte. Door het ontbreken van vegetatie had de wind er vrij spel.. BRON: Alan Fieldus via Flickr.com.

Eemien.⁸ Door het opwarmende klimaat smolt het landijs waardoor de zeespiegel begon te stijgen. Door het afsmelten van de gletsjers ontstonden er door smeltwater op een aantal plaatsen diep uitgesleten dalen. De ligging in het glaciaire tongbekken heeft tot op de dag van vandaag ervoor gezorgd dat het hele studiegebied in een natte laagte ligt. Later in het verhaal zal blijken dat deze lage ligging cruciaal is geweest voor het ontstaan van de uitgestrekte hooilanden in de IJsseldelta.

Fig. x. In het Kamperveen ligt het pleistocene zand op een aantal plaatsen aan de oppervlakte. BRON: Topografisch Militaire Kaart 1850, Geomorfologische Kaart schaal 1:50.000

Nadat het landijs was verdwenen en de ondergrond ontdooid was konden er weer bomen gaan groeien. Berken en jeneverbessen waagden zich als eerste in het ledige landschap. Daarop volgden uitgestrekte dennenbossen, die op haar beurt weer plaats moesten maken voor een gemengd bos met soorten als eik, iep, linde, esdoorn en hazelaar.⁹ Het almaar stijgende zeewater deed uiteindelijk voor het eerst sinds 1,8 miljoen jaar grote delen van Nederland overstromen, waarbij de zeespiegel zo'n één tot twee meter hoger kwam te liggen dan tegenwoordig.¹⁰ Tijdens deze overstromingen werd er een dik pakket Eemklei afgezet. Bovenop dit kleidek kwam een laag veen tot ontwikkeling..¹¹

⁸ De Mulder 2003, 203.

⁹ De Mulder 2003, 203.

¹⁰ De Mulder 2003, 205.

¹¹ Eilander 1990, 16.

Een deken van dekzand

Rond 115.000 jaar geleden werd het opnieuw koud. Deze laatste ijstijd wordt ook wel de Weichsel-ijstijd of het Weichselien genoemd, naar de bekende Poolse rivier. De zeespiegel lag aan het begin van het Weichselien ongeveer 30 tot 40 meter lager dan nu het geval is.¹² Gedurende dit glaciaal was sprake van steeds wisselende koude en warme perioden, waarbij de koudste fase pas rond 18.000 jaar geleden werd bereikt.¹³ Toen was er sprake van een poolwoestijn met een permanent bevroren ondergrond.¹⁴ Doordat bossen ontbraken had de wind vrij spel. Ze verplaatste grote hoeveelheden zand over het landschap. Op een aantal plaatsen werden daardoor zogenaamde dekzandruggen gevormd. In het deelgebied Kamperveen ligt het dekzand ondiep in de ondergrond tot een diepte van 2 meter. Op een aantal plaatsen steekt een rug van jonger dekzand boven het veen uit. De Kamperstraatweg loopt er dwars overheen.

Tegen het einde van deze zeer koude periode warmde het klimaat weer op zodat de grote ijskappen die Scandinavië, de Alpen en Noord-Amerika bedekten begonnen te smelten. Deze overgangsperiode tussen het koudste deel van het Weichselien en het Holoceen wordt het Laat-Weichselien genoemd. Tijdens deze eindfase kwam er in grote delen van Nederland een parkachtig landschap tot ontwikkeling met veel berken. In koudere periodes hervonden dennenbomen hun plek. In de vochtige laaggelegen delen van het landschap ontstonden veenmoerassen.¹⁵

Fig. x. Gedurende de laatste fase van de laatste ijstijd werden er rivierduinen gevormd langs de oostelijke oevers van de IJssel en het Zwartewater. BRON: Wikicommons.

Rivierduinen ten oosten van de IJssel en het Zwarte Water

In de laatste fase van de Weichsel-ijstijd daalde de temperatuur dusdanig dat het te koud werd voor bomen. Ze hebben hun plek afgestaan aan een kruidachtige vegetatie bestaande uit met name grassen en zeggesoorten.¹⁶ In de grote rivieren waaiden door de aanhoudende wind vanuit de onbegroeide beddingen duinen op. Vanwege de overheersende windrichting vanuit het westen vinden we deze vanuit de toenmalige droge rivierbedding opgestoven rivierduinen langs de oostelijke oevers van de IJssel en van het Zwarte Water. Een mooi voorbeeld van zo'n rivierduin ligt drie kilometer ten noorden van Hasselt. Ook bij Wilsum, IJsselmuiden en Grafhorst steken de toppen relatief hoog boven het omliggende land uit.^{17,18}

¹² De Mulder 2003, 207.

¹³ De Mulder 2003, 206.

¹⁴ Eilander 1990, 17.

¹⁵ De Mulder 2003, 210.

¹⁶ De Mulder 210;214.

¹⁷ Eilander 1990 17.

¹⁸ Ente 1973, 137.

Ten zuidwesten van Meppel zijn een aantal rivierduinen wetenschappelijk onderzocht. Onderzoekers kwamen tot de conclusie dat de vorming van het reliëf van de duinen werd gevormd in vanaf Oude Dryastijd (14.000-13.000 jaar geleden).¹⁹ De duinvorming zette door tot aan het Preboreaal (10.640 tot 11.650 jaar geleden) Op een diepte van 50 tot 100 cm werden lemige laagjes aangetroffen.²⁰ Dergelijke eigenschappen zijn kenmerkend voor afzettingen van het Jonge Dekzand.

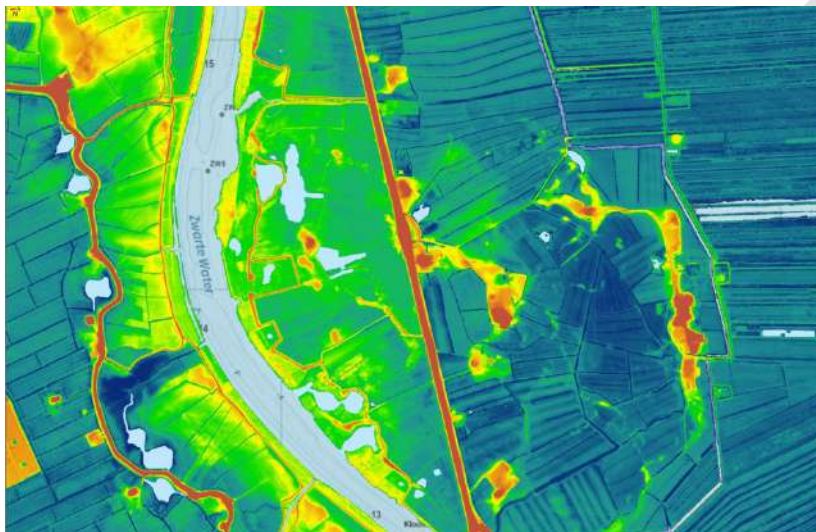

Fig. x. Op de hoogtekaart is de ligging van de verschillenden rivierduinen ter hoogte van Zwartewaterklooster en Te Velde goed te zien. RON: Actueel Hoogtebestand Nederland (topgrafie volgt nog)

Rivierduinen onderscheiden zich van de eerder gevormde dekzandruggen in dezelfde omgeving door hun afwijkende vorm en samenstelling. Het zand bestaat vaak uit minder afgerond zand dan

dekzand en het zand bevat meer donkere of gekleurde zandkorrels.²¹ De meeste rivierduinen zijn ook langgerekt en liggen direct ten oosten van de rivierlopen van IJssel, Zwarte Water en Meppelerdiep.²² Gehuchten als Genne, Holten, Streukel, De Velde, Baarlo en Hamingen zijn later op een dergelijk rivierduin gebouwd. Door het opwarmende klimaat rukten aan het einde van de Weichsel-ijstijd bossen op in het daarvoor overwegend met kraaiheide begroeide parkachtige landschap. Door de bosvorming werd het proces van duinvorming tot een halt geroepen.²³

8000 jaar geleden: oerbossen vullen het ledige landschap

Tegen het einde van de laatste ijstijd had de IJsseldelta een naar het noordwesten hellend oppervlakte dat sterk zandig was. Het uiterste noorden van het tegenwoordige Kampereiland lag zo'n 6 tot 8 meter lager dan het uiterste zuiden van Kamperveen.²⁴ De stroomgebieden van de IJssel en het Zwarte Water sneden ook toen al door het met zand bedekte landschap. In de dalen lagen rivierzanden aan de oppervlakte.²⁵ Het vrij vlakke dekzandgebied van Mastenbroek vertoonde langs de zuidrand enkele dekzandkoppen bij IJsselmuiden, Westenholte en Werkeren.²⁶

Het zacht glooiende pleistocene landschap met ruggen van dekzand is in de afgelopen tienduizend jaar vrijwel geheel bedekt geraakt met veen en klei. Het ontstaan van achtereenvolgens veenmoerassen en kleipakketten heeft alles te maken met de stijgende zeespiegel en een dalende bodem die door afsmeltende ijskappen ter hoogte van Noord-Amerika en Scandinavië in gang werd gezet. Dat de bodem in Nederland na de laatste ijstijd is gaan dalen heeft te maken met de opheffing van de druk op de aardkorst ter hoogte van Scandinavië. Toen de enorme massa landijs hier is gaan smelten is de grond gaan opveren.²⁷ Door dit opveren is de bodem ten zuiden van de voormalige

¹⁹ De Roever 1975, 89.

²⁰ De Roever 1975, 89.

²¹ Hamming, C. 1995, 99.

²² De Roever 1975, 89.

²³ Maarleveld 1966.

²⁴ Pleistocene dieptekaart Menne Kosian, RCE.

²⁵ Hamming, C. 2007, 81.

²⁶ Hamming, C. 2007, 82.

²⁷ Van der Heide 1965, 166.

ijskap gaan dalen. Het is net als een ballon die je op één plaats indrukt met je vinger. Daardoor bolt de ballon op een andere plek op. Als je je vinger weghaalt, daalt deze plek weer.

Oerbos

Fig. x. Het oerbos dat aan het begin van het Holoceen ontstond heeft zich in de loop van de tijd ontwikkeld tot een loofbos met vooral veel lindes en eiken. Foto: Harm Smeenge.

We bevinden ons inmiddels in het Holoceen. Dat is het jongste geologische tijdvlak: we leven er nog steeds in. Door de plotselinge opwarming van het klimaat aan het begin van het Holoceen veranderde het open steppelandschap met stuifzanden in korte tijd in een boslandschap.²⁸ De huidige IJsseldelta werd oerbos. Toen het nog vrij koud was kort na de ijstijd waren het vooral dennen-berkenbossen, maar door de gestaag stijgende temperatuur veranderden deze geleidelijk aan in een dicht gemengd oerwoud met vooral eiken en lindes.²⁹ De pleistocene vlechtende riviersystemen

met een overwegend verwilderd karakter kregen minder water te verwerken omdat de vegetatie die zich rondom de rivieren ging vormen veel neerslagwater vasthiielden. We zien dan ook dat de vlechtende riviersystemen vanaf ongeveer 8000 jaar geleden langzaam maar zeker veranderen in meanderende rivieren. Rivieren van dit type snijden zich dieper in de ondergrond in. De achtergebleven restgeulen van de verwilderde rivieren veranderden in meren en moerassen.³⁰

Jager-verzamelaars die rond deze periode in het gebied rondtrokken waren georiënteerd op de beboste zandruggen langs de toenmalige IJssel. In het Hattermerbroek zijn talloze kuilen teruggevonden die vermoedelijk door de jager-verzamelaars werden gebruikt voor het maken van houtteer. Dat deden ze door in de kuilen gecontroleerd hout te laten smeulen. Het teerachtige goedje dat hierdoor ontstond werd gebruikt als lijm om vuurstenen pijlpunten aan houten schachten vast te zetten. Met die pijlpunten werden wilde zwijnen, edelherten, pelsdieren, boommarters, oerrunderen, reeën en elanden gedood. Verder leefden de jager-verzamelaars onder andere van hazelnoten en bramen.³¹

6000 jaar geleden: rietmoerassen en broekbossen langs de IJssel en het Zwarte Water

Langs de voormalige kustlijn van het huidige Nederland lag rond 7500 jaar geleden een kustveenmoeras dat steeds verder landinwaarts schoof naarmate de zeespiegel verder steeg. Ongeveer 6000 jaar geleden was de kustlijn opgekropen tot aan de westelijke grens van het huidige studiegebied. Door aanvoer van zand en klei vanuit de zee en vanuit de rivieren richting de kust stopte de verdere uitbreiding van de zee richting het oosten. Door de stijgende grondwaterspiegel en een verslechtering van de lokale afwatering kon het veen zich sterk uitbreiden op de pleistocene zandgronden en op de uit klei geboetseerde kwelders. Dit proces versterkte zichzelf: hoe meer veen

²⁸ Vos 2011, 13.

²⁹ Vos 2011, 45.

³⁰ De Mulder 2003, 217.

³¹ Vos 2011, 45.

er werd gevormd, des te slechter werd de afwatering.³² Op den duur werd het op veel plaatsen te nat voor bomen. In de komgebieden en in de beekdalen ontstonden moerassen waarin afgestorven plantenresten geconserveerd bleven. Er werd een steeds dikker wordende laag veen gevormd bovenop de pleistocene ondergrond. In het IJsseldal werd de veengroei mede veroorzaakt door een vernatting van het gebied doordat de IJssel aansluiting vond op de Rijn.³³

In de stroomdalen van de IJssel en het Zwarte Water zien we rond deze tijd de eerste rietveenmoerassen en zeggemoerassen ontstaan. Het waren voedselrijke milieus door de periodieke overstromingen vanuit de rivieren.³⁴ Daar waar het water niet dieper dan twee meter was kon riet gaan groeien. Het afgestorven riet bleef geconserveerd in het ondiepe water. Zodoende groeiden de ondiepe plassen langs de rivier langzaam maar zeker dicht. Wanneer het water ongeveer een diepte van een halve meter had, ontstonden er gunstige omstandigheden voor zeggesoorten.³⁵ Ze groeiden bovenop het rietveen, waardoor er een van oorsprong nat gebied uiteindelijk geheel kon verlanden. Op den duur bood het slappe veen zelfs weer kansen voor boomsoorten als berk en els, waardoor er op sommige plekken in het zeggeveen een broekbosmoeras ging groeien. Dergelijke moerasbossen liggen vaak op de overgang tussen voedselarme- en voedselrijke venen.³⁶ Wanneer je langs de IJssel of het Zwarte Water gaat boren zie je dan ook vaak een laag van broekbos- en zeggeveen bovenop een laag rietveen opgestapeld in de boor.³⁷

5000 jaar geleden: hoogveenmoerassen in het Kamperveen en de Oldematen

Tussen 6000 en 4000 jaar geleden breidde het veenmos zich sterk uit in de IJsseldelta. Dit voedselarme of *oligotrofe* veen overgroeide grote delen van het eerder gevormde voedselrijke of *eutrofe* en *mesotrofe* veen.³⁸ Uiteindelijk raakte in deze periode vrijwel het gehele

pleistocene zandlandschap begroeid met veen, een enkele boven het veen uitstekende dekzandrug of dekzandkop ter hoogte van het latere IJsselmuiden of een rivierduin langs het Zwarte Water net boven Zwolle en ter hoogte van het latere Zwarte Water klooster daargelaten.³⁹

Ook het Kamperveen was rond 5000 jaar geleden nog een zandvlakte waar nog nauwelijks veenmoeras voorkwam. Dat veranderde in de daaropvolgende duizend jaar, toen de stijging van zeespiegel en grondwaterstand tot steeds drassiger omstandigheden leidden. Het veen begon snel te groeien en bedekte uiteindelijk zelfs de hoger gelegen zandruggen in het gebied.⁴⁰ De veengroei leidde ook tot isolement. Vermoedelijk is het gebied van het Kamperveen vanaf deze periode tot aan de Volle Middeleeuwen niet bezocht geweest door mensen vanwege de onmetelijke en moeilijk doordringbare veenwildernis in die tijd. Archeologen hebben uit deze periode namelijk geen vondsten gedaan die wijzen op permanente bewoning van het gebied. Wel kan het zijn dat mensen vanaf de bewoonde dekzandgronden achter Zwolle het gebied met kano's in zijn getrokken om in deze onbewoonbare wereld op watervogels te jagen. Een lanspunt uit de bronstijd (3900-2800 jaar geleden) die werd gevonden bij een boerenerf in de polder Mastenbroek past binnen dit beeld. Bij Hasselt werd een fraai artefact uit de grond getrokken ter hoogte van de Havezate Groot Terwee. Het betreft een kokerbijl uit de periode 3100-2800 jaar geleden.

³² Vos 2011, 48.

³³ Hamming 2007, 83.

³⁴ Eilander 1990, 19.

³⁵ Koeveringe 2008, 28.

³⁶ Koeveringe 2008, 28.

³⁷ Dinoloket.

³⁸ Eilander 1990.

³⁹ Vos 2011, paleogeografische kaart 2750 v. Chr.

⁴⁰ Vos 2011, paleogeografische kaart 1500 v. Chr.

Fig. x. Een bronzen speerpunt en een kokerbijl. Foto: Stichting Archeologie Zwartewaterland.

Het voedselarme veen dat zo'n 4000 jaar geleden grote delen van het onderzoeksgebied bedekte, wordt gevormd door veenmossen. Deze zogenaamde *Sphagnum* soorten kunnen veel water vasthouden. Het zijn als het ware sponzen die zich uitsluiten voeden met voedselarm regenwater. Voedselarme venen bestaan dus qua volume voor het grootste deel uit water. Doordat het *Sphagnum* regenwater vast kan houden tussen en in de stengels kan het volledig onafhankelijk van het

grondwater groeien.⁴¹ De onderste delen van het mos sterven af en blijven geconserveerd door het vochtige, zure milieu. Naarmate je deze soort ongestoord door laat groeien kunnen er in de loop van honderden jaren tijd heuse veenkussens ontstaan van afgestorven veenmosresten die een hoogte kunnen bereiken tot wel zes meter. Niet toevallig wordt dit soort veen dan ook in de volksmond vaak hoogveen genoemd. Dergelijke veenkoepels kwamen vroeger zowel in Staphorst-Rouveen als in het Kamperveen voor. De middeleeuwse gebiedsnaam *veen* wordt ook alleen maar gebruikt voor streken met een hoogveenmoeras, nooit voor laagveen. Behalve het veenmos vind je in hoogveenmoerassen ook soorten als de Zonnedauw, Witte Snavelbies, Eenjarig Wollegras, Lavendel-, dop en struikheide en Veenbes.⁴²

⁴¹ Koeveringe 2008, 29.

⁴² Koeveringe 2008, 28.

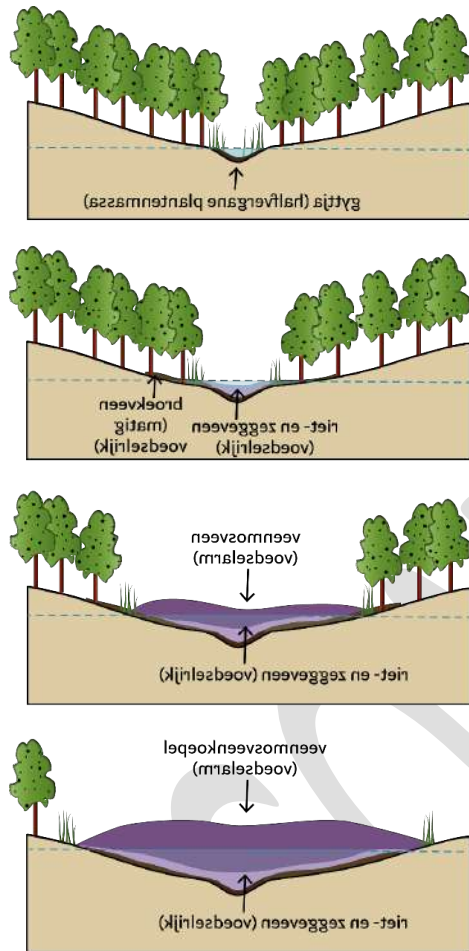

Fig. x. Schematische weergaven van veenvorming door stijging van de grondwaterspiegel. Gemaakt door S. van den Wittenboer.

2000 jaar geleden: een moerasbos in de polder Mastenbroek

Tegen het einde van de laatste ijstijd bestond de huidige Polder Mastenbroek uit een tamelijk vlak dekzandgebied met een afhelling van zuidoost naar noordwest. In het zuiden waren door toedoen van de wind enkele dekzandkoppen gevormd bij IJsselmuiden, Westenholte en Wekeren.⁴³ In deze zandgronden is in het zuidelijke deel zo'n 8000 jaar geleden een zogenaamde humuspodzol gevormd, een bodem waarvan de top door uitspoeling sterk verarmd is. Dergelijke podzolbodems ontstaan in voedselarme, goed doorlatende gronden met wegzakkend regen- en grondwater.⁴⁴ Bovenop deze humuspodzolgrond werd een dun laagje stuifzand afgezet met een dikte van ongeveer 10 centimeter. De ouderdom van deze stuifzandlaag werd tijdens een bodemkundig onderzoek doormiddel van de C14-methode vastgesteld. Het onderzochte stuifzand was afkomstig uit de buurt van Zwolle Stadshagen en is hier 3500 jaar geleden door de wind afgezet vanuit het zuidelijke zandlandschap achter Zwolle. In deze periode was de zeespiegel gestegen tot een hoogte van ongeveer 4 tot 2 meter onder NAP. Mogelijk was de noordelijke zijde van de polder rond deze tijd al bedekt met een laag veen. Uiteindelijk raakte ook het zuidelijke deel van de polder met veen begroeid. De veenvorming is hier zo'n 2000 jaar geleden begonnen.⁴⁵

In de polder Mastenbroek is vanuit het noordwestelijke deel bovenop de voedselarme humuspodzolgronden in eerste instantie voedselrijk veen gaan groeien onder invloed van voedselrijk kwelwater uit diepere grondlagen. Wanneer een veenmoeras onder deze omstandigheden tot stand komt spreken we van dwangwaterveen. Het gebied wijkt hierin af van andere zandstreken waar direct op het voedselarme zand vaak het voedselarme veenmosveen werd gevormd.⁴⁶ De benodigde voedingsstoffen voor het veen dat in de polder Mastenbroek werd gevormd kwam dus niet vanuit de van tijd tot tijd overstromende IJssel en het Zwarte Water. Indirect hadden deze rivieren wel invloed

⁴³ Hamming 2007, 82.

⁴⁴ Hamming 2007, 82.

⁴⁵ Hamming 2007, 83.

⁴⁶ Hamming 2007, 83.

op de vorming van het veen doordat ze belangrijk waren voor de drainage van het gebied. Op basis van bodemkundig onderzoek ter hoogte van Zwolle-Stadshagen kon worden aangetoond dat het veen dat hier destijds tot ontwikkeling kwam bestond uit mesotroof broekveen. Deze veensoort kwam voor in een matig voedselrijk moeras met boomopslag van met name de Zwarte els. Dergelijke venen worden gevormd in een milieu met wisselende waterstanden. In de winter was het er plas-dras, in de zomer zakte het grondwater vele decimeters diep weg. Daarbij werd de top van het veen in het voorjaar en in de zomer ontwaterd en kwam deze in contact met zuurstof. Daardoor trad er in deze laag veel vertering van plantenresten op, wat zorgde voor een voedselrijke omgeving. Geen wonder dat hier veel kruiden en bomen een plek vonden en tezamen een broekbosvegetatie vormden.⁴⁷ Wanneer de plek echter veel minder gemakkelijk droogviel in het zomerhalfjaar trad veel minder vertering op in de toplaag en ontstond ook een veel moerassiger vegetatie van met name zeggeplanten. Wortelgroei van bomen in de toplaag is hier niet mogelijk, waardoor zeggenmoerassen een zeer open landschap kennen.

Afbeelding zeggemoeras

Moerasbos

In Mastenbroek ontstond evenwel rond de jaartelling een dicht moerasbos. Mogelijk hebben er voor die tijd ook al bomen gestaan, maar deze zijn niet geconserveerd gebleven.⁴⁸ In de zandige humeuze laag onder het veen is stuifmeel aangetroffen van zowel els als van een heideachtige vegetatie. In dit open tot halfopen landschap groeide alsem, grote weegbree en gewone spurrie. Dergelijke onkruiden komen vaak voor in een milieu waar ook mensen hebben geleefd.⁴⁹

Het open tot halfopen landschap veranderde tijdens de veenvorming in een halfopen tot gesloten boslandschap met voornamelijk zwarte els

en in mindere mate eik, es, berk, hazelaar en wilg met als ondergroei voornamelijk koningsvaren.⁵⁰ Dat blijkt tenminste uit stuifmeelonderzoek. De aangetroffen houtresten geven een ander beeld: daaruit blijkt dat het bos vooral bestond uit essen, gevolgd door els en eik.⁵¹ Het bos zal vrij dicht geweest zijn, aangezien de aangetroffen stammen van de essen (met een lengte tussen de 4 en 12 meter, met uitschieters tot 16 meter) en eiken (met een lengte van 8 tot 14 meter met een uitschieter tot 30 meter) rechte stammen hadden.⁵²

900 jaar geleden: de geboorte van het Kampereiland

Het huidige Kampereiland is ontstaan als zoetwaterdelta. Een delta ontstaat in het mondingsgebied van een rivier omdat in een riviermonding de stroomsnelheid van het water aanzienlijk lager is dan in het bovenstroomse gebied. Door de lage stroomsnelheid kan er zand en klei bezinken. De rivier zelf vertakt zich in een delta ook vaak over diverse getijdegeulen, een situatie die we ook in de Kamperdelta zien. Voorbeelden zijn het Rechte Diep, het Noorderdiep, het Ganzendiep en de Goot. De tussen deze geulen gelegen eilanden - die later samen het Kampereiland zijn gaan vormen - zijn opgebouwd uit zand en klei afkomstig van de IJssel. Pas vanaf de 12de eeuw is de IJssel dusdanig grote hoeveelheden zand en klei af gaan zetten dat er sprake kon zijn van deltavorming.⁵³

Rond de jaartelling bestond het huidige Kampereiland nog uit een uitgestrekt veenmoeras.⁵⁴ Dit ontoegankelijke landschap stond in open verbinding met het Almere, een binnenzee die zich pas vele eeuwen later (12^e-13^e eeuw) door een aantal overstromingen heeft

⁴⁷ Hamming 2007, 84.

⁴⁸ Clevis 2005, 174.

⁴⁹ Clevis 2005, 177.

⁵⁰ Clevis 2005, 177.

⁵¹ Clevis 2005, 176.

⁵² Clevis 2005, 176.

⁵³ Dirks, Hommel & Vervloet 1996, 21.

⁵⁴ Vos, Paleogeografische kaart van Nederland

ontwikkeld tot de Zuiderzee, met als gevolg grootschalige afslag en erosie van de oevers, waaronder ook in Noordwest-Overijssel.⁵⁵

Dankzij een laag schelpen die direct achter IJsselmuiden op een diepte van drie tot vier meter onder de Kampereilandse graszoden terug is gevonden weten we het één en ander over de stormachtige uitbouw van de IJsseldelta in deze periode. Van de schelpen is bekend dat het de huisjes waren van de zogenaamde *Valvata piscinalis*, oftewel de 'vijverpluimdrager'. Deze zoetwaterslak leefde in de modderige bodem van een ondiep meer ter hoogte van het huidige Kampereiland.⁵⁶ Tijdens de winterrust, waarin de slakken normaalgesproken weten te overleven door zichzelf in te graven in de bodem, zijn ze gestorven door een plotselinge bedekking met zand. Mogelijk heeft deze plotselinge sedimentverplaatsing te maken gehad met de stormvloed van 2 november 1170. Tijdens deze overstroming raakten grote delen van het Nederlandse binnenland onder water, waarbij vooral de regio rondom de Zuiderzee zwaar werd getroffen. De stadsmuren van Utrecht ondervonden volgens een overlevering de werking van eb en vloed. Ter hoogte van Stavoren vrat de zee grote delen van het land weg.⁵⁷ Het is niet ondenkbaar dat tijdens deze stormvloed de veenrug tussen Schokland en Elburg is doorgebroken, waarbij een grote hoeveelheid zand en veen verspoelde en ter hoogte van het huidige Kampereiland werd afgezet.⁵⁸

Bovenop deze Valvatalaag werd sediment afgezet dat vanuit de IJssel werd aangevoerd. Het materiaal bestaat hoofdzakelijk uit grof zand met een gelaagde opbouw; het zogenaamde 'Ramspolzand'.⁵⁹ Het zand werd afgedekt met een laag klei dat eveneens door de rivier werd aangevoerd. De vorming van de delta werd na 1200 bespoedigd doordat de IJssel meer water kreeg te verwerken. Door steeds verder voortschrijdende ontbossingen en ontwateringen bovenstrooms, veranderde de IJssel in de loop van de middeleeuwen geleidelijk van een klein veenstroompje tot een serieuze rivier. Ook in het benedenstroomse gebied werd het volume van de rivier meer en meer

gevoed doordat boeren rond deze tijd zijn begonnen met het graven van greppels in de sponsachtige veenmoerassen langs de IJssel. Ze lieten de venen leeglopen in de IJssel. In het stroomdal werd zand losgewoeld en spoelde richting de monding van de IJssel en het Zwarte Water, waar het ter hoogte van het huidige Kampereiland werd uitgespuwd.⁶⁰ De verdere opvulling van de delta werd bespoedigd doordat men tussen 1200 en 1300 begon met het bedijken van de bovenloop van de IJssel. Door de bedijkingen kon de rivier geen sediment meer laten bezinken in de komgebieden. In het mondingsgebied ontstonden in vrij korte tijd een aantal eilanden. Deze eilanden worden al genoemd in het jaar 1364 in het Stadboek van Kampen.⁶¹

Fig. x. Het Kampereiland met op de achtergrond het Zwarte Meer. Foto: Albert Bartelds.

⁵⁵ Ente 1973, 143.

⁵⁶ Ente 1973, 143.

⁵⁷ Gottschalk 1971, 81

⁵⁸ Ente 1973, 146.

⁵⁹ Dirx, Hommel & Vervloet 1996, 20.

⁶⁰ Spek 1999, 37.

⁶¹ Dirx, Hommel & Vervloet 1996, 21.

Fig. x. Het slagen- en petgatenlandschap van de Oldematen vanuit de lucht. Foto: Thomas Bartelds.

Het middeleeuwse agrarische cultuurlandschap

“Toen de wereld vijf eeuwen jonger was, hadden alle levensgevallen veel scherper uiterlijke vormen dan nu. Tussen leed en vreugde, tussen rampen en geluk scheen de afstand groter dan voor ons; al wat men beleefde had nog die graad van onmiddellijkheid en absoluutheid, die de vreugde en het leed nu nog hebben in de kindergeest. Elke levensgebeurtenis, elke daad was omringd met nadrukkelijke en uitdrukkelijke vormen, was getild op de verhevenheid van een strakke, vaste levensstijl. De grote dingen: de geboorte, het huwelijk, het sterven, stonden door het sacrament in de glans van het goddelijke mysterie. Maar ook de geringer gevallen: een reis, een arbeid, een bezoek, waren begeleid door duizend zegens, ceremonies, spreuken, omgangsvormen.”

Zo begint de bekende mediëvist Johan Huizinga (1872-1945) het met veel stijl en verbeeldingskracht geschreven ‘Herfstij der Middeleeuwen’. In de wereld die Huizinga schetst werd de basis gelegd voor het huidige cultuurlandschap van de IJsseldelta. Moerassen werden ontgonnen, rivierarmen raakten bedijkt en er werd nieuw land op zee aangewonnen. De wildernis raakte bewoond, en de middeleeuwse bewoners lieten duidelijke sporen na. Sporen die vandaag de dag nog zijn waar te nemen en het verhaal vertellen van een wereld die inmiddels eeuwen achter ons ligt. We zien de sporen terug in de middeleeuwse strokenverkaveling van de Oldematen en het Kamperveen, de dijken en de kolken langs het Zwarte Water en de IJssel, de terpen op Kampereiland en in de weteringen die het raster van de blokken vormen waaruit de Polder Mastenbroek is opgebouwd.

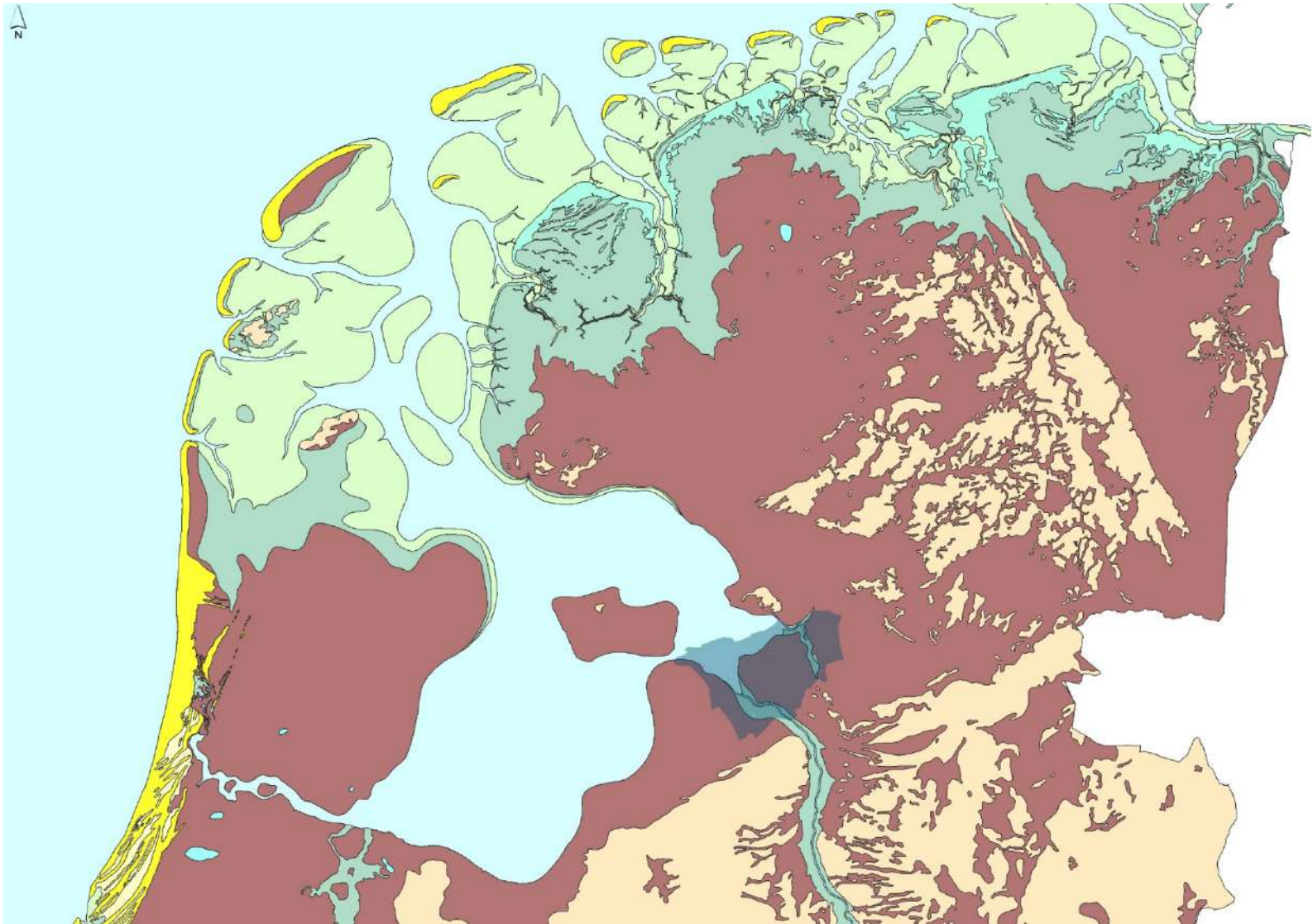

Het veenmoeras wordt in rechte plakken gesneden

Wanneer we terug zouden gaan naar het jaar 800 en vanaf een flinke afstand het Nederland van toen van boven zouden bekijken, dan zou ons waarschijnlijk opgevallen zijn dat een groot deel van ons land bestond uit uitgestrekte moerassen. Op basis van de paleogeografische kaart die een beeld geeft van de verschillende landschappen uit die tijd kun je zeggen dat ongeveer tweederde van het landoppervlak bestond uit veen.⁶² Deze kleddernatte wildernis was voor bewoning niet geschikt. Om er te kunnen wonen en om er agrarische activiteiten te kunnen ontplooiën, moesten de sponzen van onverteerde plantenresten en mossen eerst worden gedraineerd. Van de voormalige veenwildernis die destijds bijna volledig de IJsseldelta bedekte rest nu enkel nog een klein laagje veen in de ondergrond.

⁶² Dat wil zeggen, die delen van Nederland waar zand, veen of klei aan de oppervlakte lag. Het van tijd tot tijd droogvallende slik van de Waddenzee en het wateroppervlak dus niet meegerekend.

Fig. x. Op de paleogeografische kaart wordt zichtbaar hoe het Noord-Nederlandse landschap er rond het jaar 800 heeft uitgezien. Grote delen van Nederland bestonden toen uit veen. BRON: Vos, P. & S. de Vries 2013; 2^e generatie palaeogeografische kaarten van Nederland (versie 2.0). Deltares, Utrecht. Op 21-06-2018 gedownload van www.archeologieinnederland.nl. (Legenda volgt nog)

Al vanaf het einde van de achtste eeuw trokken mensen vanuit verschillende al langer bewoonde gebieden in Nederland (denk aan terpen, rivierduinen en dekzandkoppen) vanaf de randzone het veen in met het doel hun leefgebied uit te breiden.⁶³ Ze verlieten hun veilige stee en trokken het moeras in. Daar werden greppels en afwateringssloten gegraven. Dat gebeurde haaks op de hellingshoek van de koepelvormige venen. Zodoende kon het overvloedige water worden afgevoerd naar de lageregelegen veenstroompjes of rivieren. De sloten die op geringe afstand parallel aan elkaar werden gegraven vormden langgerekte smalle percelen. Het veen tussen de sloten droogde op den duur op en kon gebruikt worden als droge teeltaarde voor de akkerbouw.⁶⁴ Vermoedelijk werden de venen ter hoogte van het huidige Kamperveen en de Oldematen vanaf de 12de eeuw ontgonnen. Dat is dus relatief laat in vergelijking met andere veengebieden in Nederland, waar men soms al rond het jaar 800 het veen introk. Het middeleeuwse slotenstelsel met daartussen langgerekte smalle percelen is voor de Oldematen en het Kamperveen nog altijd kenmerkend.

Spitten in het Rouveen

Voor de ontginning van het Rouveen werden de rivierduinen langs de oevers van het Zwarte Water en van het Meppelerdiep als basis gebruikt. Omdat de gronden langs de rivier van tijd tot tijd overstroomd raakten met voedselrijk water groeiden er broekbossen bestaande uit voornamelijk elzen en berken. Veldnamen met daarin een verwijzing naar 'broek', zoals de Broekpolder, de Broeken, Hombroek, het Holtener Broek en het Genner Broek verwijzen nog naar de moerasbossen van eertijds.⁶⁵ Iets verder van de rivier groeiden in de laagten tussen de verschillende rivierduinen riet- en zeggemoerassen, nog verder van de rivier begon vervolgens een uitgestrekt en open hoogveenmoeras.

Dit veen is tegenwoordig grotendeels verdwenen. Op een kaart uit 1634 staan deze veenmosvenen nog aangegeven ten oosten van de

Statenleijdijk.⁶⁶ De moerige gronden die in een deel van het gebied nog altijd de bovenste laag van de bodem zijn eveneens een overblijfsel van dit voormalige veenkussen. Verder zijn er nog restanten van het veenmosveen terug te vinden in oude kerkheuvels. Zo werd onder één van de oude kerkplaatsen van Rouveen tussen de Klaas Kloosterweg en het huidige dorp een in elkaar gedrukt veenmospakket aangetroffen met een dikte van 70 cm.⁶⁷

Fig. x. Op een kaart uit het jaar 1635 van Ghysbert Sasse staan de afzonderlijke slagen van Staphorst en Rouveen afgebeeld. BRON: HCO, beeldbanknummer: KD000368

⁶³ Mol 2011, 47.

⁶⁴ Mol 2011, 46.

⁶⁵ Topografische kaart 2017.

⁶⁶ Vervloet & Bording 1985, 13.

⁶⁷ Vervloet & Bording 1985, 13.

Fig. x. Vanuit De Wijk werd het moeras ten oosten daarvan ontgonnen. Op de achtergrond zien we het hooibergenterrein van Hasselt. Foto: Jeroen Wiersma.

De broekbossen direct achter de rivierduinen langs het Zwarte Water werden rond het jaar 1132 als eerste in cultuur gebracht.⁶⁸ Het werk werd vermoedelijk verzet door de bewoners van met bomen begroeide zandige koppen als Baarlo. Beide namen verwijzen naar een bos op hogere zandgrond. Het bos van Baarlo was waarschijnlijk vrij open vanwege vroegere bewoning en begrazing (*bar* = kaal, *lo* = open bosweide), dat van Hasselt droeg vrijwel zeker een struikgewas met opvallend veel hazelaar (*hasel* = hazelaar; *-t* is meervoudsuffix: plek met veel hazelaar).⁶⁹ Ter hoogte van de Wijk ontstond een eerste veennederzetting. Er werden houten boerderijtjes gebouwd, mogelijk op een veenterpje op een fundament van palen met daarop leggers van elzenhout of eikenhout. Vanaf hier trokken de kolonisten in verschillende los van elkaar opererende groepjes verder het veen in om sloten te graven richting het oosten. Zodoende ontstonden er verschillende ontginningsblokken of 'slagen'. Het Rouveen werd in vier slagen verdeeld, namelijk de Noorderslag, de Bisschopsslag, de Monnikenslag en de Zijdwendigerslag. Bij de ontginning van het veen ten westen van het huidige Staphorst ontstonden ook vier slagen: de Bullingerslag, de Bergerslag, de Achthoevenslag en de Westerslag.

Een slag bestond uit meerdere stroken land waarbij elke strook door een aparte hoeve of boerderij steeds verder het veen in werd verplaatst. De vier slagen van Rouveen waren in totaal onder 62 boerderijen verdeeld. De slagen van Staphorst werden gevormd door 48 losstaande hoeven.⁷⁰ De boerenbedrijven die in het veen werden gesticht kenden een gemengde bedrijfsvoering. Vooral in de beginfase was het goed mogelijk om op de bovenlaag van het gedraineerde veenmos voedsel te verbouwen. Uit schriftelijke bronnen die ons een inkijkje geven in de veertiende en vijftiende eeuw blijkt dat er vooral rogge werd verbouwd, maar ook een gewas als boekweit kon gedijen in het voedselarme veenmosveen.⁷¹ Daarvoor werd de bovenste laag van het veen afgebrand. In de as werd vervolgens boekweit gezaaid.⁷² Langs de achtergrens van een ontginningsblok of slag werd een dijk

aangelegd. Deze zogenaamde leidijk moest voorkomen dat het zure water uit de veenkoepels afvloeide naar de lageregelegen reeds ontgonnen akkers en weilanden. De eerste leidijken vormden niet direct een aaneengesloten geheel. Verschillende opgehoogde achterkades werden pas later met elkaar verbonden. Jongere leidijken werden vermoedelijk wel in één keer aangelegd door samenwerkende boeren.⁷³

De dijk bleek niet voldoende oplossing te bieden voor het steeds natter wordende ontgonnen veengebied. Door de agrarische activiteiten die in het veen werden ontplooid oxideerde het veen en klonk het in. Oxidatie trad op wanneer de onverteerde plantenresten waaruit de veenkoepels zijn opgebouwd door wateronttrekking bloot werden gesteld aan zuurstof, waardoor de boel alsnog ging verteren. Het ompspitten van de bovenlaag voor de verbouw van gewassen heeft dit proces nog eens doen versnellen. Het metershoge veen kon zo in korte tijd een groot deel van haar volume kwijtraken. Door inklinken en oxideren kon een veengebied wel twee centimeter per jaar dalen.⁷⁴

*Fig. x. Bodemkaart van het Zwartewater en de Oldematen. Kenmerkend voor dit gebied is de overgang van klei naar veen naar zand van west naar oost. Hoe verder je van de rivier gaat hoe dunner de laag klei wordt. Direct langs het Zwartewater vinden we de buitendijks gelegen mineraalrijke poldervaaggronden (**Mn**) en drechtvaaggronden (**Mv**). Meer van de rivier af volgen waardveengronden (**kV**) weideveengronden (**pV**) koopveengronden, (**hV**) madeveengronden (**aV**) en moerige podzolgronden (**vWp**) elkaar op. De waardveengronden zijn afgedekt met een zavelig kleidek met een dikte tot 40 centimeter. Bij de weideveengronden is die kleilaag iets dunner. Beide bodems zijn afgezet door overstromingswater vanuit het Zwartewater. Koopveengronden kenmerken zich door een kleiig veendek met in de ondergrond veenmosveen. Madeveengronden bevatten een dunne bovenlaag die bestaat uit weinig zand. Bij de moerige podzolgronden zijn de veeneigenschappen van de bodem nog weer verder te zoeken. Ten oosten van de Oude Rijksweg ligt dekzand aan de oppervlakte (**cHn**)*

⁶⁸ Mol 2011, 72.

⁶⁹ Vervloet & Bording 1985, 14; zie ook de Bont 2014.

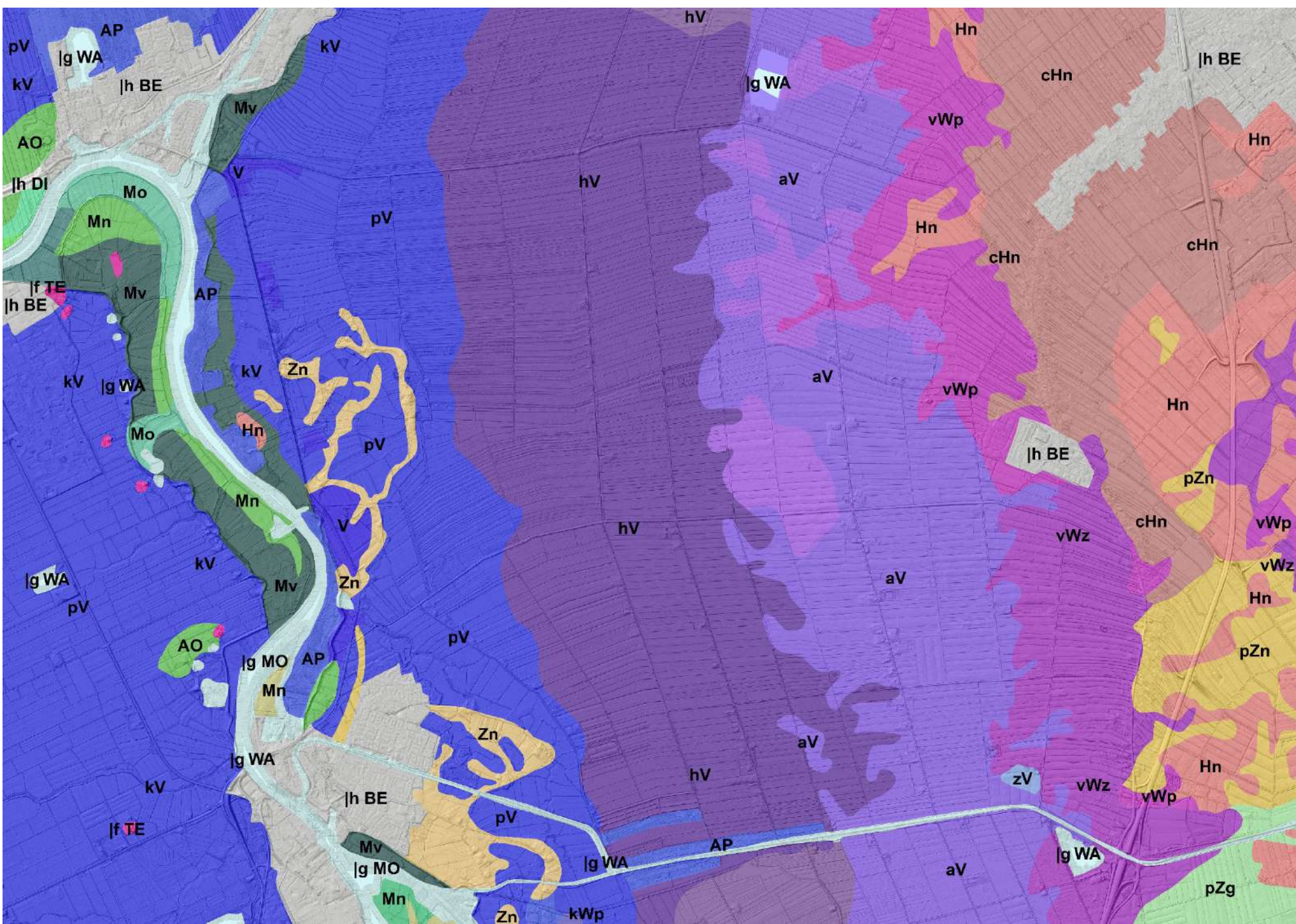
⁷⁰ Vervloet en Bording 1985, 19.

⁷¹ Vervloet en Bording 1985, 25.

⁷² Oldestaphorst boekweit (weer even aanvragen HCO)

⁷³ Vervloet en Bording 1985, 27.

⁷⁴ Haartsen & Storms 2009, 12.

Bodemdaling

Door de wateroverlast degradeerden akkers tot weilanden en hooilanden. Nieuwe akkers werden verderop in de veenwildernis aangesneden. Iemand uit de streek die dit alles in het jaar 1611 zag gebeuren verwoorde het als volgt: 'Nae natuur der Rouveense landerijen de olde en de eerste gebouwede landen, alle voor langhes tot weylanden verlaeten syn ende langer niet cultiveert, dan tellycks nije landen aangebroecken worden... sunde 't meeste bouwland van Rouveen, dat ijthans... gebruikt word noch onlangsleeden meest wylt veene landt geweest ende jongest aengebroken, waer en tegens het olde bouland tot weydeland blijft liggen'.⁷⁵ Rond het jaar 1753 was er nog niet veel veranderd in de gang van zaken, wanneer predikant Abraham Putman het inklinken van de akkers als volgt verwoordt: 'Men verhaalt, dat de zandheuveltjes in onze akkers voortyds laagten zijn geweest, maar door den tyd hoogten zijn geworden, na mate de andere grond die meer veenig is, verloren heeft en verteert is.'

De oorspronkelijke veennederzettingen van Staphorst en Rouveen zijn vanwege de steeds weer terugkerende wateroverlast in ruim 400 jaar tijd een aantal keren opgeschoven, steeds verder weg van het Zwarte Water, steeds dieper het veen in. De bewoning schoof het bouwland achterna. Tegen het einde van de 16de eeuw kwamen de nederzettingen te liggen op de plek waar ze nu nog steeds liggen. We laten weer een toenmalige bewoner van het gebied aan het woord die zich in 1611 nog kon herinneren "dat de mieste huysen op Staphorst en de mieste huysen op Rouveen bij syn tijt eens versettet syn".⁷⁶

Een dergelijke dorpsverplaatsing moet een hele operatie zijn geweest, waarbij de bouwmaterialen van de achtergelaten boerderijen weer opnieuw gebruikt werden voor de nieuw te bouwen boerderijen. De plek die hiervoor werd uitgekozen betrof de leidijk die tot voor kort de uiterste grens van de slag of het ontginningsblok aan de veenkant markeerde. Vanaf deze leidijk begon het hele proces weer van voren af aan. Langs de achterkades van de hoeven werd een nieuwe leidijk aangelegd die naar verloop van tijd weer als nieuwe ontginningsbasis ging dienen. Oude leidijken werden nogal eens afgegraven. Dat is in

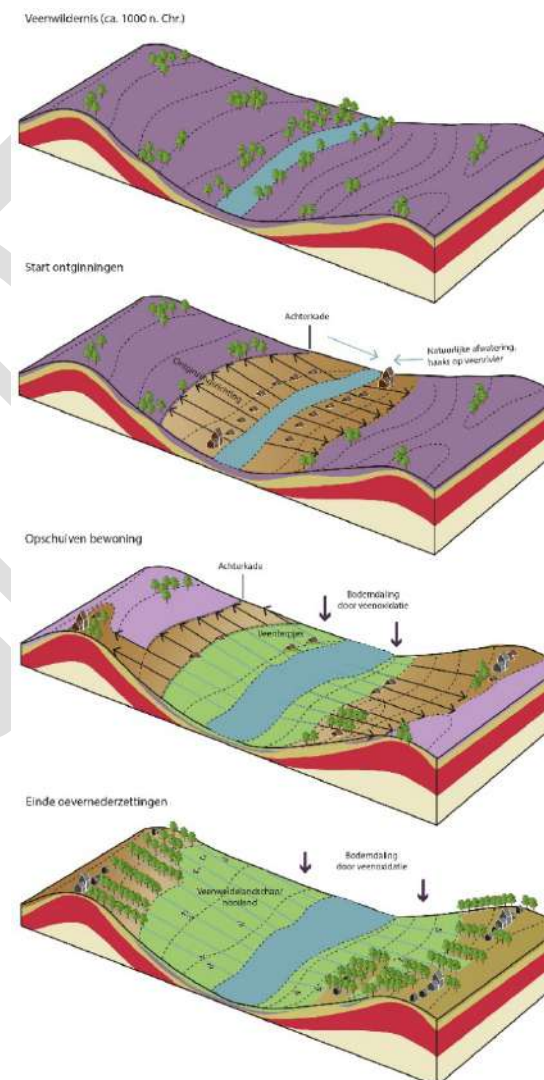

Fig. x. Schematische weergave van een veenontginning waarbij vanaf de oevers van een rivier is gestart met het graven van sloten om zodoende het moeras te laten ontwateren. Gemaakt door Shera van den Wittenboer.

⁷⁵ Vervloet en Bording 1985, 25. Zie ook de Bont 2008.

⁷⁶ Vervloet en Bording 1985, 25.

ieder geval gebeurd met een leidijk die in 1544 bekend stond als de Hooijdijk. Deze dijk was al gedeeltelijk afgegraven toen het Zwartewaterklooster ingreep met een verordening dat deze gedeeltelijk afgegraven hooijdijk opnieuw moest worden opgemaakt.⁷⁷Niet iedere leidijk werd gebruikt als ontginningsas. Vaak bleef men nog een tijdlang wonen langs een oude leidijk terwijl er alweer twee of drie nieuwere leidijken verderop in het veen waren aangelegd. Ook gebeurde het dat men nog een tijdlang langs een oude leidijk bleef wonen, terwijl er ook al mensen naar een nieuwere leidijk verhuisd waren.⁷⁸

Fig. x. Op een oude kaart uit 1850 is de ligging van de Riete aangegeven. In de twintigste eeuw is een groot deel van dit riviertje rechtgetrokken of gedempt in het kader van de ruilverkavelingen. Bron: Topografisch Militaire Kaar 1850.

Was het verhuizen van een boerderij al een hele klus, het afbreken en opnieuw bouwen van een kerk was nog veel meer werk. Om die reden

waren de kerkgebouwen vaak de laatste gebouwen die vanuit de oude nederzetting naar de jongere nederzetting verplaatst werden. De kerk van Staphorst vormt hier een mooi voorbeeld van. Pas in 1752 werd er in het dorp een nieuwe kerk gebouwd. Tot die tijd werd de oude kerk nog gebruikt, die eenzaam in het veld was achtergebleven.

‘Scamele Friezen’ ontginnen het Kamperveen

Terwijl er in het Rouveen intensief werd gespit en geschept, gebeurde er in het moeras ten zuiden van de IJssel achter het huidige Kampen en Wilsum ook het nodige om het terrein geschikt te maken voor bewoning, akkerbouw en veeteelt. Eeuwenlang was de natuur hier heer en meester geweest. De nieuwe heren en meesters van deze wildernis arriveerden vanaf omstreeks 1200 aan de randen van het moeras.⁷⁹ Hoogstwaarschijnlijk ging het om projectontwikkelaars (locatores) met een opdracht van de Bisschop van Utrecht, de toenmalige landsheer in het Oversticht. Net als in het Rouveen verdween ook hier de oorspronkelijke veenrug in een paar honderd jaar tijd als sneeuw voor de zon. Daar waar het eerst hoog was, was het nu vlak geworden, en zompig.

De Kamperveense kolonisten -‘Enige scamele Friezen’ aldus de toenmalige bisschop Godfried van Rhenen- kozen als ontginningsbasis de IJssel en een veenstroompje met de naam ‘de Riete’, die ter hoogte van het gehucht De Zande in de IJssel uitstroomde. Vanuit deze waterlopen werd richting het hoogste punt van de veenrug gegraven. Net als in het Rouveen ontstonden ook hier smalle evenwijdige percelen waarvan de achterkade steeds dieper in het veen werd verlegd.

Toen het veen in de eeuwen daarna sterk oxideerde en inklonk, kreeg de Zuiderzee steeds meer vat op het ingedaalde land. Overstromingen waren aan de orde van de dag en als gevolg daarvan werd een groot deel van het ontgonnen restant van de veenkoepel opgevreten door het zoute water. De invloed van de zee toont zich hier in een dikke laag klei bovenop het veen. Langs de lijn Elburg-Kamper Nieuwstad werd de

⁷⁷ Vervloet en Bording 1985, 28.

⁷⁸ Vervloet en Bording 1985, 25.

⁷⁹ Versfelt en Schroor 2005.

honger van de zee gestild door de aanleg van de Kamperdijk. Deze dijk moest voorkomen dat een nog groter deel van het ingezakte land in water veranderde. Ondanks de polderdijken bleef de zee nog regelmatig het in lange stroken verkavelde land teisteren. Vanaf de 17de eeuw werd de dreiging vanuit de Zuiderzee zo groot dat men vanaf toen de bewoning langs de Leidijk heeft verplaatst en uiteindelijk uitsluitend langs de Hogeweg is gaan wonen.⁸⁰ De boerderijen werden uit veiligheid gebouwd op terpen.

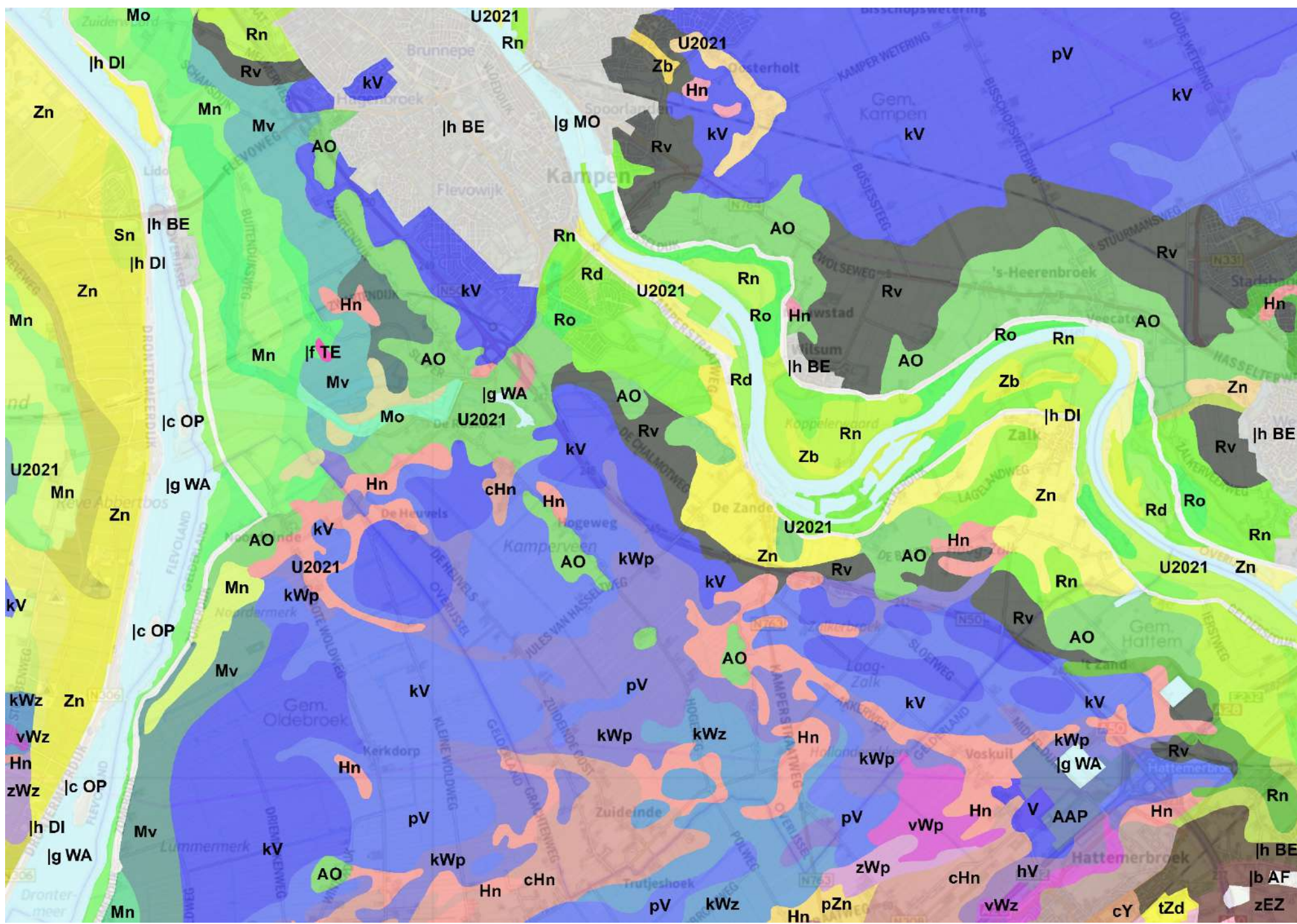
Fig. x. De vele doorbraakkolken langs de Hogeweg herinneren nog aan het onstuimige verleden van het Kampervveen, toen het gebied nog geregeld door hoogwater werd ontregeld. Foto: Albert Bartelds

Aan de IJsselzijde viel het voormalige veenland ook ten prooi aan het water. Een laagje klei met een dikte van maximaal 40 centimeter dat op de veenondergrond is afgezet is hiervan het bewijs. In het Kampervveen is de kleilaag het dikst ten noorden van de Hogedijk. De dikte van de kleilaag neemt toe in de richting van de IJssel. De meeste klei is hier knippig van karakter. Het is een grondsoort die door het stugge karakter moeilijk te bewerken is, en er in het najaar voor zorgt

dat het regenwater niet gemakkelijk naar de ondergrond doorsijpelt. Het zijn dus gronden die een groot deel van het jaar zeer nat zijn en daarom dus niet erg geschikt zijn voor akkerbouw. Vaak worden knippige gronden dan ook gebruikt als weiland of hooiland.

*Fig. De bodemkaart van Kampervveen en de IJssel. Er is een groot contrast tussen de bodem van het eigenlijke Kampervveen en het gebied direct ten zuiden van Kampen. De ondergrond van Kampervveen aan weerszijden van de Hogeweg bestaan voornamelijk uit weideveen (**pV**) en waardeveengronden (**kV**). Het zijn donkergekleurde humusrijke veengronden met een zavel- of kleidek tot 40 cm. Daar waar het dekzand overgroeid is met een dunne laag veen die vervolgens weer afgedekt werd met een dunne laag klei spreken we van moerige podzolgronden (**kWp**). In het uiterste zuidoosten van Kampervveen ter hoogte van landgoed Wittenstein ligt een laarpodzolgrond aan de oppervlakte, bestaande uit leemarm en zwak lemig fijn zand (**cHn**). De overslaggronden (**AO**) in het gebied zijn het gevolg van overstromingen waarbij dijken zijn doorgebroken. Door overstromingen vanuit de Zuiderzee. Ten zuidwesten van Kampen ligt een dikke kleibodem aan de oppervlakte. De bodem is gevormd door overslagmateriaal vanuit de Zuiderzee. De eerste 10 tot 25 centimeter is zeer humeus. Daaronder ligt kalkrijk fijn zand. Op een diepte van 60 centimeter wordt de klei zwaar en kalkloos van karakter. Dergelijke poldervaaggronden (**Mn**) en drechtvaaggronden (**Mv**) zijn mineraalrijk en daardoor gunstig voor hooibouw. Langs de IJssel vinden we ook mineraalrijke gronden, namelijk de zeer fijnzandige kalkhoudende vlakvaaggronden (**Zn**), de kalkhoudende vorstvaaggronden (**Zb**) en de kalkhoudende poldervaaggronden (**Rn**). Ook hier geldt dat de omstandigheden voor hooibouw op deze bodems zeer gunstig zijn.*

⁸⁰ Eilander 1990, 28.

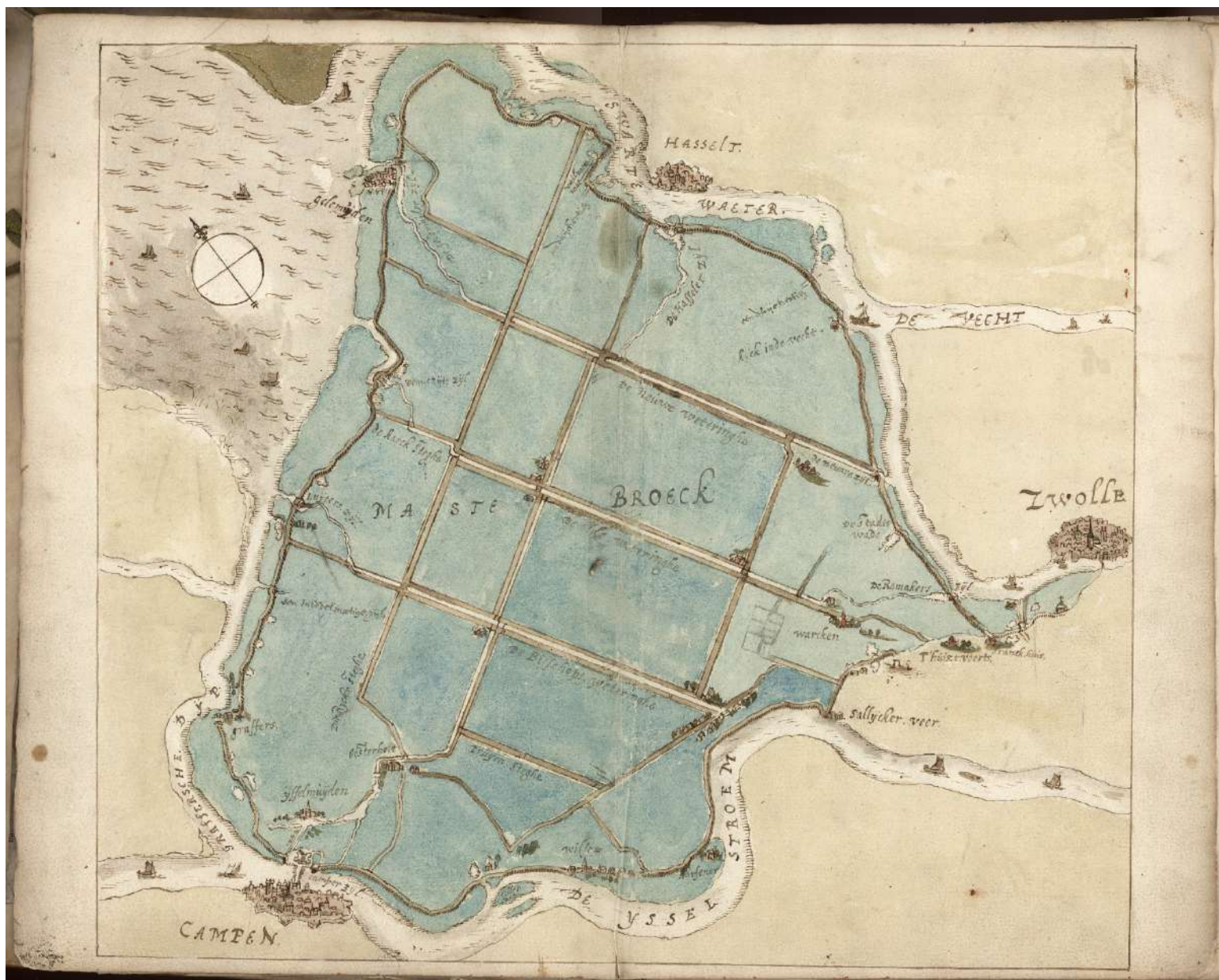
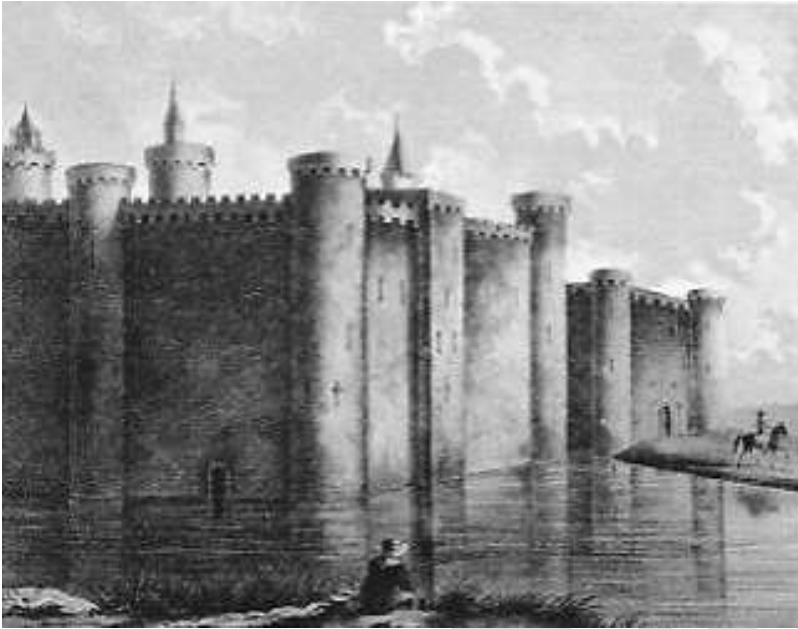

fig. Deze kaart van Mastenbroek uit het jaar 1633 is een kopie van een nog oudere kaart die in een grijs verleden verloren is gegaan. Bron: Zwolle, Historisch Centrum Overijssel, toegang 0003.1, inventarisnummer 503A_2

Van laagveenvlakte tot Polder Mastenbroek

Fig. x. Geromantiseerde tekening van het kasteel Voorst. Bron: Wikicommons.

Voordat de ontginning van het veenmoeras tussen de IJssel en het Zwarte Water in gang kon worden gezet moest er eerst een machtig kasteel verwoest worden. Dit Kasteel behoorde tot de heer Zweder van Voorst. Hij was in het jaar 1362 in een oorlog verwickeld geraakt met Jan van Arkel, Bisschop van Utrecht en vanuit die titel tevens landsheer van het Oversticht, het tegenwoordige Overijssel. De bisschop werd gesteund door de steden Zwolle, Deventer en Kampen dankzij een verbond dat de bisschop in 1352 had gesloten met deze steden. Voor Zweder van Voorst liep het gewapende conflict slecht af; hij overleefde de oorlog niet en zijn kasteel werd met de grond gelijk gemaakt. In het vredesverdrag dat in juni 1363 werd opgemaakt werd mede bepaald dat de tot dan toe nog onverdeelde en

gemeenschappelijke wildernis tussen de IJssel en het Zwarte Water (de huidige polder Mastenbroek) in slagen zou worden verdeeld. Daarvoor werd ook een termijn afgesproken: vóór 11 november 1365 moest de klus geklaard zijn, althans op papier.⁸¹

Fig. x. In het huidige landschap zijn op een aantal plaatsen de voormalige veenstroompjes die vroeger door het moeras van de Polder Mastenbroek stroomden nog goed zichtbaar, zoals hier ter hoogte van de Roebollige Hoek Foto: Albert Bartelds.

Was de aanvang van de ontginning van het veen tussen de IJssel en het Zwarte Water rijkelijk laat in vergelijking met andere veenontginningen in Nederland, de hoofdindeling van de nieuwe polder in rechte hoeken was voor die tijd uniek. En bijzonder, wanneer je bedenkt dat de toenmalige landmeters nog niet konden beschikken over het systeem van driehoeksmeting. Landmeter Frederich Stovvenen tekende het plan van de wegen en de waterlopen. Voor de oriëntatie was de landmeter aangewezen op vaste herkenningspunten als het rivierduin van Oosterholt en de kerktoren van Hasselt. Tussen beide hoogtes trok hij een lijn van 2000 Sallandse roeden. Dat komt

⁸¹ Van der Pas & Zeiler 1995, 37.

overeen met een lengte van negen kilometer. Precies in het midden aan deze lijn werd de eveneens ruim negen kilometer lange lijn werd een lijn ingetekend waarlangs de Oude Wetering zou worden gegraven. Op het kruispunt van beide lijnen werd in 1369 de kerk van Mastenbroek gesticht. Aan weerszijden van de Oude Wetering ontstonden de Nieuwe Wetering en de Bisschopswetering. Dit stelsel van watergangen verdeelde het woeste land in vier segmenten met ieder een breedte van 2250 meter. Binnen de blokken werd de grond verder verdeeld in lange stoken.⁸²

Kaarsrechte weteringen

Het duurde nog tot het jaar 1390 voordat de meeste werkzaamheden voor de Polder Mastenbroek verricht waren. Daarbij valt te denken aan het graven van weteringen, het aanleggen van wegen, het opwerpen van polderdijken en het plaatsen van bruggen. De bruggen zijn vermoedelijk na het jaar 1390 geplaatst. Een onderhoudsregeling omtrent deze bruggen kwam pas aan het begin van de vijftiende eeuw gereed.⁸³ Als eerste zal zijn begonnen met het graven van de weteringen om zodoende het overvloedige water uit het moeras te laten vloeien. De Bisschopswetering, de Oude Wetering en de Nieuwe Wetering waterden allen af in de richting van de Zuiderzee via sluizen bij Westerdrecht, Veenryt en Genemuiden.⁸⁴ Dwars op deze drie weteringen werd rond het jaar 1381 een vierde wetering gegraven: de Kamperwetering.⁸⁵ Langs de nieuwe wegen werden boerderijen gebouwd. De boerenerven werd op terpen aangelegd, wat er op duidt dat men zeker in het begin nog veel hinder had van overstromingen.

Doordat het veenland in korte tijd veel water verloor werd een intensievere vorm van landgebruik mogelijk. Tegelijkertijd ontstonden er problemen omdat er door de ontwatering klink en oxidatie optrad zodat de bovenste laag van het veen verloren ging. De dalende bodem maakte het nieuwe land kwetsbaar voor overstromingen vanuit de Zuiderzee en de IJssel. Om de dreiging van het water op te vangen werd er rondom het ontgonnen terrein een

Fig. x. Polder Mastenbroek vanuit de lucht. Foto: Thomas Bartelds.

ringdijk aangelegd. Deze klus was rond het jaar 1390 geklaard. Ruim honderd jaar later verschenen de eerste wind aangedreven poldermolentjes in het landschap: een primeur in de IJsseldelta.⁸⁶

Zo op het eerste gezicht lijken de in stroken verkavelde percelen van de polder Mastenbroek even recht en regelmatig als de grote rechthoekige ontginningsblokken waarin ze liggen. Als je iets beter kijkt valt op dat er hier en daar toch nog een paar vreemde kronkels zijn waar te nemen. Het zijn de restanten van de voormalige veenrivierviertjes die slingerend een weg zochten door de veenwildernis van weleer. Aan weerszijden van de Wolfshagenweg komt het karakter van de voormalige veenstroompjes nog het best tot zijn recht. Ook ter hoogte van de Roebolligehoek kan in het kronkelige voorkomen van een brede sloot nog duidelijk een oude veenstroom worden herkend.

⁸² Van der Pas & Zeiler 1995, 60

⁸³ Van der Pas & Zeiler 1995, 59.

⁸⁴ Van der Pas & Zeiler 1995, 59.

⁸⁵ Haartsen & Storms 2009, 25.

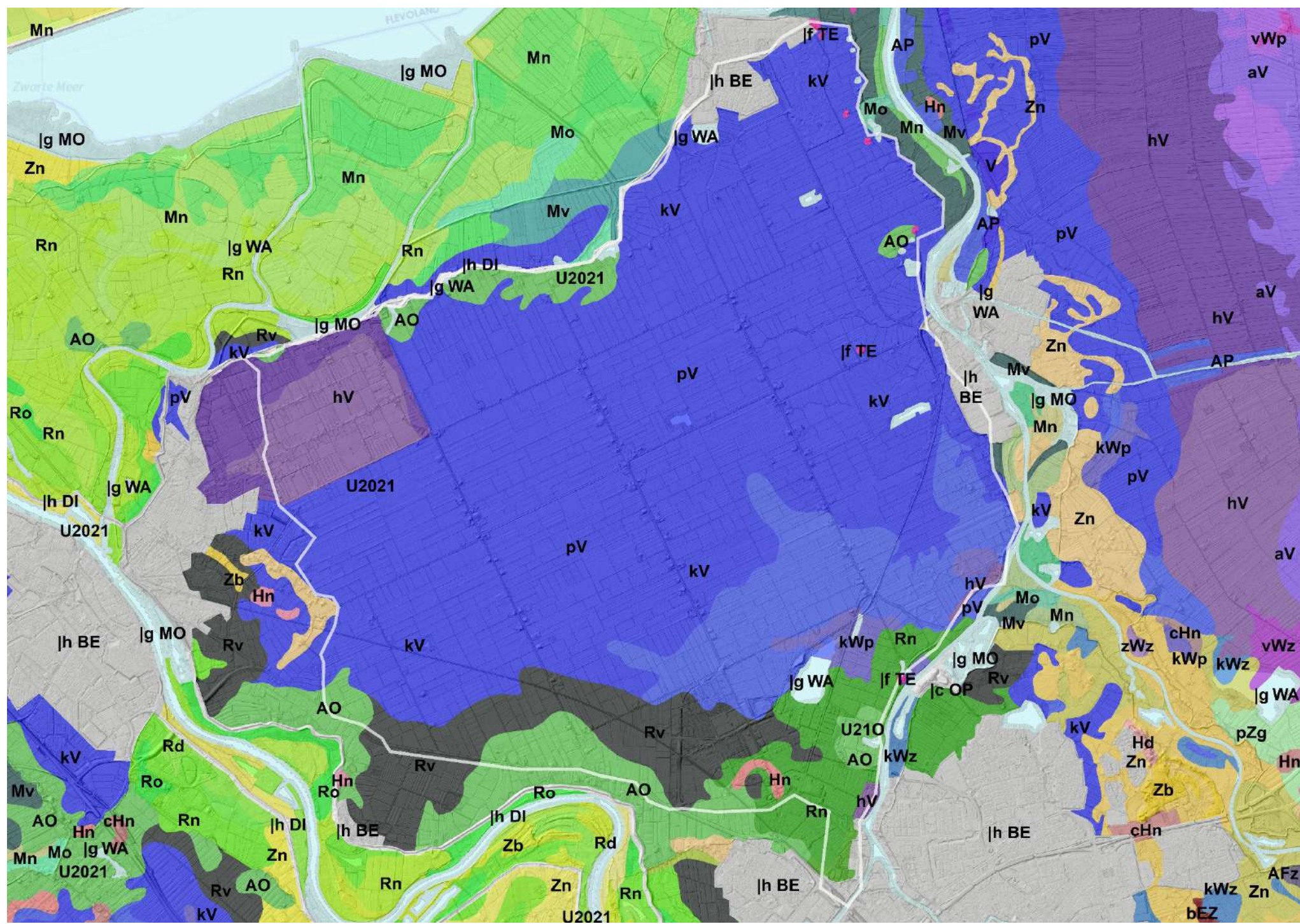
⁸⁶ Lok 1986, 23.

Op andere plekken zijn de restanten van de veenstroompjes aan het oog onttrokken door toedoen van ruilverkavelingen die in de tweede helft van de vorige eeuw zijn uitgevoerd. Met behulp van de hoogtekaart en door het toepassen van een historische verkavelingsanalyse zijn ze echter nog wel op te sporen.

Fig. x. Aan weerszijden van de Wolfshagenweg zijn de voormalige veenstroompjes nog duidelijk zichtbaar, zoals op deze hoogtekaart is te zien. BRON: Actueel Hoogtebestand Nederland. (topografie volgt nog)

*Fig. x De bodem van Polder Mastenbroek. Het grootste deel van de polder Mastenbroek bestaat uit weideveengronden op zeggeveen, rietveen of broekveen (**pV**). Het zijn donkergekleurde humusrijke veengronden met een zavel- of kleidek van 25 tot 35 cm. Ze zijn gevormd door overstromingswater vanuit de IJssel.¹ Daar waar het kleidek een dikte heeft van 35 tot 40 centimeter spreekt men van waardveengronden **kv**). In de polder kan onderscheid worden gemaakt tussen de waardveengronden met direct daaronder zeggeveen, rietveen of broekveen en waardveengronden die direct op het zand liggen.¹ Ook deze gronden zijn gevormd door overstromingen vanuit de IJssel. De bodem van de polder Koekoek bestaat voor een groot deel uit een kleiig veenpakket met een dikte van 20 tot 30 centimeter en bevat bijna overal kalk (**hV**).¹ Op de bodemkaart wordt deze bodem aangeduid met de term koopveengrond. langs de uiterste noordelijke grens van de polder ten zuiden van de Kamperzeedijk en langs het zuidelijke deel van de polder direct ten noorden van de IJssel langs de Zwolseweg kunnen grofzandige overslaggronden worden aangetroffen (**AO**). Ze zijn ontstaan als gevolg van dijkdoorbraken.¹*

Terpen in Overijssel? De belten van het Kampereiland

Het Kampereiland –het eiland van de stad Kampen– is al sinds het najaar van 1940 geen eiland meer.⁸⁷ Er werd toen een dam in het Ganzendiep gelegd, zodat bezoekers en bewoners voortaan zo door konden rijden zonder op de veerpont te hoeven wachten. Van een band tussen het ‘eiland’ en de stad Kampen is nog altijd sprake. De boeren van het Kampereiland pachten hun bedrijf namelijk van de stad Kampen. Kampen is als sinds het jaar 1364 de eigenaar, toen de bisschop van Utrecht 550 hectare drooggevalen land aan de stad schonk. Kampen kreeg de eilanden plus het recht van aanwas van de bisschop, omdat de stad afzag van haar aandeel bij de verdeling van de polder Mastenbroek.⁸⁸ Het geschonken land bestond toen uit verschillende eilandjes langs de verschillende riviermondingen van de IJssel die in een document uit het jaar 1364 met naam en oppervlakte worden genoemd.⁸⁹

Veel van de rivierlopen zijn in de loop van de eeuwen afgedamd. Wat overbleef waren enkele smalle kronkelende sloten. Alleen het brede Ganzendiep, de Goot en het Noorderdiep –aan twee kanten afgedamd in 1838, maar als breed water nog steeds herkenbaar in het landschap– geven een referentiebeeld van de verschillende riviermondingen die tezamen de vroegere IJsseldelta vormden. Kaarten uit die tijd zijn niet overgeleverd, dus voor een reconstructie van het toenmalige landschap zijn we in eerste instantie aangewezen op de bodemkaart. Aan de bodem is namelijk nog te zien waar de vroegere rivierlopen in de IJsseldelta hebben gestroomd. Daartussen werden eilandjes gevormd. Het waren in beginsel oeverwallen die door verdere opwas uit konden breiden zodat uiteindelijk het gehele terrein tussen twee rivieren zo hoog opgeslibd raakte dat het land niet meer frequent overstroomde.

Fig. de namen die in 1364 worden genoemd voor een deel zijn overgeleverd in de namen van de verschillende erven op het Kampereiland is het mogelijk

⁸⁷ Utrechts Volksblad 23-10-1940.

⁸⁸ Hendriks 1953, 55.

⁸⁹ Stadsboek Kampen (1316-1385), Gemeente Archief Kampen.

om op basis van de bodemkaart en de geomorfologische kaart een reconstructie te maken van de toenmalige eilanden. Dit is gedaan door de onderzoekers Dirxx, Hommel en Vervloet. Op deze kaart staan de eilanden met daarop de erven die al vóór het jaar 1500 waren uitgegeven, de lagere zandbanken en de verschillende riviermondingen afgebeeld.

Na het jaar 1364 heeft het Kampereiland flink door kunnen groeien. Dit gebeurde door opwas en aanwas. Sommige delen van het Kampereiland zijn ontstaan door opwas, doordat het rivierwater tijdens overstromingen steeds een laagje kleiig of zandig materiaal achterliet. Het meeste nieuwe land van het Kampereiland is echter ontstaan door aanwas: aan de zeezijde groeide er land aan door afzetting van kleiige en zandige materialen. Pioniersvegetatie als biez en bij verdere opslibbing riet zorgde er voor dat er sediment van het zeewater afgevangen werd waardoor het land laagje voor laagje op kon slibben. Door menselijk handelen in de vorm van het aanleggen van lage kadedijken in de moerassige gebieden werd het opslibbingsproces versneld zodat er bij het terugtrekkend tij meer zeewater achterbleef en de kleideeltjes uit het stilstaande water konden bezinken. Wanneer het land hoog genoeg was opgeslibd werd er op initiatief van de stad Kampen een belt opgeworpen.⁹⁰

De erven

De eerste bewoners van het Kampereiland bouwden hun boerderijen dus op belten. Wanneer de eerste belt werd opgeworpen is niet bekend. Wel weten we dat er al vóór het jaar 1430 boerderijen op het Kampereiland werden verpacht, in totaal acht stuks. Deze oudste belten zijn ontstaan bovenop oeverwallen. Ze bevatten tenminste twee en vaak zelfs drie bewoningslagen.⁹¹ Dat wijst er op dat de belten na aanleg nog een aantal keren verhoogd werden. Dit was nodig omdat de lage kadedijken rondom onvoldoende bescherming boden tegen overstromingen vanuit de IJssel of bij hoge vloed vanuit de Zuiderzee.⁹² Tegen het einde van de 16de eeuw, in het jaar 1594 was

⁹⁰ Verlinden 2015, 15.

⁹¹ Marrewijk 1984, 38-45.

⁹² Eilander 1990, 34.

het aantal erven aantal gegroeid tot veertig.⁹³ In de daaropvolgende honderd jaar werden er nog eens 16 nieuwe boerderijen gesticht. Rond 1793 stond de teller al op 71; in het jaar 1880 waren het er precies honderd.⁹⁴ In de 20ste eeuw bleef het aantal erven groeien tot 173 in de zestiger jaren. Daarna liep de bewoning op het eiland terug tot 120 erven.

Fig. x. Een door zware bomen omgeven belt op het Kampereiland. Foto: Albert Bartelds.

*Fig. De bodem van Kampereiland. De ondergrond van het Kampereiland is opgebouwd uit zand van de IJsseldelta dat overslibd is geraakt met een laag kalkrijke zavel of klei. Deze aan de oppervlakte liggende 10 tot 30 centimeter dikke kalkrijke of kalkhoudende poldervaaggrond (**Mn**) is bruin van kleur. Op de bodemkaart wordt onderscheid gemaakt tussen poldervaaggronden bestaande uit matig fijn zand, lichte zavel, zware zavel, lichte klei, klei en zware klei.¹ Het voorkomen van deze verschillende bodems heeft te maken met de afstand van de verschillende geulen waarlangs het sediment werd aangevoerd. Dichtbij de geul kwamen de lichtste deeltjes (zand, zavel) tot bezinking. Verder van de geul af was de stroomsnelheid van het water langzamer en kwamen de zwaardere kleideeltjes tot bezinking. De vlakvaaggronden (**Zn**) op het Kampereiland zijn ontstaan door afzettingen van de IJssel. De bodem bestaat hier uit een laag zeer fijn zand met een dikte van 40 tot 70 centimeter met een kleiig karakter. Daaronder ligt kalkrijke lichte en zware rivierklei.*

⁹³ Verlinden 2015, 15.

⁹⁴ Hendriks 1953, 58.

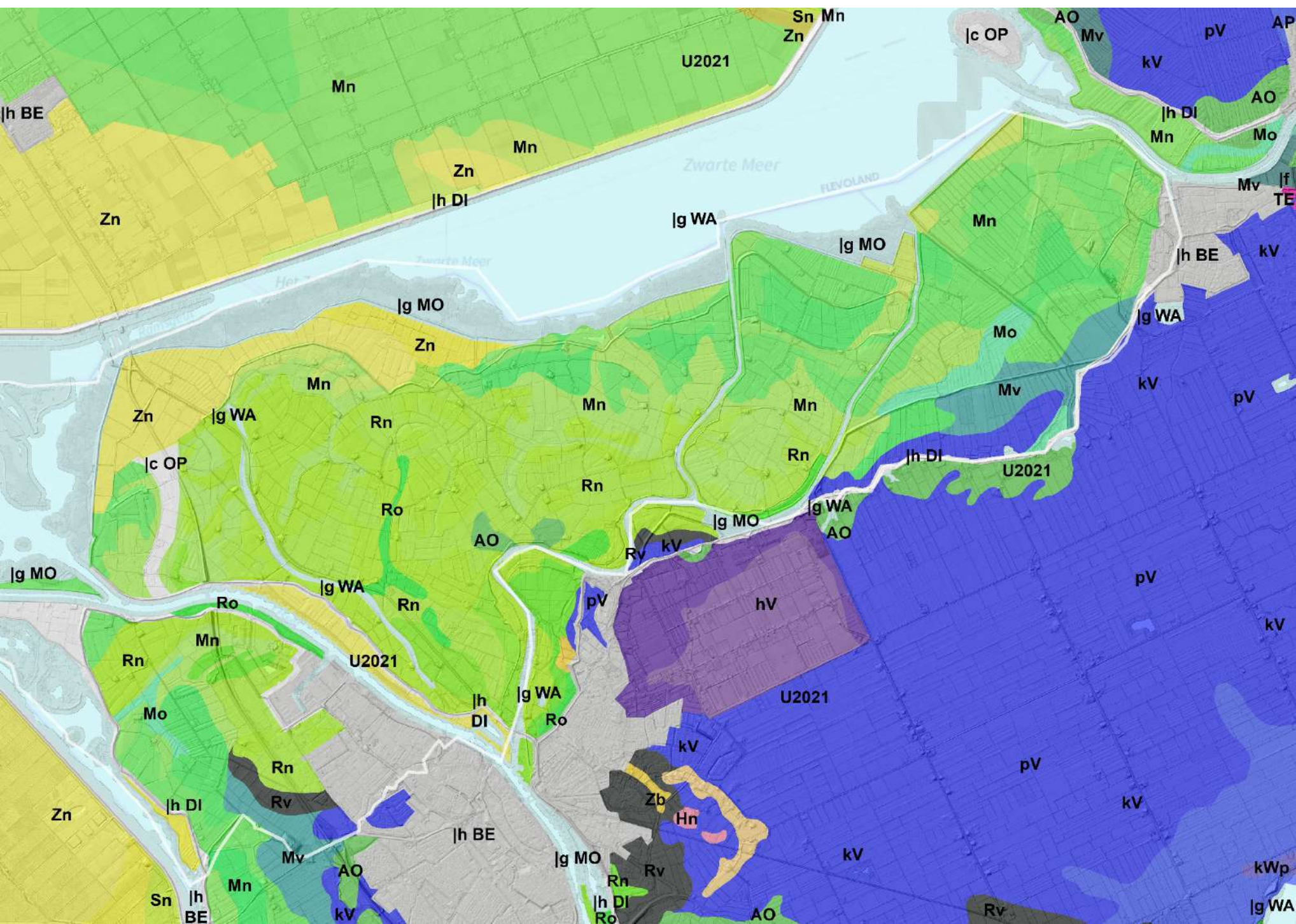
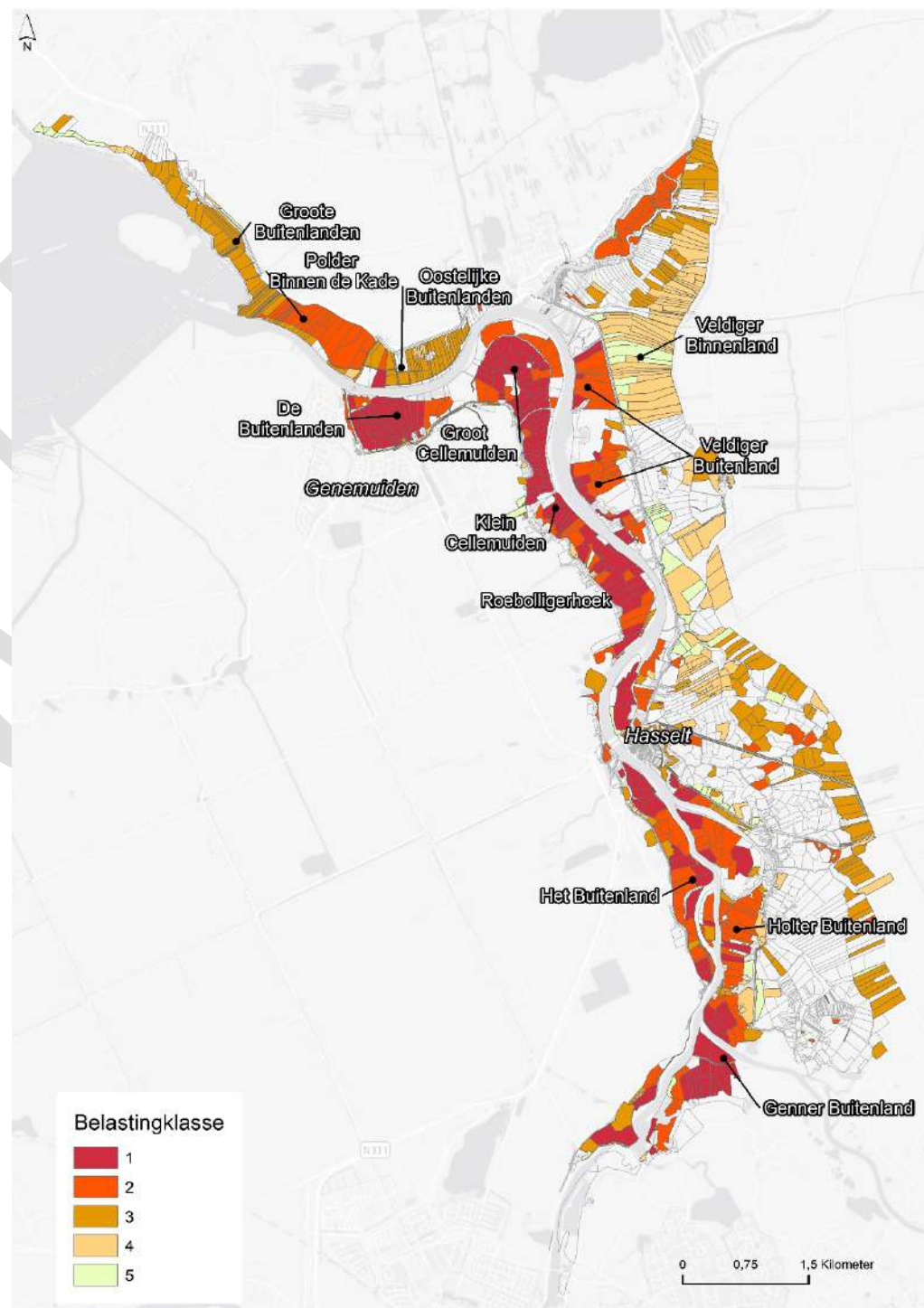
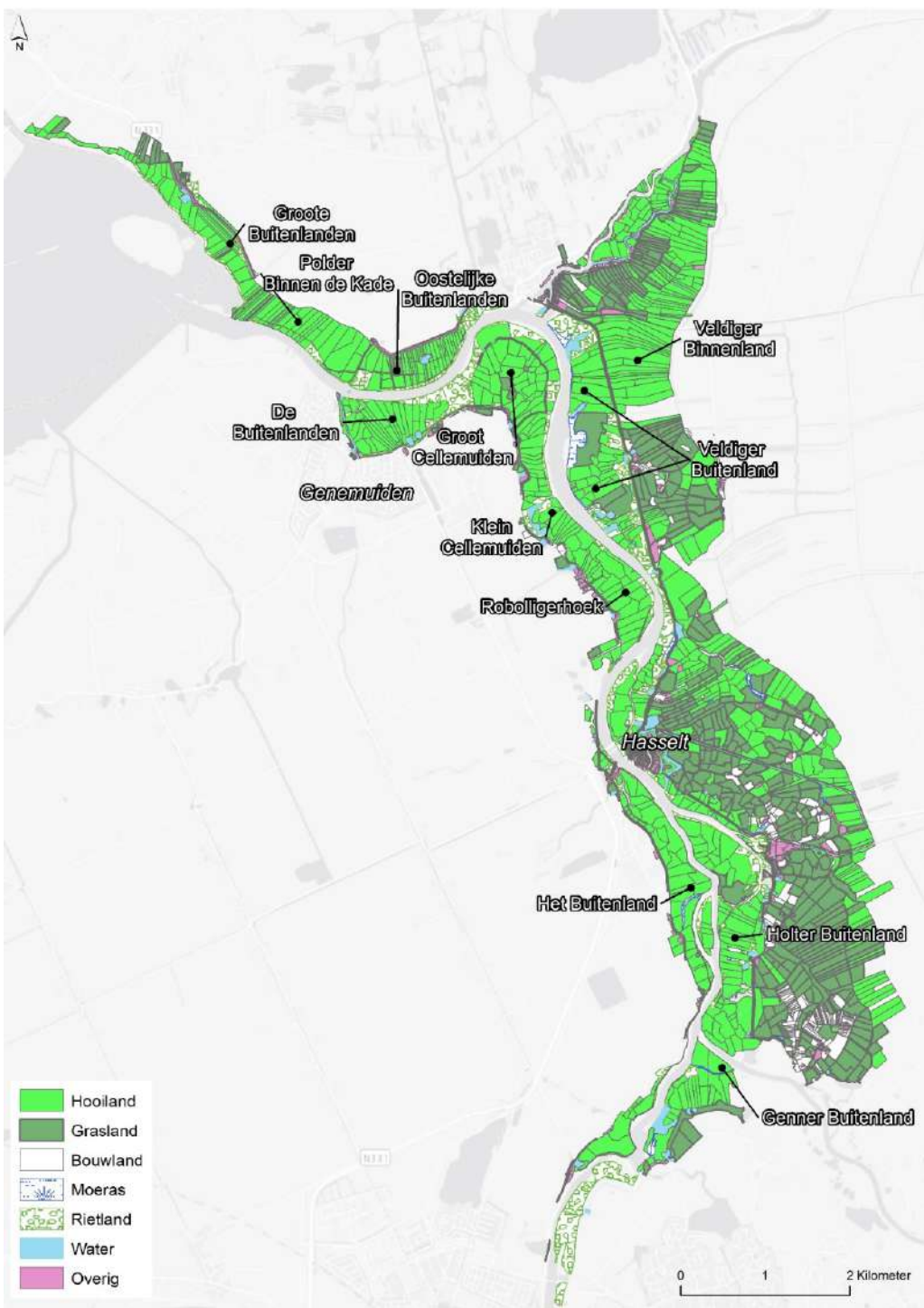

Foto: Albert Bartels

De hooilanden in de IJsseldelta: ligging, kwaliteit en botanische samenstelling

In het begin van de negentiende eeuw besloot Napoleon om een instelling in het leven te roepen met als taak om een eerlijke grondslag te verkrijgen voor het heffen van grondbelasting. Hij bedacht daarvoor het Kadaster. Bij Keizerlijk decreet van 21 oktober 1811 werd het Wetboek Napoleon en daarmee ook het Kadaster ingevoerd in de Nederlanden.⁹⁵ Vele ambtenaren werden aan het werk gezet met de opdracht om per perceel te registreren wie het stuk land in eigendom had, waarvoor het land werd gebruikt, en wat de kwaliteit van de grond was. In 1812 verschenen de eerste kaarten als resultaat van het veldwerk. De inventarisatie werd tot het jaar 1832 doorgezet, zodat uiteindelijk in dat jaar ieder perceel in Nederland centraal geregistreerd werd, waarna voortaan ieder jaar belasting hierover kon worden geheven. Niet ieder perceel werd even zwaar belast. Er golden bijvoorbeeld speciale tarieven voor bouwland, weiland en hooiland. Iedere categorie werd ingedeeld in vijf belastingklassen, waarbij klasse 1 het zwaarst werd belast en over percelen die in klasse 5 vielen het minste belasting werd gerekend. Tegenwoordig biedt het archief van het Kadaster, maar met name de gedigitaliseerde kaarten daarvan, een schitterende bron voor het schetsen van het landschap rond 1832.⁹⁶ De kadastrale gegevens uit het begin van de negentiende eeuw vormden dan ook de belangrijkste bron voor het verkrijgen van informatie over de historische hooilanden. Daarnaast is gebruik gemaakt van historische floristische data om een beeld te kunnen vormen van de soortensamenstelling van de vroegere hooilanden.

De hooilanden langs het Zwarte Water

Het landschap langs het Zwarte Water en langs de IJssel is gemaakt door boeren. Sinds de eerste bewoners er neerstreken op rivierduintjes en oeverwallen hebben ze hier vorm gegeven aan de

inrichting en het beheer van het lokale agrarische cultuurlandschap. Door beweiding en hooiwinning bleven de lagere delen van het landschap vrij van dichte begroeiing. Op de hogere delen in het landschap werden akkertjes aangelegd, boerderijen werden juist op de overgang van hoog naar laag gebouwd, bijvoorbeeld op de lage flanken van rivierduinen en dekzandruggen. Het boerenbedrijf van weleer was gemengd, dat wil zeggen dat er zowel aan veeteelt als aan akkerbouw werd gedaan. Voor de boeren die hun landerijen goeddeels langs Zwarte Water of IJssel hadden liggen, lag de nadruk meer op veeteelt. Het vee werd doorgaans geweid op graslandpercelen dicht bij de boerderij met een ondergrond die stevig genoeg was voor het dragen van het vee zodat de zode niet geheel vertrapt werd. Percelen die verder van de boerderij verwijderd waren of landerijen die te zompig waren werden als hooiland gebruikt. De hooilanden werden in de zomer gemaaid. Soms werd er daarna nog vee op geweid, de zogenaamde naweide. In de winter diende het in de hooiberg

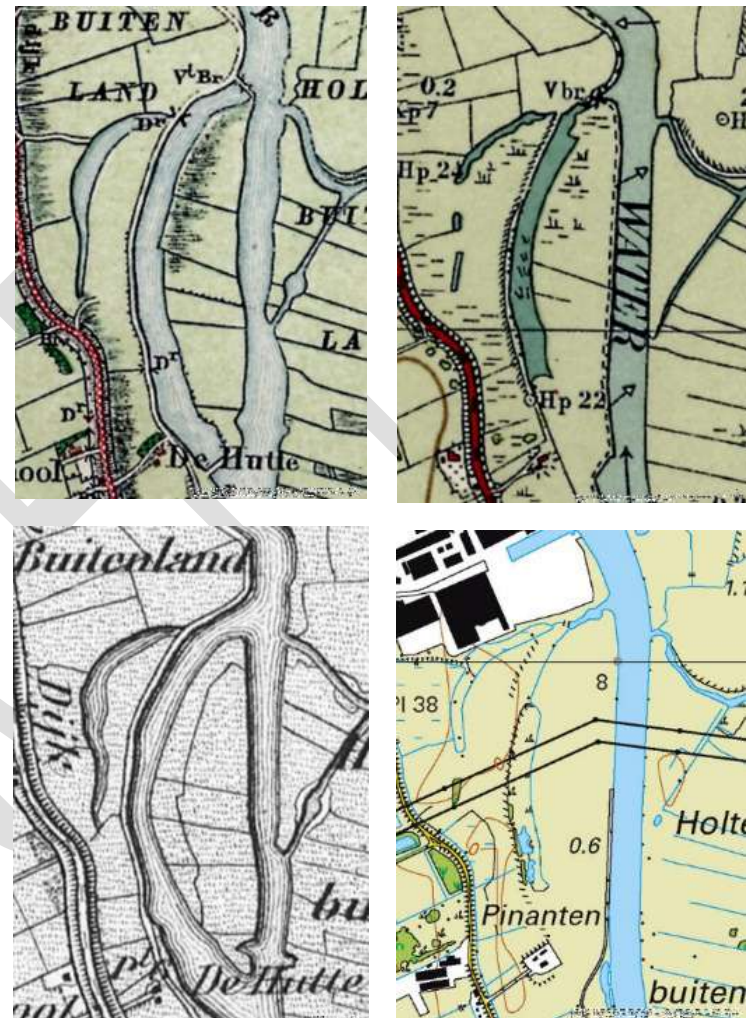
⁹⁵ <https://kwartiervannijmegen.nl/pages/sub/11940/Geschiedenis.html>

⁹⁶ De oorspronkelijke kadastrale kaarten zijn door de Fryske Akademy gedigitaliseerd en raad te plegen via www.hisgis.nl.

opgeslagen hooi als voer voor het op stal staande vee. Het overschot aan hooi werd verhandeld.

Voor het begin van de negentiende eeuw is vrij precies na te gaan welke delen van het landschap langs de rivieren voor welk doeleinde werd gebruikt. Van de in totaal 2100 hectare grond die door de boeren werd gebruikt langs het Zwarte Water - de rietvelden niet meegerekend - bestond ruim 1300 hectare (circa tweederde deel) uit hooiland en ruim 700 hectare (éénderde deel) uit weiland. De totale oppervlakte aan akkers bedroeg slechts 90 hectare. Voor de landerijen langs de IJssel ziet het beeld er net iets anders uit. Hier besloeg de totale oppervlakte aan agrarische grond ruim 3000 hectare. Een kleine 1400 hectare (bijna de helft) daarvan werd gebruikt als hooiland, ruim 1100 hectare was in gebruik als weiland en bijna 700 ha als bouwland. Het percentage bouwland lag dus langs de IJssel veel hoger dan langs het Zwarte Water, vanwege de ruime beschikbaarheid van rivierduinen en oeverwallen aldaar.

Fig. Wanneer je vier topografische kaarten uit verschillende periodes naast elkaar zet wordt duidelijk dat het hooi-eiland in het Zwarte Water een stille dood is gestorven. Op de eerste kaart uit 1850 zien we nog een heus eiland. Op de tweede kaart uit 1925 is er van een echt eiland geen sprake meer. Zowel de uiterste noordelijke punt als de uiterste zuidelijke punt van het eiland zijn inmiddels door bruggen aan het vaste land verbonden. Op de kaart uit 1935 is het zuidelijke deel van de zijtak veranderd in land. De vierde kaart is van 2017. Alleen aan de begroeiing ter plekke is nog te zien waar vroeger het water stroomde tussen het eiland en het vaste land. De uitbreiding van Hasselt grenst tegenwoordig aan de noordelijke kant van het voormalige eiland.

Een eilandje vol hooi

Het is zomer in het jaar 1828. Landbouwer Mannes Slenderbroek uit Hasselterdijk vaart met een afgeladen bok –een schip waarmee vroeger hooi, veen en mest werd vervoerd– vanaf een eilandje midden in het Zwarte Water langs de oevers van de rivier. Voordat het hooi op het schip werd geladen heeft het een paar dagen op het veld gestaan in oppers: kleine bultjes hooi die met behulp van een hooivork werden opgemaakt uit het gemaaide en in regels liggende hooi. Van de vele kleine

oppers werd één grote opper gemaakt die vervolgens met behulp van stokken op de bok werd gedragen zodat het vers gemaaide wintervoer voor de beesten vervolgens via het water en over land een weg zocht naar de hooiberg. Het eilandje waar Mannes in de zomer van 1828 zijn hooi vandaag haalde bestond hoofdzakelijk uit hooiland.⁹⁷ Alleen langs de westelijke oever groeide riet. Tegenwoordig is het gebied niet meer als eiland te herkennen. De voormalige zijtak van het Zwarte Water is volledig verland. Vanaf de Zwolse Dijk is met een scherpe blik nog te zien waar het eilandje vroeger lag wanneer je let op een moerassig stuk land en een rij bomen die de voormalige zijtak van het Zwarte Water nog markeren.

Het eilandje bestond in totaal uit zes hooilandpercelen, allen met de naam ‘het Hasseler Blok’.⁹⁸ Eén van de percelen werd gebruikt door Mannes. De Hasseler Blokken maakten deel uit van een groter hooilandcomplex dat het Buitenland werd genoemd. Niet een

vergezochte naam voor een onbedijkt stuk land langs het Zwarte Water. Dergelijke hooilandcomplexen waren kenmerkend voor het landschap langs de oevers van het Zwarte Water en brachten goed en veel hooi op. Gelegen in de uiterwaarden raakten ze van tijd tot tijd overstroomd met kleiig en dus vruchtbaar materiaal. Vergeleken met de binnenlanden lagen de buitendijkse hooilanden door opslibbing hoger en droger waardoor het gras er veel sneller wilde groeien.⁹⁹ Naast Het Buitenland tussen de Zwolse Dijk en het Zwarte Water twee kilometer ten zuidwesten van Hasselt hadden de boeren hun hooiland bijeen liggen in complexen met namen als het Genner Buitenland, het Holter Buitenland, het Veldiger Buitenland, de Oostelijke Buitenlanden (Zwartsluis) de Buitenlanden (Genemuiden) en de Groote Buitenlanden (Barsbeek). Andere namen voor de hooilandcomplexen langs het Zwarte Water waren de Hombroeck en Klein en Groot Cellemuiden.¹⁰⁰

Cellemuiden

Groot Cellemuiden ligt in de oksel van het Zwarte Water. In de negentiende eeuw groeide er voornamelijk gras en riet, waarbij het grootste deel van het gras werd gewonnen als hooi. Alleen op de percelen rondom een terp die tot omstreeks 1850 bewoond is geweest werd vee geweid.¹⁰¹ Op sommige stukken land was het bij wet verboden om koeien en paarden te laten grazen. Deed men dit wel, dan kon het vee worden ‘geschut’. Het dijkrecht van Cellemuiden van het jaar 1308 zegt daarover het volgende: ‘*Ende soe moegen die zwaren schutten ende sullen schutten in dit lant ende dyck elck peert en runt op twee krumstert*’.¹⁰² Het woord *schutten* betekent ‘in een besloten ruimte brengen, opsluiten, vangen’.¹⁰³ Paarden en koeien die schade toebrachten aan andermans eigendom konden in Cellemuiden dus geschut worden. Wanneer dit gebeurde werd het vee net zolang vastgezet totdat de eigenaar in dit geval twee krumstert had betaald. Een krumstert was een kleine zilveren munt en is vernoemd naar een

⁹⁷ Hisgis, Fryske Akademy.

⁹⁸ Hisgis, Fryske Akademy.

⁹⁹ Molema 2018, 38.

¹⁰⁰ Topografische Militaire Kaart 1850.

¹⁰¹ Hisgis, Fryske Akademy.

¹⁰² Beekman 1905-1907, 1453.

¹⁰³ Geïntegreerde taalbank, Instituut voor de Nederlandse taal.www.gtb.int.nl.

leeuw met een naar binnen krullende staart.¹⁰⁴ Wanneer je vee was gevangen moest je betalen voor vrijlating en stond je voor schut.

Fig. De Deventer Kromstaart (1435-1440).

¹⁰⁴ Geïntegreerde taalbank, Instituut voor de Nederlandse taal. www.gtb.int.nl.

Fig x. Groot Cellemuiden vanuit de lucht. De naam wordt voor het eerst genoemd in het dijkrecht van Cellemuiden en betekent 'aan de monding van de Zedel.' Dat is het tegenwoordige Meppelerdiep, rechtsachter op de foto. Foto: Thomas Bartelds.

Koeien en paarden waren dus eerder uitzondering dan regel in de landerijen van Groot Cellemuiden. Er werd vooral hooi geoogst: goed hooi en veel hooi als we de belastingadministratie van het Kadaster 1832 mogen geloven. Op een paar percelen na langs de Hasselterdijk werden alle hooilanden binnen de ringdijk rondom Groot Cellemuiden ingedeeld in het hoogste belastingtarief. De percelen daarbuiten, enkel beschermd door een zomerdijk leverden ook goed en veel hooi, maar werden minder zwaar belast dan de landerijen die langs de binnenkant van de winterdijk waren gelegen. Dit is opmerkelijk omdat de meeste buitendijks gelegen hooilanden langs

het Zwarte Water juist zwaarder belast werden dan de binnendijs gelegen percelen vanwege de betere kwaliteit en hogere opbrengsten van het hooi. De inspecteur van het kadaster die in het jaar 1828 door

het gebied trok en aantekeningen maakte van de gesteldheid van de landerijen zegt daarover het volgende: *'Het kleine gedeelte der hooi- en weilanden die langs de rivier het Zwarte Water buitendijs liggen en daardoor bespoeld worden zijn van een goede kwaliteit en begroot op den voet den omleggende landen van de gemeente Zwollekerspel. De binnendijs gelegen (landerijen) kunnen de mest niet ontberen, vele ervan zijn laag en met schadelijke planten of roebol bezeten, dus van mindere waarde dan de vorige.'* Mogelijk vormden de binnendijs gelegen hooilanden van Groot Cellemuiden een uitzondering op de waarnemingen van de inspecteur vanwege de ontstaansgeschiedenis van het gebied als kronkelwaard, en zal de inspecteur met zijn uitspraak vooral bedoeld hebben op laaggelegen landerijen met een venige ondergrond. Dergelijke hooilanden waren rond 1832 onder andere terug te vinden in het Veldiger Binnenland, dat van het Veldiger Buitenland werd gescheiden door de Sluizerdijk. De dijk vormde een harde grens tussen de minder productieve hooilanden op een venige ondergrond (klasse 4) en de productievere hooilanden van het Veldiger Buitenland in de kleiige uiterwaarden van het Zwarte Water. (klasse 2)

Fig. x. Groot Cellemuiden valt op vanwege haar typische landvorm. Dat is goed te zien op de hoogtekarta. Het land bestaat uit een serie sikkelvormige zandige ruggen. Daartussen liggen kleilagen die meebuigen met de binnenbocht van een oude meander van het Zwarte Water.¹⁰⁵ De zandruggen hoopten zich op aan de binnenkant van de rivier, terwijl er aan de buitenkant erosie plaatsvond. Daardoor heeft het Zwarte Water zich in een paar honderd jaar tijd verplaatst in noordelijke richting en ontstond de okselvorm. Dergelijke landvormen zijn kenmerken voor het rivierenlandschap en staan bekend als kronkelwaarden

¹⁰⁵ Jongmans e.a. 2013, 874.

Foto: Albert Bartels

Glanshaver- en vossenstaarthooilanden

Hooilanden van de hoogste klasse vinden we in de negentiende eeuw naast groot Cellemuiden terug in de hooilandcomplexen van Klein Cellemuiden, De Buitenlanden, de Roebolligerhoek, het Genner Buitenland en Het Buitenland. Hoe dat hooi er qua samenstelling heeft uitgezien kan deels worden gereconstrueerd door historische ecologische data te verbinden aan de data van het Kadaster 1832. Wat betreft het hooiland dat door de inspecteur onder klasse 1 werd geschaard moeten we vermoedelijk denken aan Glanshaver- en Vossenstaarthooilanden.¹⁰⁶ Ze zijn te herkennen als soortenrijke, bloemrijke hooilanden en ontwikkelen zich op matig voedselrijke zavelige of kleiige gronden. Het hooi dat vroeger in dit type hooiland werd gewonnen was voornamelijk samengesteld uit soorten als Scherpe boterbloem (*Ranunculus acris*), Kruipende boterbloem (*Ranunculus repens*), Veldzuring (*Rumex acetosa*), Rode klaver (*Trifolium pratense*), Witte klaver (*Trifolium repens*), Gewone hoornbloem (*Cerastium fontanum*), Smalle weegbree (*Plantago lanceolata*), Rood zwenkgras (*Festuca rubra*), Ruw beemdgras (*Poa trivialis*), Veldbeemdgras (*Poa pratensis*) en Gewoon reukgras (*Anthoxanthum odoratum*).¹⁰⁷

Foto: Piet Bremer

Het Glanshaver- en Vossenstaarthooiland dat vroeger langs grote delen van het Zwarte Water terug was te vinden is tegenwoordig een zeldzaamheid geworden. Toch is het op een aantal plaatsen langs de rivier nog te bewonderen. Bijzonder is dat er in een deel van deze hooilanden nog grote populaties kievitsbloemen groeien. We hebben het dan over één van de grootste populaties van de kievitsbloem in Europa.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Bremer 2014.

¹⁰⁷ www.synbiosys.alterra.nl.

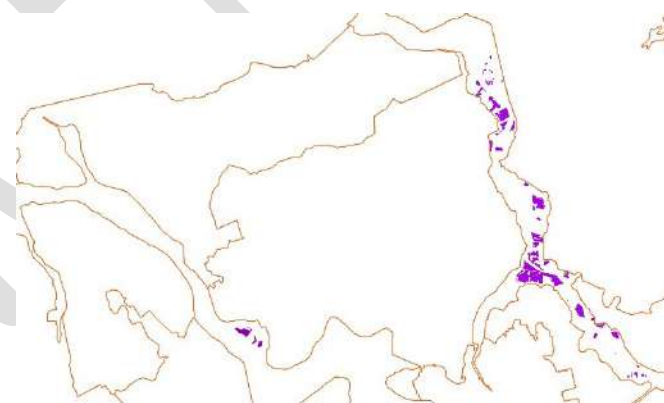
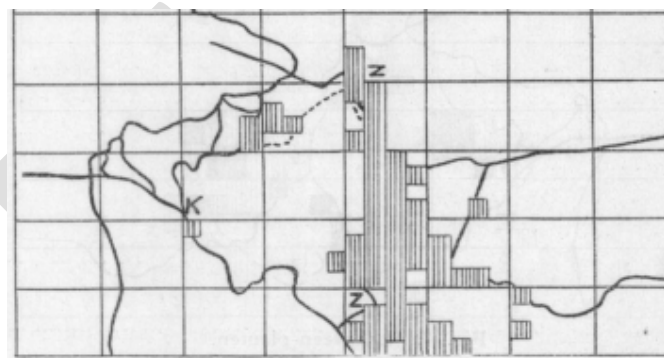
¹⁰⁸ Runhaar, Raterman en Zaadnoordijk 2014, 7.

Icoonsoort van de hooilanden in de IJsseldelta is de wit en paars geblokte Kievitsbloem (*Fritillaria meleagris*). Het is een zeldzame verschijning in de Glanshaver- en Vossenstaarthooilanden, maar laat zich in een aantal hooilandpercelen langs het Zwarte Water ieder jaar weer massaal zien. Tussen de spoorbrug over de Vecht bij Berkum tot aan het Zwarte meer ligt de grootste oppervlakte van kievitsbloemhooilanden van Nederland. Het gaat in totaal om zo'n 150 hectare hooiland, waarvan 75% in handen is van natuurorganisaties. Voor het in stand houden van de populatie wordt er binnen de reservaatgebieden niet kunstmatig bemest en wordt er pas na 15 juni gemaaid. De spaarzame bemesting komt van schapen en pinken die later in het seizoen in de hooilanden worden geweid.¹⁰⁹

De soort gedijt het beste in kleiige, soms zandige tot venige vochtige voedselrijke hooilanden. In de winter kan de plant een hoge waterstand verdragen, terwijl het in de zomer niet te droog mag zijn. Het bolgewas bloeit maar in een korte periode van het jaar, meestal tegen het einde van april. Vroeger trok men in de week dat de Kievitsbloem bloeide massaal de hooilanden in en keerde terug met bossenvol geplukte exemplaren. In de omgeving van Zwolle was het plukken van de Kievitsbloem in ieder geval nog tot ver in de jaren '50 gebruikelijk. Van een plukverbod zoals dat in het Duitse Runge in Westfalen rond 1955 werd in gevoerd is het langs het Zwarte Water niet gekomen.¹¹⁰

Tegenwoordig valt er niet zo veel meer te plukken als in de jaren '50 van de vorige eeuw en daarvoor. Ook als het plukverbod wel zou zijn ingevoerd, hadden de Kievitsbloemen het op de meeste plaatsen niet gered. De afname van het aantal groeiplaatsen van het plantje heeft eerder te maken met veranderingen op waterstaatskundig gebied. De afsluiting van de Zuiderzee bijvoorbeeld heeft er voor gezorgd dat de uiterwaarden veel minder vaak dan voorheen overstromd raakten, terwijl de Kievitsbloemen juist baat hebben bij regelmatige overstromingen. Ook het fors toegenomen gebruik van kunstmest

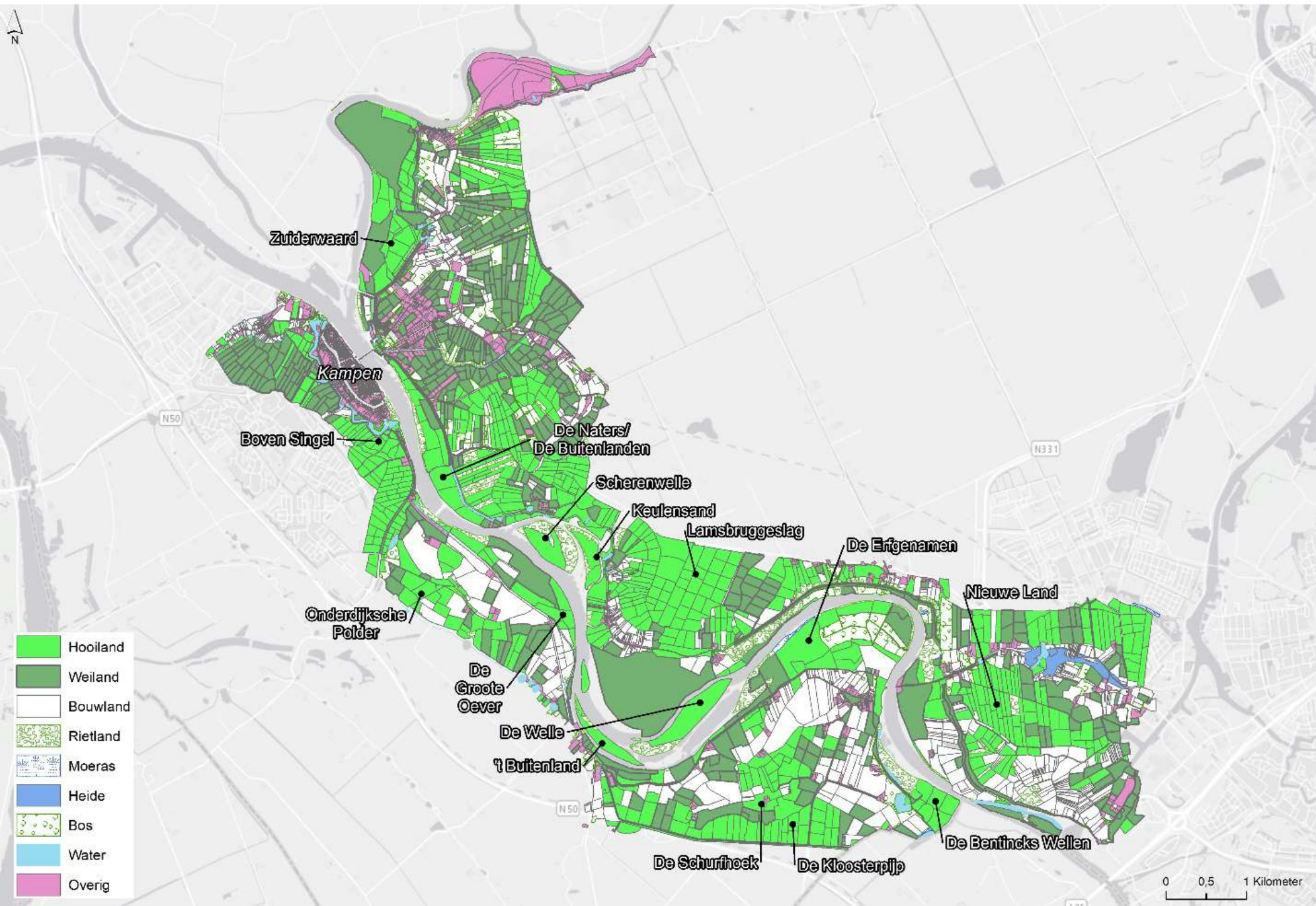
door de boeren heeft bijgedragen aan de flinke afname van het aantal kievitsbloemen langs het Zwarte Water.

Tijdens een excursie van de Nederlandse Botanische Vereeniging in de zomer van 1931 trok een zevenkoppig gezelschap door de IJsseldelta. Met de neuzen naar de grond gericht werd oplettend genoteerd wat er allemaal aan interessante flora in de velden en langs de wegens te bespeuren was. Op de bovenste is te zien op welke plaatsen de Kievitsbloem, samen met de Gulden Boterbloem (*Ranunculus auricomus*) werd waargenomen. Op het onderste kaartje is te zien waar de bloem tegenwoordig nog voorkomt.

¹⁰⁹ Bremer 2014. Paddenstoelen in het kievitsbloemhooiland.

¹¹⁰ Van Leeuwen 1958.

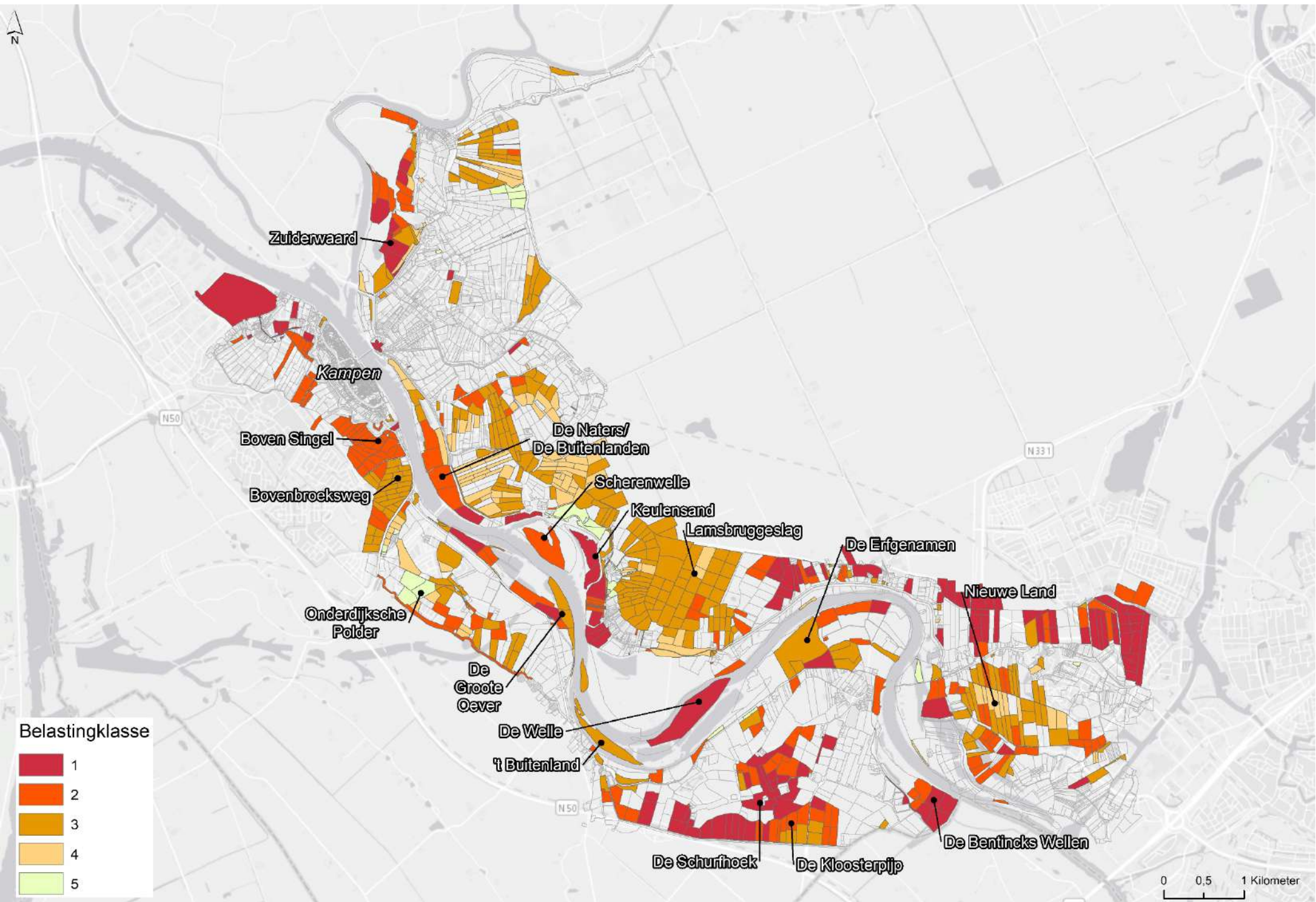

Fig. x. Een veldnaam die om nadere opheldering vraagt is het buitenlands gelegen perceel met de naam 'de Nateers'. Volgens naamkundige Schönveld betreft het een wat directe benaming voor buitendijks land waarvan de aars nat wordt.

Buitendijks hooien langs de oevers van de IJssel

Net als langs het Zwarte Water komen er ook langs de IJssel rond 1830 onbedijkte hooilandcomplexen voor met namen als De Buitenlanden en 't Buitenland. Stuk voor stuk zijn het prima hooilandcomplexen, waar rond 1830 de hoogste prijs aan belasting voor moest worden betaald. Een veelvoorkomende naam voor buitendijkse hooilanden die we langs het Zwarte Water niet hebben aangetroffen is 'De Welle'. Het woord 'welle' verwijst naar een oever of kade langs een rivier, en draagt de betekenis van 'vloed' in zich.¹¹¹ In de IJssel vinden we op oude kaarten twee hooi-eilanden terug; de Scherenwelle en de Welle. Net ten oosten van Zwolle lagen de Bentincks Wellen. Dit kleine buitendijks gelegen hooilandcomplex lag direct aan de linkeroever van de IJssel en bestond uit acht perceeltjes hooiland van goede kwaliteit, aangezien de inspecteur van het Kadaster tijdens zijn veldkartering in het jaar 1828 de percelen onderbracht onder de hoogste klassen 1 en

Onderschrift veldnamenkaart IJssel: Rietlanden zijn er ook in overvloed. Het gesneden riet vond uiteindelijk zijn bestemming op de daken van de boerderijen in de omgeving, zoals we in een archiefstuk uit het Kadaster 1832 kunnen lezen: 'De boorden der rivier leveren vrij goed riet op dat meestal gebruikt wordt tot de dekking der boerenwoningen'.

2. We moeten dan weer denken aan kruidenrijk Glanshaver- en vossenstaarthooiland.

Landgoed Buckhorst

De hooilanden maakten deel uit van landgoed Buckhorst. Het landgoed bestond uit ruim 360 hectare akkerland, hooiland, weiland, rietland en bos met in het hart een door water omgeven kasteel te midden van uitgestrekte siertuinen.¹¹² In het jaar 1779 werd Berend Hendrik baron Bentinck tot Buckhorst, heer van Buckhorst, Zalk en Veecaten eigenaar van het landgoed. Met de koop werd hij heer van Buckhorst omdat hij er in slaagde om de status van Havezate aan het kasteel toe te laten kennen. Daarmee kreeg hij ook het recht van verschrijving in de Ridderschap Overijssel. Dat bracht een groot fiscaal voordeel met zich mee omdat hij hierdoor geen belasting hoefde te betalen.¹¹³ De baron zal zich dan ook niet zo druk hebben gemaakt om de hoge belastingtarieven voor zijn buitendijks gelegen hooilanden.

¹¹¹ Geïntegreerde taalbank, Instituut voor de Nederlandse taal. www.gtb.int.nl.

¹¹² Hisgis, Fryske Akademy.

¹¹³ Cultuurland; www.wieiswieinoverijssel.nl

Iets ten westen van het landgoed Buckhorst vinden we negen hooilandpercelen en twee graslandpercelen terug die tezamen de Kloosterpijp worden genoemd. De naam 'kloosterpijp' zien we terug als boerderijnaam op een kaart uit het midden van de negentiende eeuw. De verwijzing naar een klooster zou wel eens heel ver terug de tijd in kunnen gaan, aangezien de toenmalige heer van Buckhorst in 1277 een aantal landerijen onder Zalk heeft verkocht aan het Sint Oldulfusklooster te Stavoren. In 1364 verkocht het klooster haar bezit onder Zalk aan de Bisschop van Utrecht.¹¹⁴ De hooilanden waren rond 1830 van wisselende kwaliteit, variërend van klasse 1 tot en met drie. De wisselende kwaliteit van de hooilanden heeft te maken met de verschillende bodemsoorten die er op korte afstand naast elkaar liggen. De percelen van een mindere kwaliteit waren met name op kalkloze drechtvaaggronden terug te vinden. In de winter kunnen deze gronden door een hoge grondwaterstand (grondwatertrap II) nogal

nat worden. De bodem kenmerkt zich door een kleidek dat tussen 40 en 80 centimeter overgaat in veen.¹¹⁵ De hooilanden die de meeste opbrengst opleverden lagen overwegend op leemarme veldpodzolgronden. Qua hoogte lagen ze iets hoger en dus ook droger dan de drechtvaaggronden (grondwatertrap IV), waardoor de omstandigheden voor hooiverbouw hier gunstiger waren.

Ten noorden van de IJssel liggen iets van de rivier af twee grotere hooilandcomplexen: De Lamsbruggeslag en het Nieuwe Land. Bij beide complexen gaat het vermoedelijk om hooilanden die in gebruik werden genomen pas nadat men eerst de vruchtbare gronden langs de rivier had benut als weide en hooiland. Wanneer dat precies is geweest is lastig te zeggen, maar gezien de vergelijkbare grootte van de percelen binnen de ontginningsblokken van de Polder Mastenbroek is het goed mogelijk dat de Lamsbruggeslag werd ontgonnen tussen 1360 en 1400. Een eerdere datering is ook goed mogelijk aangezien het naastgelegen stuk land met de naam 'de Bijvanck' in een oud stuk uit het jaar 1348 wordt genoemd. Het ontginningsblok bestond rond 1830 uit 33 tamelijk vierkante percelen. Ze kwamen tot stand op kalkloze drechtvaaggronden, en leverden om die reden hooi van een matige kwaliteit en opbrengst (klasse 3 en 4).

'Het Nieuwe land' bestond eveneens uit hooilanden met een matige opbrengst –overwegend klasse 3 en 4. Op de bodemkaart is te zien dat het complex vrijwel geheel samenvalt met een geïsoleerd gelegen stuk kleiige grond met daaronder veen met een hoge grondwatertrap.¹¹⁶ Het lijkt ook hier voor de hand te liggen dat men eerst de betere gronden langs de IJssel in gebruik heeft genomen voordat met begon met het in cultuur brengen van het drassige in een kom gelegen terrein. Ook de verkaveling vertelt het verhaal van een zompig stuk land dat enkel door drainage van nut kon zijn voor de boeren uit Westenholte en Zwolle. Het ontginningsblok is in tweeën gedeeld door een kaarsrechte wetering vanaf de IJsseldijk tot aan Voorst, waarop verschillende sloten min of meer haaks aansluiting vinden. De sloten

¹¹⁴ Van Winsen e.a. 2012, 103.

¹¹⁵ Eilander 1990, 96.

¹¹⁶ Eilander 1990, bodemkaart.

tezamen vormden de strookvormige percelen binnen het hooilandcomplex.

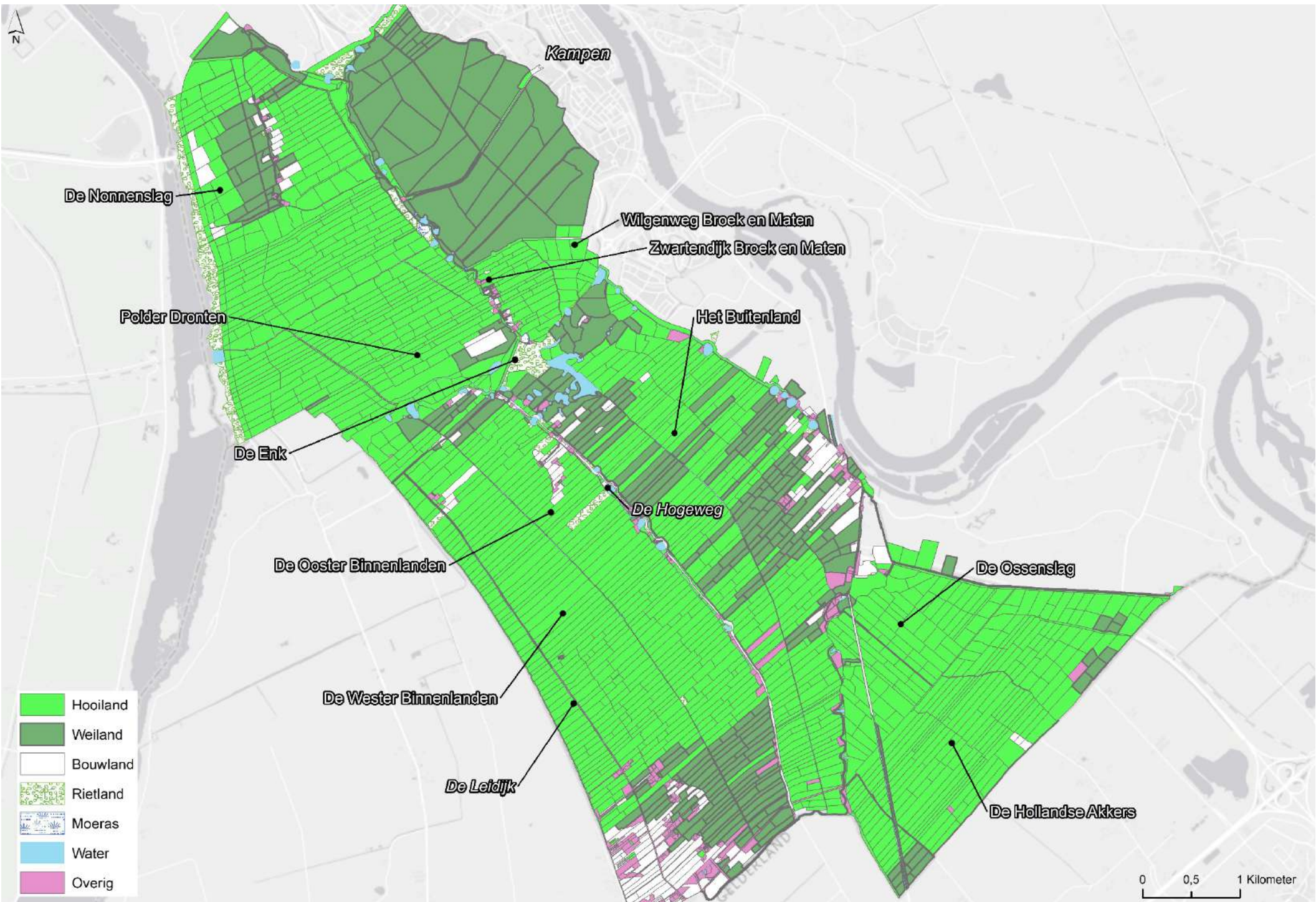
Hooien op het stadsbolwerk

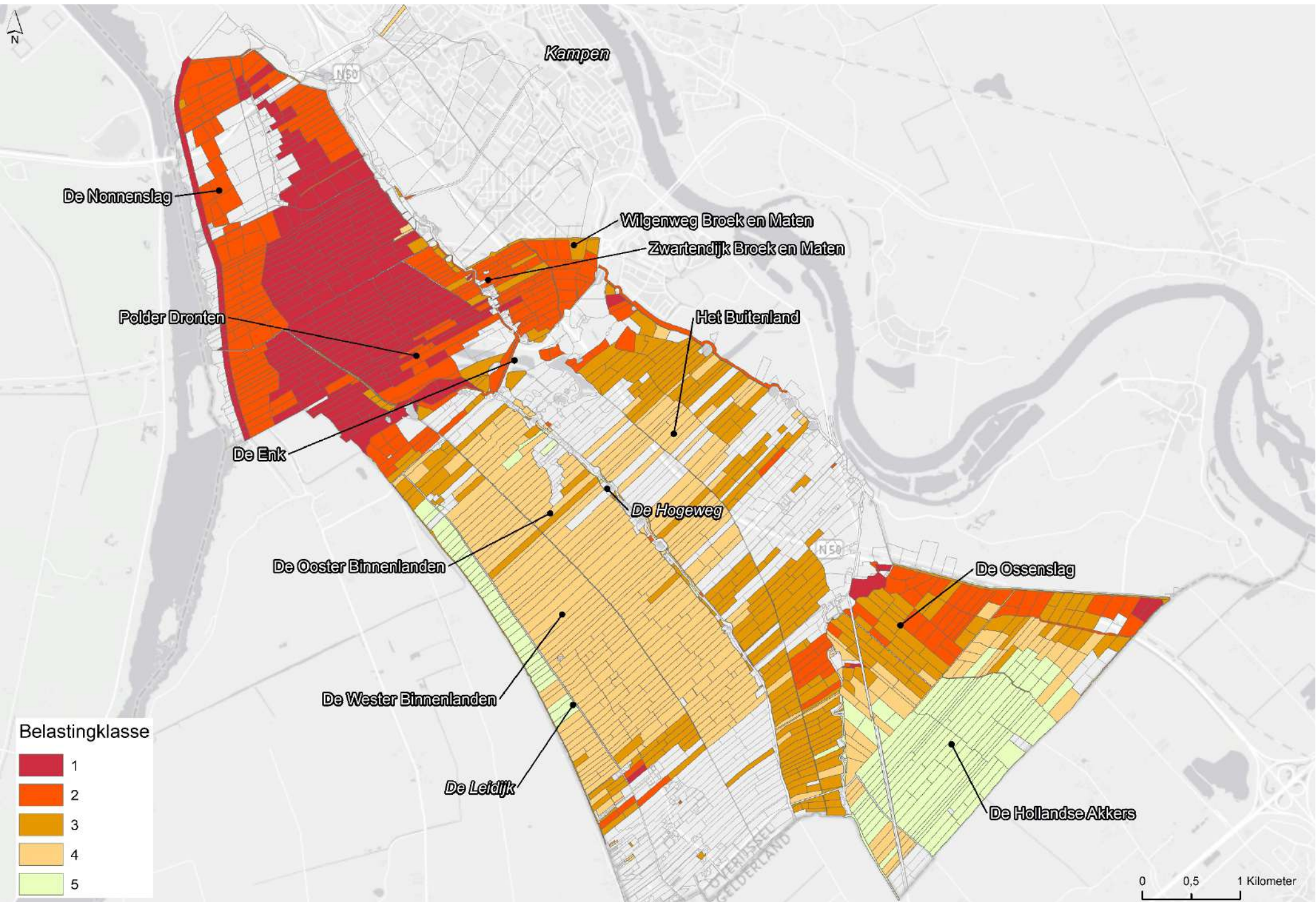
Niet al het hooiland lag in complexen bijeen. Soms werden ook hele kleine stukjes grond benut voor het verbouwen van hooi. Een mooi voorbeeld daarvan vormen de malle strookjes hooiland langs twee van de in totaal zeven bolwerken van de stad Kampen. Het hart van deze 'hooibolwerken' bestond uit een tuin, terwijl het hooi er langs de randen werd gewonnen op een oppervlakte van nog geen halve hectare. In één van de hooibolwerken vinden we nog een heel klein stukje tuin terug te midden van het hooiland. Het hooiland was eigendom van de stad Kampen en werd verpacht aan eenieder die er belangstelling voor had. In het jaar 1795 had Jan Nieuwenhuis de strookjes gehuurd om er hooi te kunnen winnen. In dat jaar werd Kampen belegerd door Franse Dragonders. De soldaten stonden niet toe dat Jan langs de bolwerken hooi ging winnen, waardoor Jan van zijn inkomsten werd belet. In de Apostillen van Kampen – een reeks van bezwaarschriften gericht aan de Schepenen en Raad van Campen uit de periode 1624 tot 1809 – kunnen we daarover het volgende lezen: *“Op den Requeste van Jan Nieuwenhuis, te kennen gevende, dat hij in den jare 1795 het Cingel als mede het Bolwerk hadde gehuurd om te hooijen, doch dat het gebruik daarvan aan hem door de Fransche Dragonders wierde belet, verzoekende over zulks van de huur ad f.16 -10 -, ontheven te worden.”*¹¹⁷

Fig. x. Op een kaart uit 1598 staat het desbetreffende hooibolwerk afgebeeld. Het is maar de vraag of men ook toen al de bolwerken als hooiland gebruikte.

¹¹⁷ Van Hulzen 2017.

Van akkers tot hooiland: Kampen en het Kamperveen

Zowel het landschap van de Oldematen als het Kamperveen is in een paar eeuwen tijd door menselijk handelen ingrijpend veranderd. Het veenpakket dat door ontwatering geschikt werd gemaakt voor akkerbouw bleek zeer gevoelig voor de agrarische activiteiten die er rond het jaar 1200 werden ontplooid en kon op den duur door aanhoudende maaivelddaling met als gevolg wateroverlast niet langer gebruikt worden als bouwland. Akkers veranderden in weiland, terwijl de bodem bleef zakken. Op den duur was het zelfs voor koeien te nat, waardoor een overgroot deel van de Oldematen en het Kamperveen in gebruik werd genomen als hooiland. Hoe de verhoudingen tussen bouwland, hooiland en weiland vóór het jaar 1832 uitvielen is door gebrek aan archiefmateriaal lastig te reconstrueren. Als we dus iets meer willen weten over de historische hooilanden van de Oldematen en Kampen en het Kamperveen, zijn we in eerste instantie weer aangewezen op de gegevens uit het Kadaster 1832. Volgens het Kadaster besloeg het in lange stroken verkavelde agrarische cultuurlandschap van het Kamperveen in totaal een oppervlakte van zo'n 3750 hectare bouwland, weiland en hooiland. Ruim 2620 hectare daarvan was in gebruik als hooiland, terwijl ruim 970 werd gebruikt als weiland. Bouwland was schaars en maakte nog geen 160 hectare uit van het geheel. De Kamperveense boeren waren dus net als tegenwoordig vooral gericht op veehouderij. Jeroen

De ruim 2620 hectare hooiland van het Kamperveen lag in een aantal grote complexen bij elkaar. De twee grootste stonden bekend als het Buitenland en het Binnenland en waren te vinden aan weerszijden van de Hogeweg. Het Binnenland bestond rond 1832 vrijwel geheel uit hooiland; het Buitenland was naast hooiland deels in gebruik als weiland. De Hollandse Akkers en de polder Dronten waren eveneens hooilandcomplexen van behoorlijke omvang. De kleinere vaak in stroken gelegen hooilandcomplexen zijn op oude kaarten te

herkennen aan namen die eindigen op het woord 'slag'. Voorbeelden hiervan zijn de Ossenslag en de Nonnenslag. Soms werd direct in de naam verwezen naar het gebruik van de betreffende percelen als hooiland, zoals dat bij de Zwartendijk Broek en Mat en bij de Wilgenweg Broek en Maten het geval was.¹¹⁸ Het woord 'mad' of 'made' is afgeleid van het werkwoord 'maaien' en betekent dus 'hooiland'.¹¹⁹

In de algemene beschrijving van het Kadaster van de landerijen die binnen het kanton Kampen werden gerekend wordt over de hooi- en weilanden het volgende geschreven: *'De hooi- en weidelanden leveren veelal zeer goed en overvloedig hooi op of voedzame weide, vooral die welke buitendijks zijn gelegen en meest alle van de beste kwaliteit zijn, wordende des winters, doordat het zee, of het rivierwater bespoeld, en alzoo bemest, terwijl de binnendijks gelegene, hoewel van veel mindere kwaliteit, echter hier en daar goede weide voor het vee verschaffen.'*

Het beste hooi van het Kamperveen kwam uit de polder Dronten en uit de verschillende hooislagen tussen de weilanden achter de stad Kampen en de toenmalige Zuiderzee. De polder was in ieder geval al rond 1700 in gebruik als hooiland. In een bron uit die tijd staat het volgende vermeldt: *"Op de requeste van Arent Hans, broeckherder vant Bovenbroeck versoekende betalinge van de som van f.11 - 11 - 8 wegens lantpacht aen de Heer Burgermeester Merwede verschooten ende betaalt wegens ½ mat Dronter lant, waar van het hooij door de koebeesten van Dr. Hr. Vesterinck is geconsumeert ende vervoert"*.

Verreweg de meeste percelen werden in de registers van het Kadaster onder klasse 1 of 2 genoteerd. Op basis daarvan mag je verwachten dat er in deze hooilanden vooral soorten van het Glanshaver- en Vossenstaartverbond groeiden.¹²⁰ De bodemkaart verklaart ook hier en één en ander: grote delen van de hooilanden zijn door toedoen van de Zuiderzee afgedekt met een laag zware kalkrijke klei, met daarop een laag lichtere zavelige klei met een dikte van 10 tot 20 centimeter. Van veen in de ondergrond rest geen spoor. Door de vele

¹¹⁸ Hisgis, Fryske Akademy.

¹¹⁹ Geïntegreerde taalbank, Instituut voor de Nederlandse taal. www.gtb.int.nl.

¹²⁰ Bremer 2017, 12.

overstromingen is het veen door de eeuwen heen volledig geërodeerd geraakt. Het voordeel van deze grond is dat het behalve vruchtbare ook tamelijk droge gronden zijn (grondwatertrap V) die relatief gemakkelijk te ontwateren zijn door de iets hogere ligging.

Van bouwland tot hooiland

De uitgestrekte hooilandcomplexen van het Kamperveen werden eertijds vermoedelijk voor een groot deel als bouwland gebruikt. Dat zien we nog terug in de naam van het hooilandcomplex 'De Hollandse Akkers'. Het gebied werd rond 1170 ontgonnen door vluchtelingen die vanwege watersnood hun boerderijen in West-Friesland moesten verlaten.¹²¹ Ze troffen er een laag broekig - dat wil zeggen, moerassig en bebost - landschap aan.¹²² Enkele generaties later waren de inmiddels in Overijssel gewortelde boeren weer tot vluchten gedwongen door het water, nadat de ingeklonken akkers vaker dan gewenst ten prooi vielen aan het overstromingswater. Het bouwland werd opgegeven en in de eeuwen daarna mogelijk eerst als weiland en daarna als hooiland gebruikt.

Tijdens de kadastrale opmeting die in het jaar 1828 plaatsvond werden er in De Hollandse Akkers nog drie perceeltjes gebruikt als bouwland. Ze lagen zeer toepasselijk langs de akkerweg. De overige percelen kleurden groen en in het voorjaar wellicht blauw van het gras. De inspecteur van het kadaster had er geen hoge pet van op en bracht de hooilanden onder in de laagste belastingklasse. Hooilanden op een venige ondergrond die onder klasse 5 werden ondergebracht herbergden vaak soorten die kenmerkend zijn voor blauwgraslanden.¹²³ Daarbij kun je denken aan soorten als Spaanse ruiter (*Cirsium dissectum*), Blonde zegge (*Carex hostiana*), Vlozegge (*Carex pulcaris*), Blauwe zegge (*Carex panicea*), Melkviooltje (*Viola persicifolia*), Kleine valeriaan (*Valeriana dioica*), Blauwe knoop (*Succisa pratensis*), Knots zegge (*Carex buxbaumii*). De grassen bestaan vooral uit Pijpenstrootje (*Latijnse naam*), Reukgras

(*Anthoxanthum odoratum*), Rood zwenkgras (*Festuca rubra*) en Gestreepte witbol (*Holcus lanatus*).¹²⁴

Afbeelding: Pijpenstrootje

Dat vroeger een veel groter deel van het Kamperveen uit bouwland bestond dan tegenwoordig blijkt ook uit oude bronnen waarin vaak wordt verwezen naar 'ackeren land'.¹²⁵ Een acker is een oude lengtemaat die werd toegepast in gebieden met opstreckende hoeven. De breedte van één erf of hoeve werd dan in akkers uitgedrukt. In het Kamperveen was een breedte van 16 akkers de norm.¹²⁶ Eén acker had een breedte van ongeveer zeven meter.¹²⁷ Vrijwel zeker is dat een basale ontginningseenheid geweest is in de 12e eeuw. Het was de breedte van een akkerrug inclusief de beide greppels aan weerszijden van de opgeploegde bouwvoor. Ook nadat het bouwland verdween is men in de breedtemaat blijven gebruiken. In dezelfde bronnen die melding maken van 'ackeren land' in het Kamperveen wordt ook al gesproken over hooiland. Zo lezen we in een stuk uit het jaar 1488 over een stuk land met de naam 'Veenemaden', oftewel hooilanden in het veen. 'Ens wenss ganssen men vindet in den Veenemaden, sullen vredeloos wesen, soe dat men sie sall vrij schieten, vangen ende slaen, gelijk oft dat wilde gantssen weeren'. Tamme ganzen die door de Kamperveense boeren werden gehouden waren dus niet veilig in de Veenemaden vanwege hun schadelijke vraat van het gras. De Veenemaden lagen oostelijk van het buurschap Oene en werden daarom ook wel de Oostermaden genoemd.¹²⁸

De benamingen van de grote hooilandcomplexen langs de Hogeweg - het Buitenland en het Binnenland - zijn in gebruik genomen na de aanleg van de eerste waterkerende dijken in het gebied. Zoals eerder al aan de orde is gekomen werd het agrarische cultuurlandschap van Kamperveen vrij vlot na de ontginning bedreigd door het water, dat bovendien vanaf twee kanten kwam. Winterse overstromingen vanuit de IJssel werden niet als zeer bezwaarlijk ervaren, aangezien het zoet

¹²¹ Nanninga Uitterdijk, JEROEN1883.

¹²² G.A.J. van Engelen van der Veen 1924, 21.

¹²³ Bremer 2014 (De Hooislagen).

¹²⁴ www.synbiosys.alterra.nl.

¹²⁵ Zie daarvoor bijvoorbeeld het Waterschapsboek van Kamperveen.

¹²⁶ Van der Schrier 2008 85.

¹²⁷ Meertens Instituut, databank oude maten en gewichten.

¹²⁸ G.A.J. van Engelen van der Veen 1924, 30.

was en dankzij het daarin opgenomen slib zorgde voor een natuurlijke bemesting van de landerijen. Het zoute of brakke water dat vanuit de Zuiderzee van tijd tot tijd over het boerenland stroomde vormde echter wel een probleem voor de toenmalige bewoners.

Wateroverlast

Het Buitenland bestond uit een aaneengesloten complex van in lange stroken verkavelde landerijen tussen de IJssel en de Hoge weg. Een zomerdijk beschermde het Buitenland tegen zomerse overstromingen vanuit de IJssel zodat het vee dat er werd geweid en het hooi dat er werd verbouwd geen gevaar liep of beschadigd raakte. Bescherming tegen het van tijd tot tijd opgestuwde zeewater vanuit de Zuiderzee dat via een laagte met de naam 'de Enk' zo het Buitenland in kon stromen was er niet en was in de beginfase vermoedelijk ook niet nodig omdat het land nog niet ver genoeg was ingeklonken en omdat de stormvloedstanden nog betrekkelijk laag waren. Van een beschermende dijk tegen het zeewater langs de Enk kwam het voorlopig ook niet. In plaats daarvan zijn de toenmalige boeren het rond 1300 hogerop gaan zoeken om zodoende droge voeten te houden. De bewoning schoof verder het veen in richting het hoger gelegen Binnenland.¹²⁹ De achtergelaten landerijen zullen in gebruik zijn gebleven als hooiland en weiland, die regelmatig door zowel de IJssel als door het Zuiderzeewater overspoeld raakten.

Fig. x. Ten Have 1648. Ondanks het verdwijnen van de bewoning in het Buitenland raakte het gebied mettertijd toch beter beschermd tegen zowel de zee als tegen de rivier. De Enk werd afgedamd door de aanleg van een dijk tussen de Hogeweg en de Zwartendijk. Dat gebeurde in het jaar 1478. De dijk brak daarna nog meerdere malen door, gezien de oppervlakte overslaggronden die de bodemkaart voor dit gebied weergeeft (pag. x)

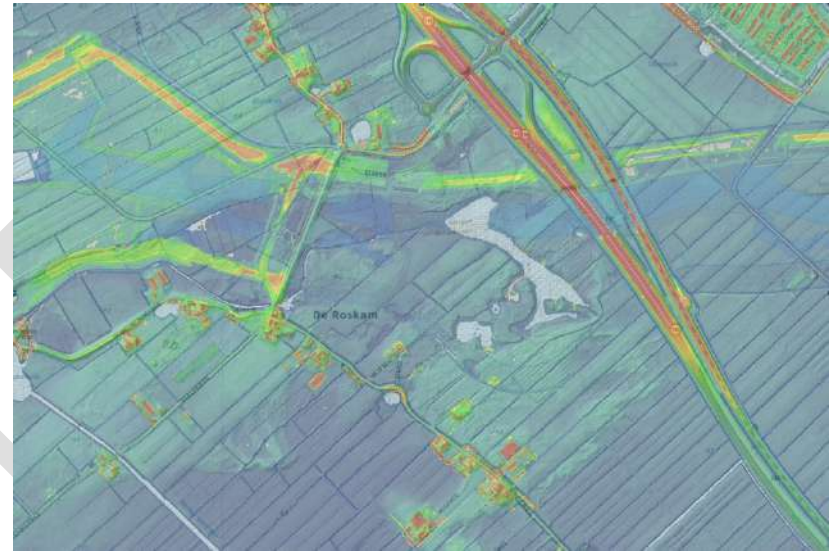
Dat het Buitenland rond 1832 deels als weiland gebruikt kon worden kan te maken hebben met het hoger opslibben van dit nog lang

¹²⁹ Van der Schrier 2008 87.

buitendijks gelegen terrein. Vermoedelijk lag er al rond het jaar 1308 een dijk tussen Hattem en Kampen langs de zuidelijke IJsseloever. Deze dijk werd in het jaar 1582 in het Dijkrecht van Kamperveen een zomerdijk genoemd.¹³⁰ Dat betekent dat de Buitenlanden in ieder geval tot dat jaar vooral 's winters nog regelmatig overstroomd konden raken met rivierwater. Ook het zeewater wist zijn weg richting Het Buitenland te vinden. De weilanden in Het Buitenland liggen grotendeels op overslaggronden. Deze bodem is gevormd door kleiige materiaal dat vanuit de Zuiderzee via de Enk in Het Buitenland werd afgezet. Hierdoor ligt het land direct ten oosten van de Enk gemiddeld 30 tot 50 centimeter hoger dan de landerijen verder oostwaarts van de Enk gelegen. De hooilanden in dit lageregelegen terrein hebben een venige ondergrond. In sommige stukken land kunnen nog restanten van het ontgonnen veenmosveen terug worden gevonden. Een venige en daardoor iets zuurdere ondergrond is voor het verbouwen van hooi minder gunstig. Het hooiland in de Buitenlanden is door de inspecteur van het Kadaster dan ook hoofdzakelijk ondergebracht in klasse 3 en 4.¹³¹

De leidijk wordt verlaten; de Leidijk wordt verlegd

Het Binnenland werd uitsluitend als hooiland gebruikt. De lage ligging van het terrein en de venige ondergrond hebben er ook hier voor gezorgd dat de hooilanden geen spectaculaire opbrengsten gaven. De hooilanden werden hier nog minder gewaardeerd dan in de Buitenlanden, hoofdzakelijk klasse 4. Het hooiland tussen de Leidijk en de Gelderse grens werd zelfs in de laagste belastingklasse ondergebracht.¹³² Het roept een beeld op van een door Spaanse ruiter, verschillende soorten Zegge en Pijpenstrootje gedomineerde hooilandvlakte. Dat de hooilanden hier van een zeer matige kwaliteit waren kan verklaard worden door te wijzen op de veenmosondergrond. Enkele percelen tussen de Leidijk en de Gelderse grens scoren namelijk wel hoger, namelijk klasse 3. Juist in deze percelen wijkt de bodemgesteldheid af in die zin dat hier geen veenmos maar lemig tot zwak lemig zand aan de oppervlakte ligt.¹³³

Fig. x. Hoogtekaart Buitenlanden/Binnenlanden. Het hoogteverschil tussen de Buitenlanden en de Binnenlanden met als grens de Hogeweg wordt zichtbaar op de hoogtekaart. Opvallend zijn ook de hoger gelegen landerijen langs de Enk die deels als weiland in gebruik waren. Deze zogenaamde overslaggronden zijn ontstaan door overstromingen vanuit de Zuiderzee. Doordat de zee hier regelmatig door de dijken brak, over de landerijen sijpelde en bij vertrek een laagje kleiig materiaal achterliet zijn de gronden door de eeuwen heen hoger komen te liggen dan de directe omgeving.

Ook de regelmatige overstromingen in het zuidelijke deel van het Binnenland moeten genoemd worden als oorzaak van de zeer matige kwaliteit van de hooilanden hier. Vooral in de 17de en 18de eeuw raakte het gebied regelmatig overstroomd door water dat tijdens zware stormen vanuit de Zuiderzee werd opgestuwd. De overlast was dermate ernstig dat de toenmalige bewoners langs de Leidijk geleidelijk aan zijn verkast naar de Hogeweg. Een kerkhof en een eenzame toren die rond 1832 nog hoog boven het vlakke hooiland uittorende was het enige wat nog restte van een kerk die tijdens een

¹³⁰ G.A.J. van Engelen van der Veen 1924, 20.

¹³¹ Hisgis, Fryske Akademy.

¹³² Hisgis, Fryske Akademy.

¹³³ Eilander 1990, bodemkaart.

overstroming in de winter van het jaar 1747 grotendeels verwoest werd. De enkele huizen rondom de kerk die na deze overstroming nog wel bewoonbaar bleven werden verlaten nadat het gebied in 1775 en 1776 nogmaals overstroomd raakten. De toren werd in het jaar 1838 afgebroken.

Met de uitvoering van een ruilverkaveling in de jaren 1970 veranderde het landschap op een aantal punten. Meest in het oog springend is de verplaatsing van de historische Leidijk die door deze ingreep 200 tot 300 meter dichterbij de Hoge Weg kwam te liggen. De nieuwe Dompeweg bracht verbinding tussen de Leidijk en de Hoge Weg. Aan weerszijden van de verplaatste Leidijk werden zes boerderijen gebouwd. De breedte van de kenmerkende middeleeuwse strokenverkaveling werd op de meeste plaatsen gehandhaafd. Hoewel het meeste hooiland in de regio Kampen en het Kamperveen inmiddels in gebruik is als productief grasland, als gevolg van een innoverende agrarische sector en een veranderd landschap dat door ruilverkavelingen en peilverlagingen geschikt werd gemaakt voor intensieve veeteelt, zijn er een groot aantal percelen die qua naam nog altijd terugverwijzen naar het gebruik van weleer. Genoemd kunnen worden namen als de Heukardoezen (*kardoezen* = rietzomen), 't Heustuk, de Hooijschans, 't Olde hooijland en de Stikkenhooijkamp (*stikken* = omheining van palen met daartussen vlechtwerk).

Foto van overstroming met als onderschrift: In de Kamper Apostillen kunnen we teruglezen dat de Kamperveense boeren soms een forse tegenslag moesten incasseren, zoals tijdens de overstromingen in het jaar 1776: “Op den Requeste van Willem Teunis, Meijer van een der Geestelijkheids erven aan de Hoge Weg op Camperveen te kennen gevende hoe hij in den jare 1774 aan de Vheepest 20 stuksrundvhee sijnde meest beste melkkoejen, beneffens vijf stuks en het aangefokte jongvhee wederom in den jare 1776 verloren hebbende, en door de inundatie en overstromingen van dit jaar en het vorige meest al hun hooij en verdere voeragie voor het vhee niet alleen zijnde bedorven geworden maar ook door de storm van de gepasseerde maand Maij met zijn vhee hebbende moeten gaan vlugten en voor over de 100 guldens land in Gelderland moeten huuren, om het selve in 't leven te behouden, dieswegens versoevende, dat aan hem die tot nog toe nooit iets aan het comptoir is schuldig gebleven, of remissie genoten, als nu eenige gratie mogte bewesen worden, en hem eenige pagt en ongelden geremitteerd.”¹³⁴

H. Kobell (particuliere collectie)

¹³⁴ Van Hulzen 2017.

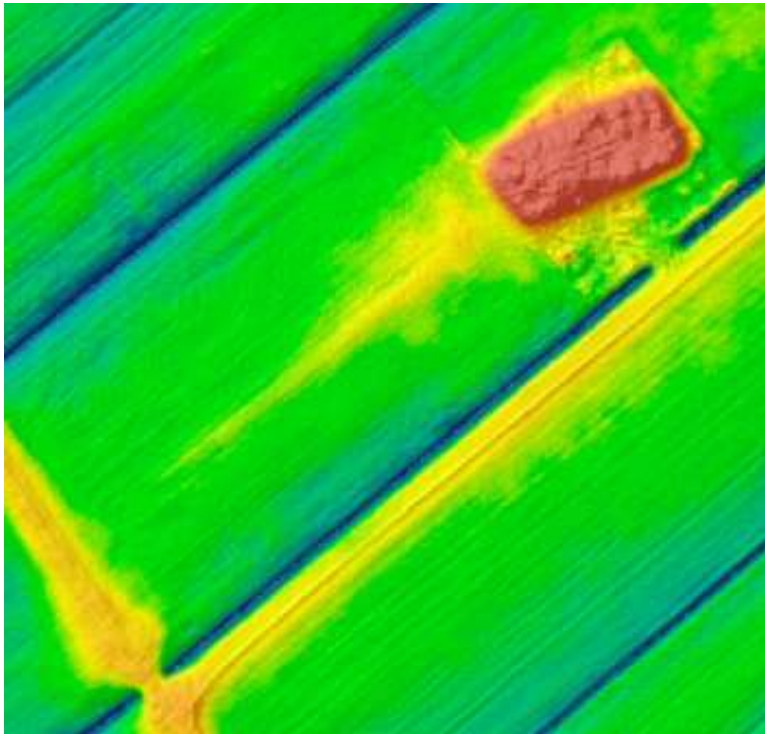

Fig . Het voormalige kerkhof van Kamperveen is vanaf de Leidijk nog steeds duidelijk herkenbaar door een opvallend hoog liggende heuvel, omringd door bomen. Het heuveltje bestaat uit zand met veenresten en steekt ongeveer 1, 25 meter boven het maaiveld uit. Het kerkhof werd vermoedelijk aangelegd in een periode dat er nog geen sprake was van wateroverlast, aangezien er geen kleiafzettingen in de heuvel zijn aangetroffen. Door het opwerpen van aarde bovenop het veen bleef het onderliggende veenmosveen geconserveerd terwijl de veengrond rondom door oxidatie inklonk.

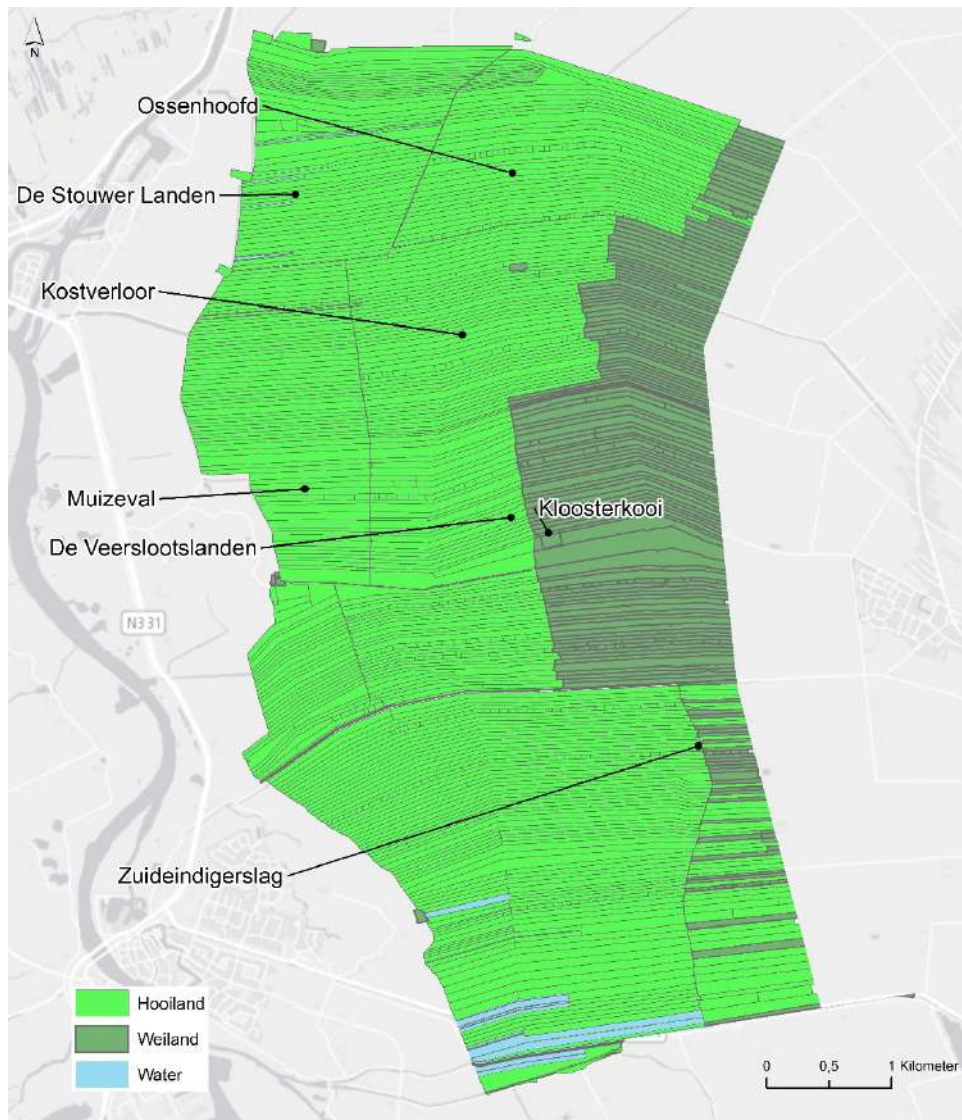
Foto: Jeroen Wiersma

Fig. x. Op de kaart van Baron Krayenhoff die tussen 1807 en 1810 werd vervaardigd wordt zowel de nieuwe kerk van Kamperveen als de oude spitse kerktoeren afgebeeld.

Fig. x. Het kerkhof werd nog tot 1904 gebruikt. Twee grafzerken van het laatst begraven echtpaar Kanis- Van 't Hul sieren de plek. Van de overige grafzerken rest geen spoor meer.

Tussen blauwgras, moeras en petgaten: Hooiland in de Oldematen

Opvallend aan het landschap van de Oldematen is dat het op verschillende kaarten zeer uniform aandoet. Wanneer je het gebied vanaf de kadastrale kaart bestudeert zie je als het ware één groot hooilandcomplex dat in zeer smalle stroken is verkaveld. Ze zijn onderverdeeld in verschillende blokken met namen als Kostverloor, de Stouwe Landen, Ossenhoofd, de Veerslootslanden en Muizeval. De hoogtekartaat laat een groot blauw vlak zien, wat zoveel wil zeggen dat er in het gebied weinig reliëf voorkomt en dat het gebied vooral erg laag is gelegen. De bodemkaart (fig. x blz. x) vult dit beeld verder aan met gegevens over de drassigheid van het gebied. In de Oldematen is sprake van een grondwatertrap IIb. Het betekent dat het grondwater in de wintermaanden nog geen 25 cm onder het maaiveld ligt. De bodem bestaat uit koopveengronden en weideveengronden op zeggeveen, rietveen of broekveen.¹³⁵ Het zijn kenmerkende bodems voor landschappen die voordat de mens op het toneel verscheen bestonden uit uitgestrekte veenmosmoerassen. Naar het westen toe wordt de veenlaag dikker. Dit heeft invloed gehad op de kwaliteit van de meer naar het westen toe gelegen hooilanden. Ze werden doorgaans in een lagere belastingklasse geplaatst vanwege de zeer geringe opbrengsten.

Vooral de smalle verkaveling van de verschillende hooilanden is opvallend. De smalle percelen zijn ontstaan omdat er in het kleddernatte gebied veel sloten nodig waren voor de afwatering van het overtollige water. De grond tussen de sloten werd in steeds kleinere reepjes opgedeeld, omdat telkens wanneer er een gezinshoofd overleed alle kinderen een gelijk deel van het land kreeg toebedeeld. De percelen werden in de lengterichting gesplitst, zodat ieder kind zowel de allerminste grond in het westelijke deel van de Oldematen als de iets betere grond meer naar het oosten toe kon gebruiken voor het verbouwen van hooi. Op den duur ontstonden er zeer smalle perceeltjes hooiland met breedtes van zeven meter. Dat is precies de breedte van één akkerrug die door een greppel van de volgende akkerrug werd gescheiden. Zo heeft de breedte van de voormalige akkers die op den duur ook hier door bodemdaling degradeerden tot

¹³⁵ Eilander 1990, bodemkaart.

hooiland de uiterste breedte van de smalle percelen bepaald. Het tot zeer smalle perceeltjes opdelen van het land had ook consequenties voor de ligging van de boerderijen. Ze werden achter elkaar geplaatst in plaats van zij aan zij langs de Hoofdweg.¹³⁶ Dit typische verschijnsel is nog altijd goed zichtbaar wanneer je langs de hoofdweg door Staphorst en Rouveen rijdt.

Foto: Flying Focus

Fig. De dubbele boerderijstrook langs de Oude Rijksweg is vanuit de lucht goed zichtbaar.

‘De Oldematen’ kan letterlijk vertaald worden als ‘de oude hooilanden’ en suggereert dus dat het gebied al geruime tijd in gebruik is als hooiland. Op basis van een oorkonde uit het jaar 1544 waarin van een gedeeltelijk afgegraven hooidijk wordt gesproken mogen we aannemen dat er al voor die datum hooi werd gewonnen in het

gebied.¹³⁷ Net als in het Kamperveen veranderde ook hier het veenmosveen dat door de eerste bewoners gebruikt werd als bouwgrond op den duur in een steeds nattere wereld die rond 1832 hoofdzakelijk in gebruik was als hooiland. Zo’n 74% van alle percelen binnen de Oldematen werden gebruikt voor dit doeleinde. Van de in totaal 880 percelen hooiland werden er 660 percelen door de inspecteur van het Kadaster gerekend tot klasse 4 gerekend (78%). De 114 percelen die tot klasse 5 werden gerekend zijn voornamelijk terug te vinden langs de Stadsweg, in de Veerslootslanden en langs dekkersland.

Blauwgrasland

Een gezelschap van vijf botanisten bracht op 18 juni 1939 een bezoek aan de hooilanden achter Staphorst. Doel van de excursie was het in kaart brengen van het nog resterende blauwgrasland. Dezelfde groep was met hetzelfde doel eerder al op pad geweest in andere delen van Nederland. Zelf formuleerden ze de urgentie van hun onderzoek als

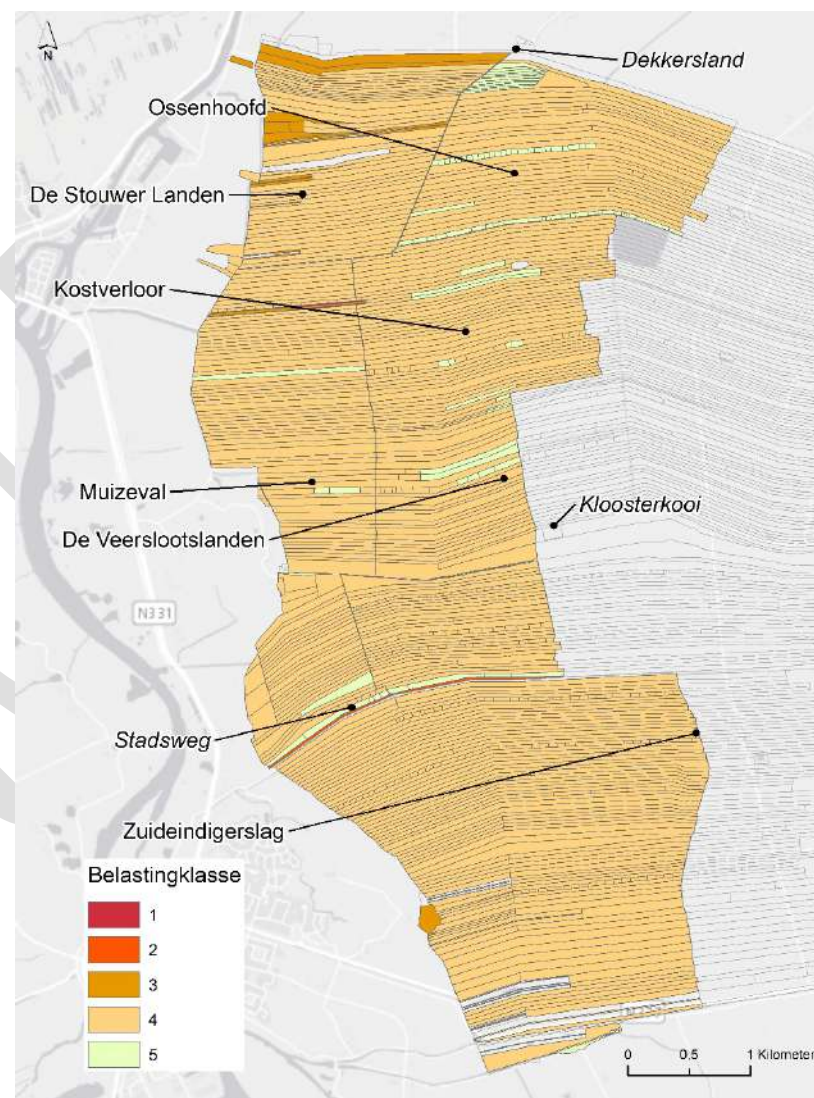
¹³⁶ Molema 2018, 56.

¹³⁷ Vervloet en Bording 1985, 28.

volgt: *‘Van onze bosschen en heiden is reeds heel wat bekend geworden en reeds gespaard, dank zij de algemene belangstelling, welke deze terreintypen genieten. Met de blauwgraslanden is dit echter niet het geval. Daartegenover staat, dat zij in een onevenredig snel tempo verdwijnen, niet alleen door ontginningen, ontwatering e.d. doch ook reeds door een eenvoudige kunstmestbemesting, welke voldoende is om de vegetatie van een blauwgrasland geheel te doen veranderen.’*¹³⁸

Verspreid tussen de bemeste hooi- en weilanden trof het gezelschap een groot aantal blauwgraslanden aan. Enkele van deze blauwgraslanden werden gedetailleerd in kaart gebracht. Het betrof een aantal percelen in de Veerslootlanden rondom de Kloosterkooi en een paar reepjes hooiland in het Oosterslag aan weerszijden van de Conradsweg. Hier troffen de mannen met name blonde zegge (*Carex Hostiana*), Blauwe zegge (*Carex pulicaris*) en Spaanse ruiter (*Cirsium anglicum*) aan. Ook het Pijpestrootje (*Molinia coerulea*), de Blauwe knoop (*Succisa pratensis*), de Poelruit (*Thalictrum flavum*), de Moerasspirea (*Spiraea ulmaria*), de Kale jonker (*Cirsium palustre*) de Gewone veldbies (*Luzula campestris*), de Gewone engelwortel (*Angelica sylvestris*) en de Parnassia (*Parnassia palustris*) werden genoteerd in een aantekeningenboekje dat later verder werd uitgewerkt tot het driedelige boekwerk ‘Blauwgraslanden in Nederland’. In het bijzonder werd nog melding gemaakt van de Pimpernel (*Sanguisorba major*) die volgens de onderzoekers in alle blauwgraslanden rondom Staphorst werd aangetroffen.¹³⁹ Samen met begeleidende soorten als Blauwe zegge (*Carex panicea*), Reukgras (*Anthoxanthum odoratum*) en Gestreepte witbol (*Holcus lanatus*) maakte het geheel een soortenrijke indruk waarvan het voortbestaan onder druk stond. De Blauwe zegge is overigens een van de plantensoorten die deze hooilanden haar karakteristieke blauwgroene kleur geeft: vandaar de naam blauwgrasland.

In de jaren voordat het gezelschap hier door de hooilanden trok was namelijk al besloten dat het gehele gebied door middel van ruilverkaveling en herontginning op de schop zou gaan zodat de boeren het land intensiever konden gaan gebruiken. Dergelijke ingrepen zouden het einde betekenen voor deze kwetsbare schrale

¹³⁸ Van der Kloot 1939, 6.

¹³⁹ Van der Kloot 1939, 122.

Fig.x De Kale Jonker; één van de kensoorten van de blauwgras-hooilanden die verspreid over de oldematen voorkwamen

graslanden.¹⁴⁰ In de ogen van deze natuurbeschermers die vol bewondering waren over de botanische kwaliteiten van het gebied was dat natuurlijk een lastig te accepteren lot voor dit soortenrijke blauwgrasland.

Ruim honderd jaar eerder was de belastinginspecteur een stuk minder lovend over de hooilanden van de Oldematen, terwijl zowel de natuurkenners als de inspecteurs van het kadaster beide min of meer hetzelfde hebben gezien: extensief beheerde hooilanden met vooral veel zeggesoorten en grassen als het Pijpenstrootje, Reukgras, Rood zwenkgras en Gestreepte witbol. Dat de bril van de natuurvorser niet die van de belastinginspecteur is blijkt

wel uit de omschrijving van de binnendijs gelegen Oldematen die in het archief van het Kadaster terug is te vinden: *De oppervlakte van den grond is grotendeels laag, moerassig en veenachtig, zodat een gedeelte niet allen den winters maar zelfs in den zomer bij natte jaren onder water raakt, en de landlieden genoodzaakt zijn om wegens gebrek aan weide, met hun vee naar andere gemeenten te gaan of wel dat met schade te verkopen, waarvan de jaren 1816, 1817, 1825 en 1828 getuigen (1829 zal dat ook doen), en zij gevoelige verliezen*

leden, zijnde de enige tak van nijverheid landbouw en veeteelt (vooral die van varkens).

Over de op veengrond gelegen landerijen achter Zwartsluis werd de volgende aantekening gemaakt: *“De Hooi en weilanden zijn behalve de huizen de voornaamste grondeigendommen deze gemeente, hoewel maar een klein gedeelte denzelve buitendijs langs het Zwarte Water ligt, en deze landen nog al onderhevig zijn aan onder water lopen bij zomervloeden, geven ze meestal een goede opkomst. De binnendijs gelegene zijn veelal lage veenachtige gronden, sommige worden nog door het Meppeler Diep bespoeld, dog andere moeten door bemesting worden in staat gehouden, terwijl er ook een aantal worden gevonden, die met schadelijke of waterplanten zijn bezet.”*¹⁴¹

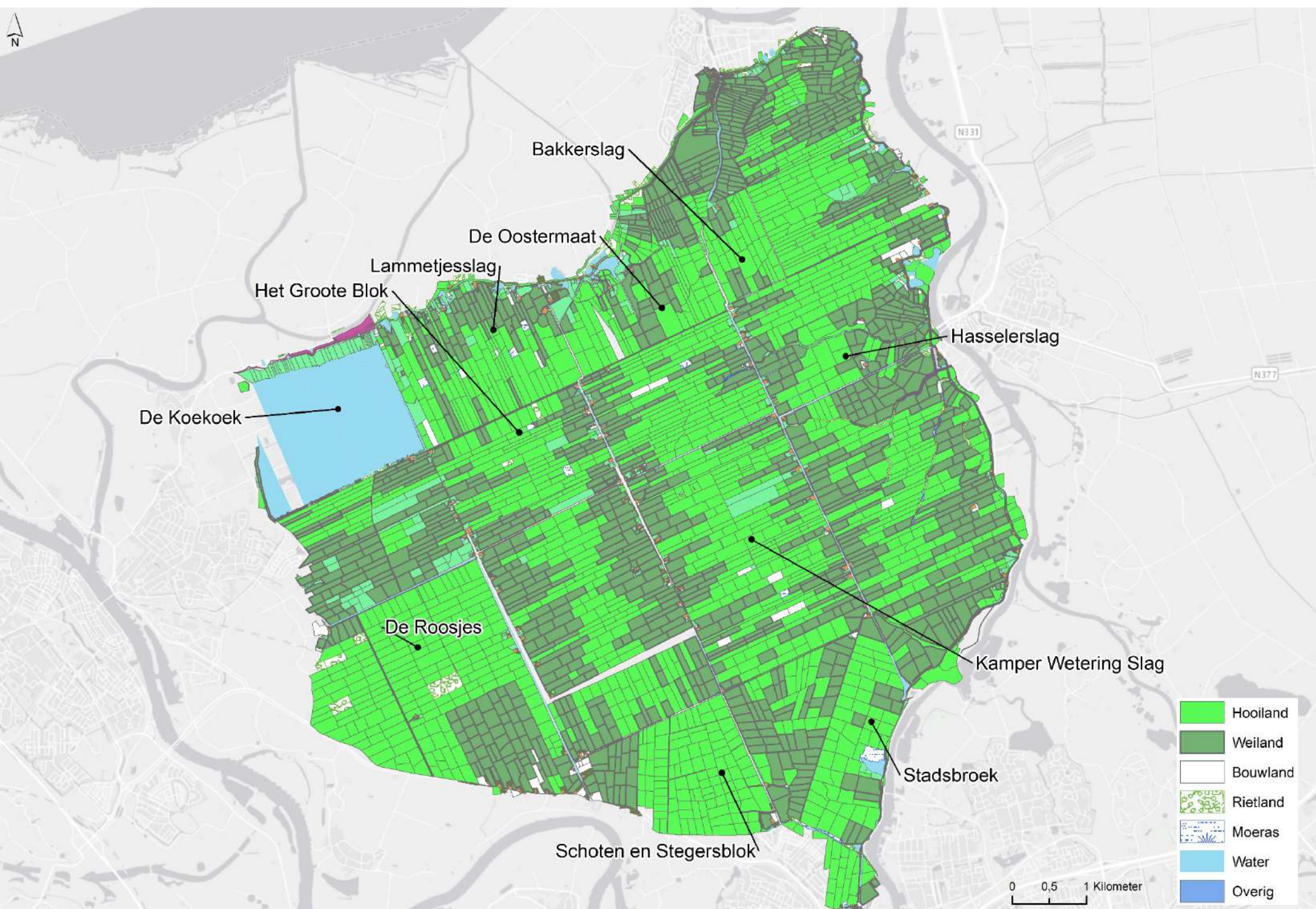
Over de hooi- en weilanden ten westen van Staphorst en Rouveen meldt de inspecteur het volgende: *‘De hooi- en weilanden worden door vele onderling gebruikt. De ongeregelde verdeling deze landen veroorzaakt door de laagte der ligging, heeft tevens ten gevolge, dat zij een geringe waarde bezitten.’*¹⁴² De Staphorster boeren hielden zich dus niet strikt aan de begrenzing van de zeer smalle erven. Het was gebruikelijk dat er in het najaar aan naweide werd gedaan nadat het hooi van het land was gehaald. Om praktische redenen kon het vee dan vrij in de uitgestrekte landerijen rondlopen, waardoor er dus iets van gemeenschappelijk grondgebruik bestond. Dergelijke gebieden werden weidescharren of (ge)meenscharren genoemd. Toch moeten we ook rekening houden met de mogelijkheid dat ook de opbrengst van het hooi in vroegere tijd onder verschillende eigenaren werd gedeeld. Dit gemeenschappelijke gebruik van de hooilanden zien we bijvoorbeeld terug in Friesland, waar in het jaar 1631 in het zogenaamde Hajumer meenschar het hooi jaarlijks met de eigenaars van de andere landen gedeeld werd.¹⁴³

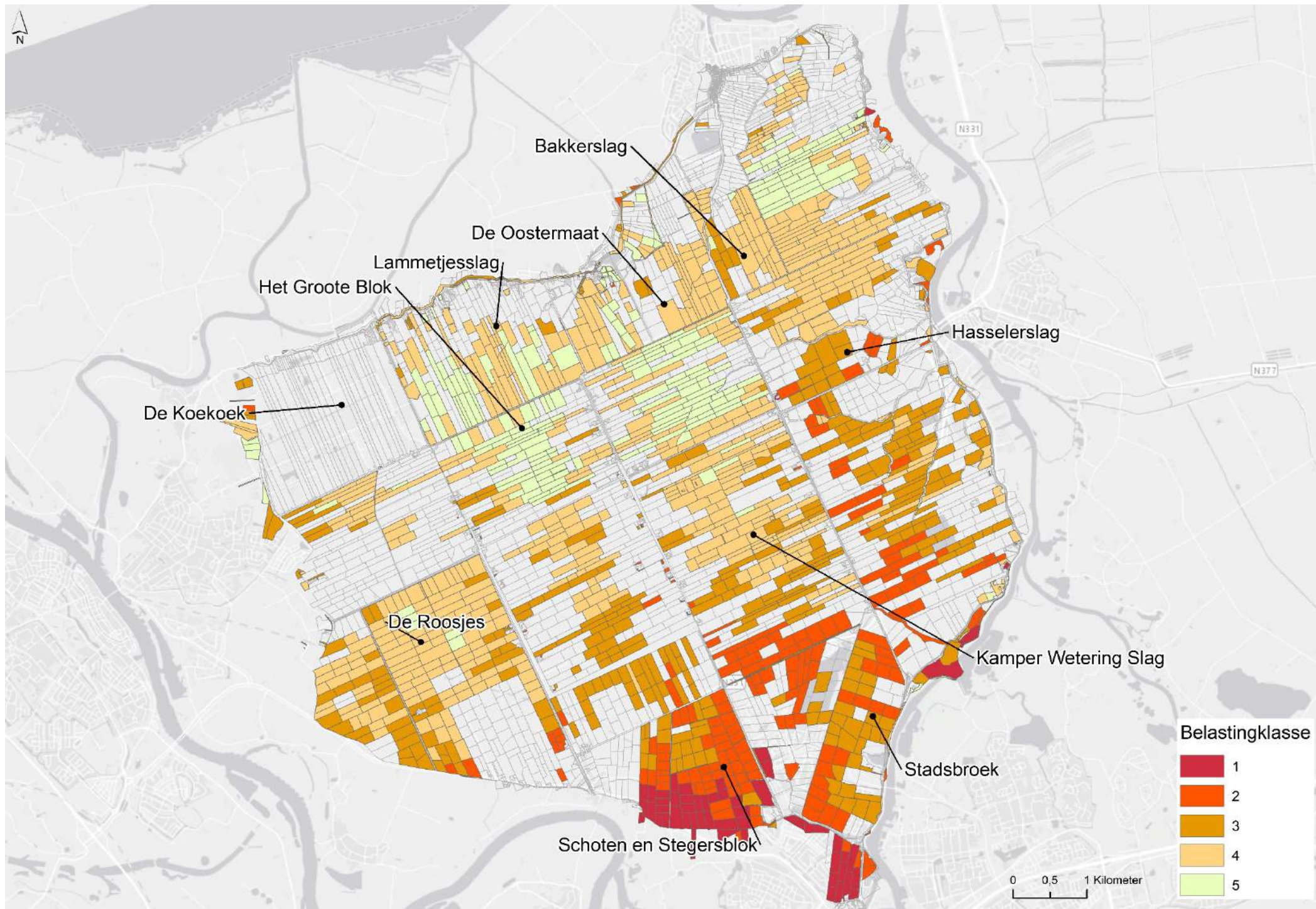
¹⁴⁰ Van der Kloot 1939, 123-126.

¹⁴¹ HCO. Toegang 0025 Provinciaal Bestuur van Overijssel, Afdeling kadaster, 1826 – 1831. Inv. nr. 2452.

¹⁴² HCO. Toegang 0025 Provinciaal Bestuur van Overijssel, Afdeling kadaster, 1826 – 1831. Inv. nr. 2452.

¹⁴³ Postma 1934, 34.

De greppelrijke blokken en slagen van polder Mastenbroek

De betekenis van de naam ‘Mastenbroek’ geeft direct al veel prijs over het vroegere gebruik van het tussen de IJssel en het Zwarte Water gelegen klei op veenweidegebied. De oudste vermelding van de naam gaat terug tot de 14de eeuw. We lezen dan ‘Mastbroec’.¹⁴⁴ Het woord ‘broek’ is al eerder beknopt aan de orde gekomen en komt veel voor in de IJsseldelta. Het Middelnederlands Woordenboek geeft hierover de

volgende uitleg: ‘Onder ‘broek’ kan worden verstaan: Moeras, laaggelegen, dras land, waterland, dat telkens door het wassen van nabijgelegen rivieren of beken onderloopt; begroeid met kreupelhout, biezten, lisch, riet enz. Thans, waar meer geregelde afwatering is: Laag, veelal langs rivieren of beken gelegen, met slooten doorsneden en al of niet ingedijkt groenland (hetzij weiland of hooiland), dat 's winters tot bevordering der vruchtbaarheid veelal onder water gezet wordt.’¹⁴⁵ Hieruit lezen we dat de oorspronkelijke broeklanden, dus het land dat begroeid was met elzenbroekbos, kreupelhout, riet of lisdodde en na verbetering van de grond als weiland of hooiland in gebruik kon worden genomen nog altijd als ‘broek’ werd aangeduid. Het woord ‘mast’ is overgeleverd uit het Oudgermaans. De middeleeuwse mensen doelden met het woord op voedsel, vaak in de betekenis van voedsel voor de varkens. Daarbij kun je denken aan eikels en beukennoten. Werden delen van het Mastenbroek vroeger (nog voor de ontginning van 1364) gebruikt voor het vetmesten van varkens langs de beboste randzones van het uitgestrekte veenmoeras? Een aanwijzing voor deze gedachte is dat er in vroegere tijd veel varkens werden gehouden in aangrenzende gebieden.¹⁴⁶

Wanneer we kijken naar het landgebruik rond 1832, dan valt op dat net als in de andere delen van de IJsseldelta het landschap vooral is ingericht op veeteelt. Van de totale oppervlakte aan landbouwgronden – zo’n 6400 hectare – was er op het moment van de kadastrale schattingen ruim 6300 in gebruik als weiland of hooiland. Met nog geen 400 hectare aan resterend struikgewas, rietland en moeras was van de oorspronkelijke betekenis van de naam Mastenbroek niet echt sprake meer. Het woord ‘broek’ zou in het begin van de negentiende eeuw wellicht nog van toepassing kunnen zijn geweest op een aantal snippers moerassig land of op de noordelijke begrenzing van de latere polder Koekoek. Vanaf de Kamperdijk vormde het struikgewas een scherm met daarachter de uitgeveende landerijen die in de periode kort daarvoor was ontstaan door het werk van mensen als Jan Jacob

¹⁴⁴ Moerman 1956, 43.

¹⁴⁵ Geïntegreerde taalbank, Instituut voor de Nederlandse taal. www.gtb.int.nl.

¹⁴⁶ HCO. Toegang 0025 Provinciaal Bestuur van Overijssel, Afdeling kadaster, 1826 – 1831. Inv. nr. 2452.

Korthoef, die in het jaar 1774 zes morgen (1 Zwolse morgen is ongeveer 1,23 hectare)¹⁴⁷ land kocht in 't Koekoeks blok om er turf te kunnen gaan winnen.¹⁴⁸ Van de zes morgen land veranderde er uiteindelijk vier morgen in water. Het land verdween als turf in de kachel van Jan Jacob of op de markt, waar het voor een goede prijs kon worden verkocht aan kooplui die het naar elders in het land versleepten. De overige twee morgen land lag direct aan de Kamperdijk en moest worden ingepoot met houtgewas. Het worteldek zorgde ervoor dat de grond tussen de enorme plas water die door de verveningen was ontstaan en de dijk niet erodeerde tijdens zware zuidwesterstormen.

Afgezien van de uitgeveende plas water en een kleine oppervlakte aan bos en moeras was de polder dus hoofdzakelijk ingericht voor veehouderij. Jeroen Akkerbouw speelde geen rol van betekenis. De 72 hectare bouwland viel in het niet bij de ruim 3600 hectare hooiland en 2700 hectare weiland dat in grote blokken bij elkaar lag met namen als De Roosjes, de lammetjesslag, de Bakkersslag, de Oostermaat, de Hasselersslag, de Kamper Wetering Slag, het Stadsbroek, het Schoten en Stegersblok en het Groote Blok. Binnen de verschillende blokken kwam zowel weiland als hooiland voor. Opvallend aan de ligging van de hooilanden is dat ze het verst verwijderd lagen van de boerderijen, die op huisterpen langs de drie middeleeuwse weteringen terug zijn te vinden. Daardoor is er een patroon ontstaan waarbij de weilanden als het ware direct op de weteringen aansluiten en het dichtst bij de boerderij zijn gelegen, terwijl de hooilanden daar weer achter liggen. Voor de boer was het afgelegen hooiland geen probleem omdat de hooilanden in de regel slechts enkele malen per jaar bezocht werden. Zodoende liggen de hooilanden als een soort van ritssluiting tussen de weilanden en de boerderijen. Dit is goed zichtbaar in bijvoorbeeld het de Kamper Wetering Slag. Hetzelfde beeld zien we terug in de landerijen achter de boerderijen langs de Kamperdijk ter hoogte van de Lammetjesslag en de Oostermaat. Een enkel blok vormt hierop een uitzondering. Zo is bijvoorbeeld het blok dat rond 1832 bekend stond als 'de Roosjes' in zijn geheel in gebruik als hooiland. Ook het Schoter en Stegersblok was in zijn geheel in gebruik als hooiland. Hier werd het beste hooi van Mastenbroek gewonnen, vanwege de vruchtbare

overslaggronden die er door overstromingen vanuit de IJssel zijn afgezet.

Het verbeteren van de grond: greppels bieden uitkomst

Goed hooi was schaars in de polder. De enkele percelen die als klasse 1 of 2 werden geregistreerd in het boek van de inspecteur van het Kadaster lagen doorgaans langs de zuidelijke randen van de Polder op die plek waar in het verleden het zoete IJsselwater haar sporen heeft nagelaten (zie hiervoor de bodemkaart met overslaggronden op pag.). Zo lag er ten noordwesten van Zwolle aan de rand van de polder

Foto: Jeroen Wiersma

¹⁴⁷ Meertens Instituut, databank oude maten en gewichten.

¹⁴⁸ Van Hulzen 2017.

Foto: Jeroen Wiersma

Mastenbroek een hooilandcomplex met percelen hooiland die tot de eerste of tweede klasse werden gerekend. De hooilanden die van nature minder hooi gaven werden soms door de boeren verbeterd doordat zij in de grond gingen investeren. Vaak gebeurde dat op kleine schaal. Zo bedacht Jan Egberts vanuit zijn op een belt gelegen boerderij in het buurschap Oosterholt dat hij met het nodige graafwerk ruim zeven hectare hooiland in het Middenblok zou kunnen verbeteren. In de Apostillen van de stad kampen lezen over Jan *“dat hij wel genegen zoude zijn, deze kamp, welke bijna een moeras gelijk, te verbeteren.”*¹⁴⁹ Mastenbroeker Gerrit Harms was in het jaar 1771 bereid om te investeren en had zijn oog laten vallen op een perceel hooiland in het Hoogbrug Slag. Wanneer hij dat perceel betimmerde en tot koeweide zou maken hoefde het stuk land naar eigen zeggen *“niet meer uitgemergeld te worden met jaarlijks hooien.”* Het verbeteren van kleine stukjes land hield in dat de eigenaar of huurder de sloten uit ging diepen en meer mest op de landerijen bracht. Meestal waren dergelijke initiatieven of aanzetten daartoe bescheiden

van omvang. Meneer I.A. van Roijen -bestuurder van beroep- had in het jaar 1842 echter veel grotere plannen om de opbrengsten binnen Mastenbroek te vergroten door het jaarlijks onder water zetten van de gehele polder. Meer daarover in het volgende hoofdstuk.

Verreweg de meeste hooilanden binnen de polder Mastenbroek waren van een matige kwaliteit. Dat wil zeggen dat ze door de inspecteur van het Kadaster werden gerekend tot de vierde en de vijfde belastingklasse. Erg verrassend is dat niet wanneer je de bodemkaart erbij pakt. Zo'n tachtig procent van de ondergrond wordt gekenmerkt door weideveen- en koopveengronden. Het is een bodem die is opgebouwd uit een toplaag van kalkloze zware tot zeer zware klei van zo'n 20 tot 25 centimeter dik. Door gebrek aan bemesting zal deze klei vóór de komst van de kunstmest weinig vruchtbaar zijn geweest. Onder het kleipakket vinden we een laag riet- of zeggeveen terug. Het zijn de restanten van het voormalige laagveenmoeras, dat door overstromingen vanuit de IJssel en vanuit de Zuiderzee vanaf de derde eeuw na Christus bedekt is geraakt met een laagje klei.¹⁵⁰ Gezien de toestand van de bodem en het hoge grondwaterpeil (grondwatertrap IIb) mogen we verwachten dat grote delen van het natte schrale hooiland in de polder Mastenbroek in het voorjaar paars kleurde van de bloeiende Spaanse ruiter, terwijl er in het najaar een blauwe gloed over de velden lag door de massaal bloeiende Blauwe knoop. Het zijn kenmerkende soorten voor het blauwgrasland dat hier tot nog geen honderd jaar terug in grote delen van de polder terug kon worden gevonden. Om de natte gronden nog enigszins geschikt te maken voor beweiding en hooibouw werden er op een onderlinge afstand van zo'n 20 tot 30 meter vele greppels gegraven in de klei-op-veengronden.

De vaak eeuwenoude greppelstructuren zijn binnen de polder in een groot aantal percelen bewaard gebleven. Toch zijn er afgaande op de hoogtekartaat ook veel greppels verdwenen uit het landschap. Ook zijn de hoogteverschillen door egalisatie minder sprekend geworden. Het oude boerengreppeltjeland was rijk aan reliëf, waarbij vooral de dicht op elkaar liggende greppels en de daartussen liggende grond in bolle ruggen het nodige accent verschaften aan het landschap. Het aanleggen

¹⁴⁹ Van Hulzen 2017.

¹⁵⁰ Eilander 1990, 62.

en onderhouden van de greppels was bewerkelijk, waarbij het zwaarste werk doorgaans door een paard werd verricht. Met het hoofd naar beneden gericht stapte het dier gestaag over de kleiige bodem, gevolgd door een greppelploeg. De vrijkomende grond werd vervolgens op het land gebracht.

Onderhoud van de greppels gebeurde ieder jaar in de herfst of in de winter door de boer of door de knecht, die gewapend met een snijzeis in een lijn liep langs de greppel en in twee werkgangen steeds een v-vormig stuk grond uit de greppel nam. Ook deze grond werd op de strook grond tussen de twee greppels gebracht, zodat het overvloedige water vanaf het hoogste punt af kon stromen richting de greppels. Het greppelsysteem waterde af op de naastgelegen sloten, die op hun beurt weer in verbinding stonden met de verschillende weteringen binnen de polder Mastenbroek. Door dergelijke arbeidsintensieve investeringen viel er van het kleddernatte klei-op-veen gebied toch nog enigszins rendabel wei- en hooiland te maken.

De weidevogel als bijproduct van het hooiland

Het toenemende gebruik van kunstmest en het steeds verder verlagen van het grondwaterpeil heeft er na ca 1920 voor gezorgd dat er van de overvloedige blauwgraslanden uiteindelijk nog geen één promille overbleef in de polder Mastenbroek.¹⁵¹ Ze veranderden gestaag tot de eiwitrijke knalgroene graslanden die tegenwoordig vooral het beeld bepalen. Het oude kleurige mozaïek van Mastenbroek is een stuk ééntoniger geworden, zowel qua plantensamenstelling als wat betreft kleur. Niet alleen de kleur trok uit de polder, ook de vogels deden dat, althans de meeste. De kakofonie van weidevogelgeluiden die tot in de vijftiger jaren van de vorige eeuw over de hooi- en weilanden schalde veranderde stilaan in slechts de lage bastonen van zware traktormotoren en het monotone geluid van rollend rubber over de steeds drukker wordende asfaltwegen. Typische weidevogels als de grutto, de kievit, de Tureluur en de Wulp die hier tot 1985 nog in grote aantallen voorkwamen keerden de polder in toenemende mate de rug toe vanwege een versoberd voedselaanbod doordat het van oudsher gevarieerde hooi- en grasland met haar rijke bodemleven steeds

soortenarmer werd. Het Engels raaigras veroverde terrein ten koste van het Pijpenstrootje, Reukgras, Rood zwenkgras en Gestreepte witbol.

Fig. Werden er in 2001 nog 472 grutto's in de polder Mastenbroek geteld; in 2017 waren dat er nog maar 260. De neergang van het aantal grutto's is echter al veel langer aan de gang. In de veertiger jaren van de vorige eeuw werden er op sommige plaatsen dichtheden van 500 broedparen per 100 hectare geteld. Uit tellingen in 1951, 1953 en 1956 bleek dat dit aantal drastisch was gedaald tot een dichtheid van 50 paren per 100 hectare. In de 25 jaar daarop daalde de dichtheid in grote delen van de polder tot 10 broedparen per 100 hectare. Uit een onderzoek dat in 2017 werd uitgevoerd bleek dat de dichtheid verder is gedaald tot 4,6 broedparen per 100 hectare. Grutto's hebben een duidelijke voorkeur voor vochtige hooilanden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat met de afname van het percentage extensief beheerd hooiland in de polder Mastenbroek het aantal getelde vogels zo drastisch is gedaald. De afname geldt echter niet alleen voor de Grutto. Ook andere weidevogels als de Tureluur, de Wulp en de Kievit zijn fors in aantal afgenomen. Niet alleen in de polder Mastenbroek verdwenen de meeste weidevogels; het is een verschijnsel dat we overal in Nederland terug zien.

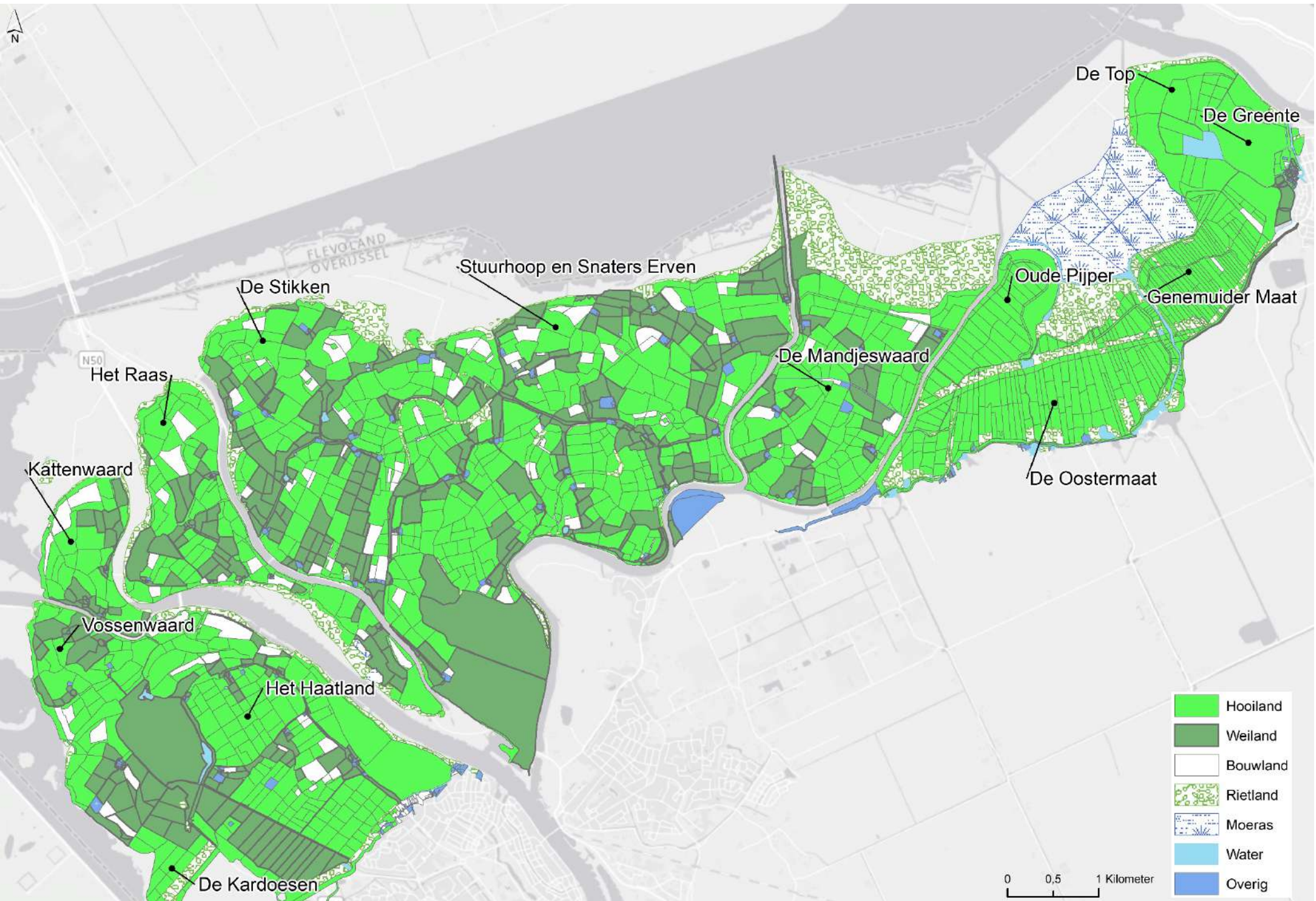
¹⁵¹ Bremer 2017.

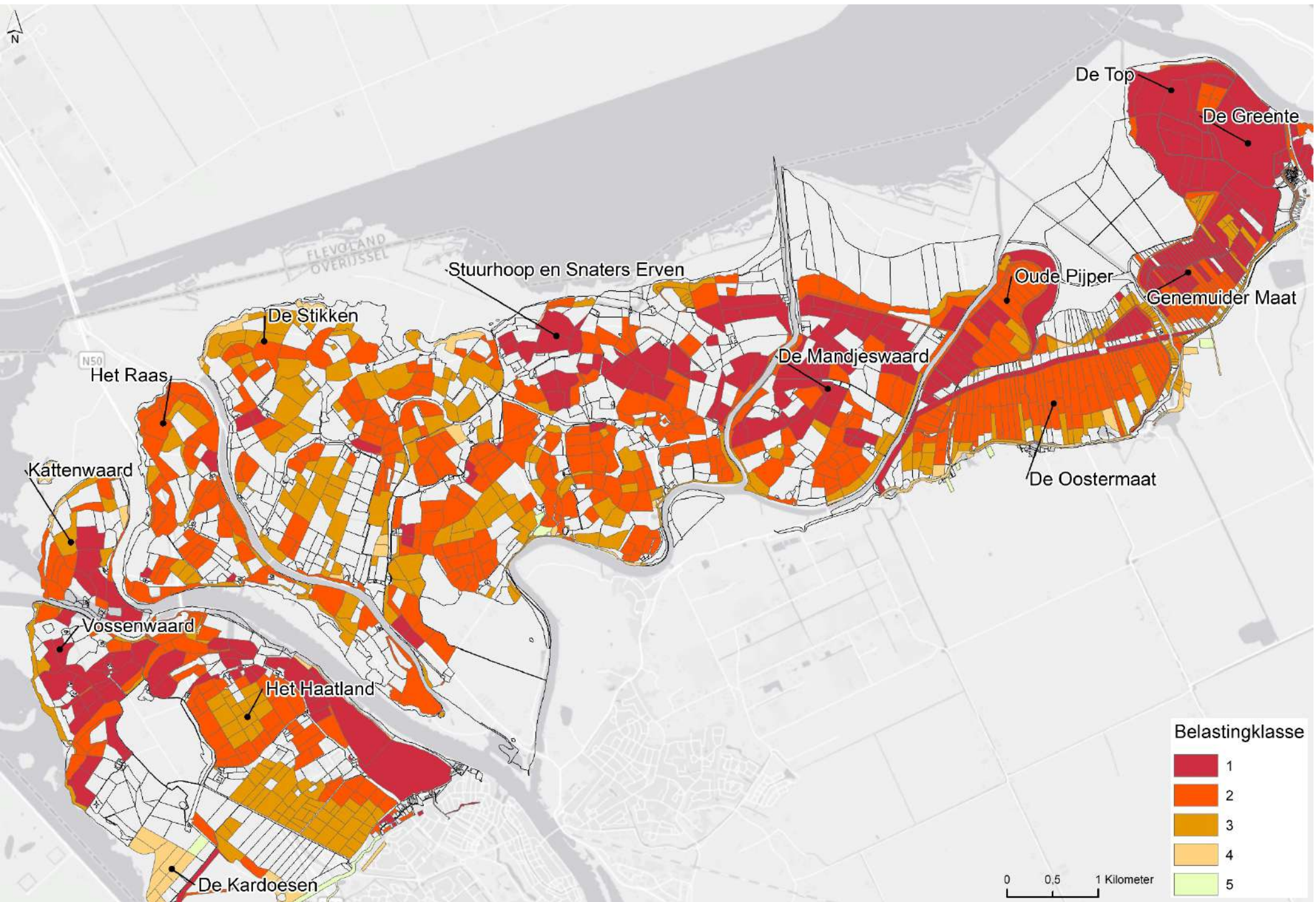
In de bodem veranderde er ook van alles door het toedienen van kunstmestkorrels in plaats van ruige stalmest. Door het scheuren van de graslanden holde het bodemleven achteruit. Krachtige elektrische gemalen slaagden erin om het vochtige land droog te malen, waardoor de greppels droog kwamen te staan en veelal overbodig werden. Daardoor verdween er op veel plaatsen een belangrijk element uit het landschap. Greppels zijn cultuurhistorisch van belang omdat ze vaak al vele honderden jaren op dezelfde plek liggen en ons daarom iets vertellen over het landschap van vroeger. Het ecologische belang van greppels is niet minder belangrijk, omdat er vele soorten kruiden groeien die goed gedijen op de gradiënt tussen nat en droog. De insecten die op de kruiden vliegen zijn weer voer voor de jonge vogels, die daarnaast gemakkelijk weg kunnen duiken voor roofdieren in de begroeide greppels. Het begreppelde boerenland was uiteindelijk de reden waarom de trekvogels eeuwen lang ieder jaar weer vanuit Afrika terugkeerden naar Mastenbroek. Ze konden hier in alle rust te midden van het nog jonge gras zorgen voor nageslacht.

Rust was er eertijds in overvloed in de uitgestrekte polder. En tijd was er ook voor het uitbroeden en sterk laten worden van kuikens, omdat 'de eerste flues' oftewel de eerste snee hooi pas in de maand juli van het land werd gehaald. Op het moment dat de seizoensarbeiders de hooilanden introkken en met rake zeisslagen het wuivende gras kort maaiden hadden de meeste kuikens al lang in de gaten hoe ze moesten vliegen. De laatste handmaaiers verdwenen in het begin van de twintigste eeuw voor goed van het toneel nadat men in 1860 tijdens een landbouwbeurs had gedemonstreerd dat één maaimachine, twee paarden en een arbeider evenveel werk konden verzetten als tien handmaaiers. Dat er tegenwoordig al in mei voor de eerste keer wordt gemaaid met cyclomaaiers op het moment dat de meeste vogels nog op het nest zitten heeft er mede aan bijgedragen dat de roep van de Grutto, Wulp, Tureluur en Veldleeuwerik een zeldzaam geluid is geworden in het weidse landschap van de polder Mastenbroek.

De rijke hooilanden van het Kampereiland

Voor hooi afkomstig van het Kampereiland werd vroeger fors betaald. Men keek er niet raar van op wanneer er voor een hoeveelheid hooi van 500 kilo vier gulden meer werd gevraagd dan gangbare marktprijs.¹⁵² Waarom waren de afnemers bereid om soms tot wel 20% meer te betalen voor hooi wanneer dit het stempel 'made in Kampereiland' droeg? Voor een antwoord op deze vraag zijn we in eerste instantie weer aangewezen op de bodemkaart. Wanneer we de bodemsamenstelling van het Kampereiland vergelijken met de bodemopbouw van gebieden waar je vroeger voor veel minder geld een zelfde hoeveelheid hooi kon kopen, dan valt op dat er in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Kamperveen, de Oldematen en de polder Mastenbroek op het Kampereiland amper sprake is van veen in de ondergrond. In plaats daarvan lag er een dik pakket kalkrijke klei of zand. Zoals bekend groeit gras van nature op kalkrijke kleigrond zoals hier op Kampereiland veel beter dan op de kalkloze en zware komklei van bijvoorbeeld de Polder Mastenbroek.

Alleen langs de uiterste zuidgrens tussen de Slaperdijkweg en de Kamperdijk-Oost ligt een smalle strook veen onder een pakket klei afgedekt. In deze landerijen vind je tegenwoordig nog een paar percelen extensief beheerd grasland met een kruidenrijke vegetatie terug. Rond 1832 lag hier de Oostermaat. Het was een hooilandcomplex van een gemiddelde tot matige kwaliteit (hoofdzakelijk klasse 3 en 4). De in stroken verkavelde drassige hooilanden lagen deels in de dalvormige laagtes van voormalige geulen. Op de hogere delen tussen de geulen waren de omstandigheden voor hooibouw een stuk gunstiger. Hier werd het hooi verbouwd op percelen waarover een hogere grondbelasting moest worden betaald (klasse 2). Dergelijke contrasten tussen zeer goed en matig hooiland zijn tekenend voor het Kampereiland. De meest waardevolle hooilanden waren terug te vinden op zandplaten tussen de verschillende geulen of op de oeverwallen van deze geulen. Op de geomorfologische kaart staan ze aangemerkt als geïsoleerde

lage ruggen. Doordat het gebied nog lange tijd regelmatig overstroomd raakte, werden de zandplaten in de loop van enkele honderden jaren afgedekt met een laagje vruchtbare klei.

De klei die achterbleef was kalkrijk en los van structuur. Voor de boer zijn dit waardevolle gronden waar in principe ook prima voedselgewassen als aardappelen, uien en bieten op verbouwd kunnen worden. Toch was dit op het Kampereiland maar beperkt aan de orde. Van de in totaal 4200 hectare grasland, hooiland en bouwland op het Kampereiland werd slechts 217 hectare als bouwland gebruikt. De spaarzame akkers lagen verspreid over het eiland en vaak dicht bij het erf, meestal op een oever van een voormalige geul. Het grootste deel van deel van de grond –ruim 2700 hectare– werd door de boeren gebruikt als hooiland.¹⁵³ De hooilanden met namen als het Haatland, de Kardoesen, de Vossenwaard, de Kattenwaard, het Raas, de Stikken, de Mandjeswaard, de Pijper, De Top, de Greente, de Oostermaat en de Genemuider Maat lagen in complexen geclusterd uitgestrooid over de voormalige eilanden van de IJsseldelta.¹⁵⁴

Natuurlijke bemesting

Een deel van het geheim van het uitstekende Kampereilander hooi – zelfs de paarden van de Koninklijke cavalerie kregen het voorgeschoteld – kan onthuld worden door even aandachtig stil te staan bij de manier waarop de Kampereilander dijken werden aangelegd. Dat er dijken nodig waren in de opslibbende zoetwaterdelta is evident vanwege het water dat zowel vanuit de IJssel in het zuiden, het Zwarte Water vanuit het oosten als vanuit de Zuiderzee vanuit het noorden regelmatig over de verschillende eilanden spoelde. Dat zorgde zowel voor kansen als beperkingen. Wat de beperkingen betreft: het landbouwbedrijf had zich maar aan te passen aan de omstandigheden. Akkerbouw bedrijven in een gebied dat regelmatig onder water staat is niet handig. De Kampereilander pachtboeren waren voor hun broodwinning dus aangewezen op de opbrengsten van het wei- en hooiland, waarbij met name de hooiwinning een zeer belangrijke bron van inkomsten vormde.¹⁵⁵ Een

¹⁵² Molema 2018.

¹⁵³ Hisgis, Fryske Akademy.

¹⁵⁴ Hisgis, Fryske Akademy, TMK 1850.

¹⁵⁵ Dirkx, Hommel & Vervloet 1996, 47.

andere noodzakelijkheid was het wonen op belten. Deze drie tot vier meter hoge opgeworpen hoogtes boden de nodige bescherming tegen het water. Ook de boerderijen op de belten werden op de omstandigheden aangepast. De pachtboeren van het Kampereiland woonden in opvallend lage boerderijen zodat de wind er zo weinig mogelijk vat op had.¹⁵⁶

Fig. x. Mineraalrijk Kampereilander hooi wordt gelost in Dalfsen. Het hooi dat de boeren in de omgeving van Dalfsen verbouwd was vanwege de zandgrond arm aan mineralen. Om het vee toch genoeg voedingsstoffen te kunnen bieden, vermengden ze hun eigen mineraalarme hooi met het rijke Kampereilandse hooi. Toen aan het einde van de negentiende eeuw de liksteen steeds meer in zwang raakte bij de boeren, nam de hooihandel met het Kampereiland af. Schilder: A. A. C. van 't Zand in 1872. Bron: Ab Goutbeek.

¹⁵⁶ Van der Linde 2015, 42.

Foto: Jeroen Wiersma

Underschrift: De museumboerderij van Erf 29 geeft een mooie indruk van de zogenaamde 'halhuisboerderij'. Dit type boerderij had een lengte van 30 meter, een breedte van 12 meter en was vooral opvallend laag gebouwd zodat de behuizing zo weinig mogelijk wind ving in het altijd winderige open polderlandschap. Het dak was met riet bedekt dat lokaal werd gesneden uit de uitgestrekte rietvelden zoals je die bijvoorbeeld in het begin van de 19de eeuw nog terug kon vinden langs de noordgrens van de Mandjeswaard. Een dikke honderd jaar terug bepaalden deze typische boerderijen het beeld op bijna iedere belt.

Wat de kansen betreft: het overstromingswater zorgde voor natuurlijke bemesting van de weiden en hooilanden. Er is al vaker aan de orde gekomen dat het rivierwater vruchtbare slibdeeltjes met zich meebracht. De truc op het Kampereiland was om de landerijen in de winter te laten overstromen met dit slibrijke rivierwater, terwijl tijdens de zomerperiode het Zuiderzeewater vanuit het noorden

buiten de deur moest worden gehouden omdat anders het waardevolle gras een flinke knoei zou krijgen. De oplossing voor dit probleem: lage dijken -1,00 tot 1,50 meter +NAP- langs de verschillende geulen die in de zomerperiode het buitenwater weerden maar in de winter konden overstromen, en iets hogere dijken -3,50 meter + NAP- langs de zee kant van het Kampereiland om het zeewater tijdens zomerse stormen tegen te houden.¹⁵⁷ Zo ontstond er rondom de verschillende eilandjes in de IJsseldelta een stelsel van kades.

Foto: Jeroen Wiersma

Een kade werd in eerste instantie opgeworpen om zodoende slib op te vangen waardoor het proces van landaanwinning werd versneld. Als de grond binnen het omkade stuk land hoog genoeg was opgeslibd, werd de kade verhoogd tot zomerkade. Aan de zeezijde van de zomerkade werd dit proces herhaald, waarbij de klei van oude kades en zomerdijken werd hergebruikt. Om die reden zie je in het huidige landschap nog maar weinig sporen terug van oude dijkjes. Als je echt goed kijkt zijn er aan de hand van lichte hoogteverschillen ten opzichte

¹⁵⁷ De Kraker 2010.

van het maaiveld her en der nog plekken aan te wijzen waar vroeger zo'n kade heeft gelopen. Ook het huidige wegenpatroon biedt aanknopingspunten, omdat veel van de dijkes als basis werden gebruikt voor de latere verharde wegen. De meeste zomerkades hadden een hoogte van tussen de 1,00 meter tot 1,50 + NAP, terwijl de gemiddelde wintervloeden een hoogte bereikten van 1,00 tot 2,00 meter + NAP.¹⁵⁸ Dit betekende dus dat het land dat enkel beschermd werd door een zomerkade, in ieder geval tijdens een flinke najaarsstorm onder water liep. Gratis mest voor de Kampereilander pachtboeren die zich tijdens zo'n storm hoog en droog in hun boerderij bovenop de belt terug konden trekken. Zo'n najaarsstorm moest niet te vroeg komen. In een landsbouwkundig verslag uit het begin van de vorige eeuw wordt daarover gezegd: *'De overstroming heeft het voordeel, dat het land bij tussenpozen een slibbemesting krijgt, terwijl het als nadeel heeft dat door vroege overstromingen de naweide soms wordt bedorven'*.¹⁵⁹

De samenstelling van het Kampereilander hooi

Rond het midden van de 19de eeuw ontstond er serieuze belangstelling voor de bestudering van de Nederlandse flora. Eén van de eerste gedegen studies die in ons land werd uitgevoerd vond plaats in de IJsseldelta. Dankzij onderzoekers Bondam en Top weten we wat de meest voorkomende plantensoorten en plantengemeenschappen waren halverwege de negentiende eeuw. Het onderzoek vond plaats zo'n twintig jaar voordat de dijken rond het Kampereiland flink werden opgehoogd. Na deze dijkverhoging van 1862 is de overstromingsfrequentie in het gebied flink afgenomen. Verdere dijkverhogingen in de jaren daarna en de afsluiting van de Zuiderzee in 1932 hebben er voor gezorgd dat het van oorsprong brakke deltagebied stilaan veranderde in een zoetwaterwereld en planten gemeenschappen die zich aan de veranderende omstandigheden hebben aangepast.

In de jaren dat Bondam en Top door de IJsseldelta trokken om de vegetatie vast te leggen was er nog volop ruimte voor soorten die op

brakke en zilte standplaatsen gedijen, zoals de Aardbeiklaver, Fioringras, de Behaarde boterbloem, Knolvossenstaart, Peperkers, Stomp kweldergras, Smalle rolklaver, Zilt torkruid, Schorrezoutgras, zandhaver en Stekende bies. Op basis van historische floristische gegevens kwamen onderzoekers tot de conclusie dat het toenmalige grasland op het Kampereiland in drie types kon worden ingedeeld. De associatie van Waterkruiskruid en Trosvruid zal voor een belangrijk deel kenmerkend zijn geweest voor de hooi- en hooiweilanden, terwijl het Veldgerstgrasland juist in de vochtige tot vrij droge weilanden overheerste. De gemeenschap van Fioringras en Aardbeiklaver kon terug worden gevonden in de laagst gelegen, natste weilanden.¹⁶⁰

Heel anders was de samenstelling van de hooilanden in 1954. De toen 17-jarige Geuje van der Linde woonde en werkte in die tijd op Erf 47. Voor een schoolopdracht heeft hij de vegetatie in kaart gebracht voor alle percelen die toentertijd bij het erf hoorden. In totaal telde hij 23 verschillende soorten gras, waarbij het Veldbeemdgras, en het Reukgras de meest voorkomende soorten waren (15-25%), gevolgd door Zachte dravik (15-20%) Gerstgras, Beemdvossenstaart, Kropaar en Ruwbeemdgras (10-20%). Andere soorten die Geuje tegenkwam in de hooilanden waren Engels raaigras, Beemdlangbloem en Rode klaver (10-15%), Timothee, Wollig zorggras/Meelraai, Kweekgras en Witte klaver (5-15%), Kamgras en Vogelwikke (5-10%), Italiaans

¹⁵⁸ De Kraker 2010.

¹⁵⁹ Dirkx, Hommel & Vervloet 1996, 44.

¹⁶⁰ Dirkx, Hommel & Vervloet 1996, 51.

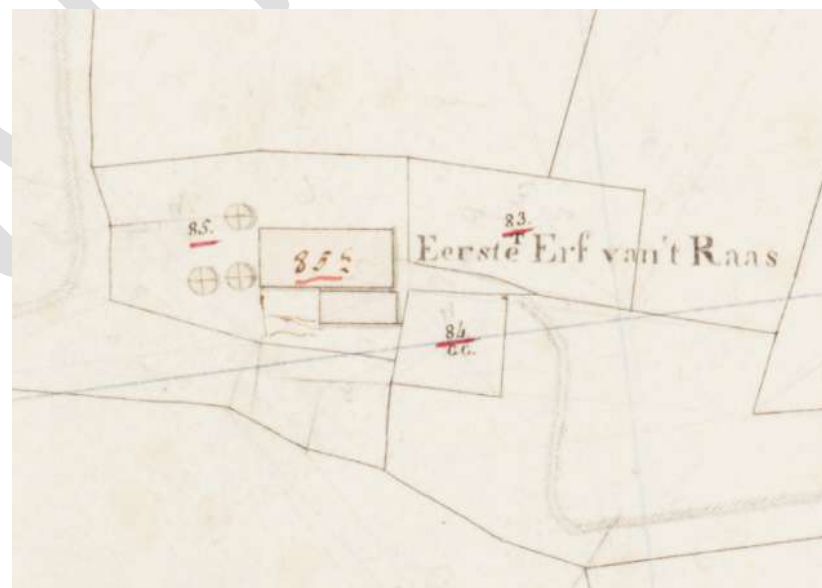
raaigras, Geknikte vossenstaart, Roodzwenkgras, Rietzwenkgras, Gierstgras, Straatgras en –insloten en randen- Vlotgras (0-5%)

Fig. x. Links op de foto de 17-jarige Geuje van der Linde, samen met Andries Kasper tijdens een koffiepauze op het land.

Het Kampereiland hooi was voor de kenners goed te onderscheiden van het hooi dat werd gewonnen op de meer schrale gronden in de omgeving van bijvoorbeeld Kampen, Grafhorst en Wilsum door te letten op de verschillende soorten grassen en kruiden. Eén van die kenners was de in Mastenbroek geboren landbouwer en politicus Jan Hoekman (1859-1949). Hij bood aan om hooi te keuren van boeren die hooi hadden gekocht van een handelaar, maar niet zeker waren van de herkomst ervan. Vlak voor de Eerste Wereldoorlog was er namelijk het vermoeden dat er kooplieden rondliepen die goedkoop hooi uit matige hooilanden als uitstekend Kampereiland hooi aanboden en voor een veel hogere prijs doorverkochten dan waarvoor ze het zelf

hadden gekocht, waardoor het Kampereiland hooi een slechte naam dreigde te krijgen. Jan ontdekte dat één van de boeren inderdaad misleid was omdat hij in het getoonde hooi mos aantrof, het bewijs dat het hooi van schrale grond afkomstig was. Een andere boer kon hij vertellen dat zijn hooi daadwerkelijk afkomstig was van het Kampereiland. Toen hem werd gevraagd of hij ook kon zeggen van welk erf het hooi afkomstig was, durfde Jan wel een indicatie te geven: ‘dit hooi komt van één van de erven tussen de erfnummers 60 en 80’. Toen vervolgens de vrachtbrief erbij werd gepakt bleek Jan het bij het juiste eind te hebben. Het hooi was afkomstig van Aart Boer, pachtboer van erfnummer 64 op het Haatland. Jan had dit kunnen raden omdat hij in het getoonde hooi de Steenklaver aantrof. Hij wist dat deze plant enkel groeit op Haatland en langs de hogere plaatsen langs het Noorddiep of het Raas, maar op die plekken was dat jaar geen hooi te koop aangeboden. Het hooi moest dus wel van het Haatland komen.¹⁶¹

¹⁶¹ Koopmans-Van der werff 2017, 165.

Lange slagen, lange dagen, niet klagen!

Nu we weten waar het Kampereiland hooi werd gewonnen, en uit welke soorten gras het hooi bestond, wordt het tijd om kennis te maken met de arbeiders, die in de zomermaanden lange dagen moesten maken om het vele werk in het hooiland gedaan te krijgen. Al in juni werden de eerste zeisen tevoorschijn getrokken. Anders dan de lichtgewicht tuingereedschappen van tegenwoordig waren het zware werktuigen met een mes van gebogen staal en een dikke steel van hout met handvaten zo dik als een conservenblik. Ze werden bediend door magere mannen die de bossen van de Noord-Veluwe voor een aantal achtereenvolgende weken achter zich lieten om in het open polderlandschap voor een paar centen en een goede dagelijkse maaltijd in de hooilanden met zware zeisen te slingeren en met vorken te steken.¹⁶²

Eerder waren het ook rondtrekkende arbeiders uit de arme streken langs en net over de Duitse grens die naar de rijke kleigronden trokken om hier het zware werk uit te voeren. Zo'n 'hannekemaaier' of 'poep' kwam zwaarbepakt: behalve de nodige gereedschappen als een zeis, een paar stokken, een spa en een hark droeg hij een stenen of blikken kruik gevuld met water met zich mee. Over zijn schouder droeg hij een grote zak gevuld met eten voor acht tot veertien dagen: worst, spek, rauwe ham en roggebrood. Verder een schoon hemd en onderbroek, een pot met groene zeep, een paar sokken, een hamertje, een aambeeld en wetstenen waarmee hij de zeis kon slijpen. Bovenop de zak waren vaak nog een paar laarzen vastgebonden. De hannekemaaiers zelf droeg

een lange groene of blauwe jas. De voeten waren in wollen sokken en klompen gestoken. Op het hoofd lag vaak een strohoed of grote pet te rusten.¹⁶³

Het gehele proces van hooibouw was tot ver in de negentiende eeuw uitsluitend handwerk en nam daardoor zo'n vijf tot zes weken in beslag. Slag na slag lieten de maaiers bij bosjes de lange grassprietten vallen. De strook gras die ze achter zich lieten werd ook wel een zwad genoemd. Het in zwadden liggende gras werd vervolgens met de hark en de vork gekeerd en geschud: het zogenaamde 'zwadkeren'. Daarna werd het in regels of 'zwillen' bijeengeharkt. Het gras bleef een periode op het land liggen zodat het door toedoen van zon en wind opdroogde en in hooi veranderde. Als er regen werd voorspeld werd het hooi in kleine bultjes gezet. Als het dan na een bui lange tijd droog beloofde te blijven, kon het hooi gemakkelijk weer uit elkaar geschud worden. Tijdens droge zomers werd het hooi als het voldoende gedroogd was meteen in grote bulten of 'oppers' gezet. Daarvoor werd er gebruik

¹⁶² Leven en werken op het Kampereiland 181.

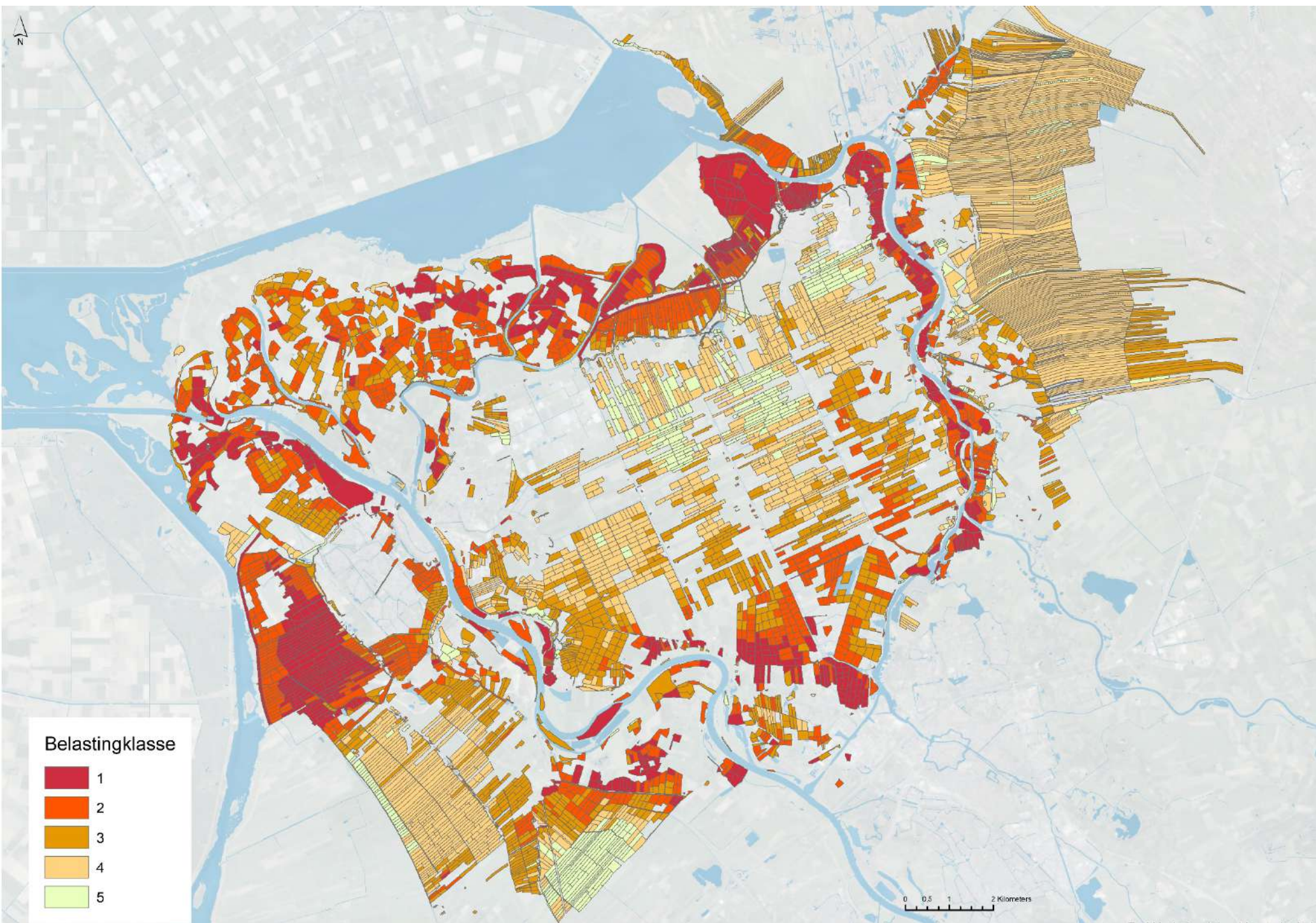
¹⁶³ Maurik 1901, 21.

gemaakt van een teemplank, die door een paard getrokken. Op deze manier werd het zwil opgesleept tot één grote bult. Vervolgens werd de bult gekampt zodat de regen direct van de bult afstroomde en het binnenste hooi droog bleef tijdens buien.¹⁶⁴

---

¹⁶⁴ Leven op het Kampereiland 183.

Hooi, hooien en hooiers

Ter Plaatse

Langs Zwartsluis, Hasselt en Zwolle

In 1800 begon Johannes Goldberg als ‘Agent van de Nationale Oeconomie’ aan een bijna vijf maanden durende reis door Nederland. De bedoeling was om persoonlijk de economische toestand van het land in ogenschouw te nemen. In zijn gezelschap verkeerde ook Jan Kops, ‘Commisaris tot de Zaken van den Landbouw’. Niet overal was het gezelschap volkomen welkom, want er bestond de nodige achterdocht jegens de bedoelingen van deze representanten van het nog maar kort ingestelde centrale staatsgezag binnen de nog jonge Bataafse eenheidsstaat. ‘Men had de boeren in Gelderland en Overijssel tegen mij opgeruid,’ schreef hij. ‘Jeroen Toch had hij, in zijn eigen woorden, goede bedoelingen. Ik kwam om hun woeste gronden, waarvan zij een waarlijk woest gebruik maken, als nationaal eigendom opnemen en binnenkort zouden zij allen,’ meende hij, ‘aan de dijk gejaagd bedelende zijn.’ Het uiteindelijke doel van de reis was ‘een complete statistieke beschrijving van ons vaderland,’ waarbij de statistiek niet alleen werd uitgedrukt in cijfers, maar ook in woord en beeld.

‘Van Steenwijk naar Meppel en van daar langs Zwartsluis, Hasselt en Zwolle tot aan de Zuiderzee vindt men merendeels veenachtige, lage gras- of hooilanden,’ aldus de pen van Kops. Ze verkeren in tamelijk goede staat en worden beweid of dienen als hooiland. Rondom Meppel zijn de weiden zeer goed onderhouden en ze worden met fraai vee beweid. Vooral tussen Hasselt, Kampen en Zwolle wordt zeer veel hooi gewonnen, dat in open bergen, waarvan er dikwijls vijf of zes bij een boerenwoning staan, wordt opgeslagen. Het wordt naar allerlei plaatsen over de Zuiderzee verzonden onder de naam ‘Kamperhooi’, maar de kwaliteit wordt minder gevonden dan die van de Langstraat. Deze landen, die door sloten vrij goed van elkaar worden gescheiden, leveren naar schatting niet meer dan 4.000 à 5.000 pond per morgen.’ (...)

Van zeer slechte kwaliteit zijn de graslanden bij Dalfsen, Oosterveen, Rouveen en Staphorst, evenals die ten oosten van de dijk van

Zwartsluis en Hasselt, die alle een gebrekkige afwatering hebben. De weinige sloten die men er vindt, zijn veelal door ruigte dichtgegroeid en door de ingezetenen, die meestal ook niet anders kunnen, verwaarloosd. Een deel van deze gronden, vooral die onder Dalfsen, behoren tot de gemeenschappelijke weiden. Rouveen en Staphorst bestaan uit een lange reeks van huizen van wel een uur gaans, maar er is weinig welvaart.

Aan de westzijde liggen de schrale veenachtige weiden, allemaal in lange stroken, die worden beweid door vijf tot zeven melkkoeien en evenveel jongvee, één of twee paarden, dikwijls nog een veulen, vier tot zes varkens en twintig tot dertig ganzen. Achter de woningen liggen de weilanden, waarop meest boekweit en haver geteeld worden. De woningen, stallen en schuren bevinden zich onder één dak, zonder veel beschutting. Men heeft zelden een schoorsteen en de rook moet zich door het dak een uitweg vinden. Het vee wordt óp de mest op stal gehouden, maar in de zomer alleen ’s nachts. De landlieden zijn over het algemeen zeer arm. Men probeert echter opbrengsten te halen door essen en elzen bij de woningen te planten. Deze boeren weten de mest zonder plaggen te benutten.’

De toestand van de wegen was slecht en in de winter waren ze vrijwel onbruikbaar. Bij wijze van onderhoud werden er wel takkenbossen ingelegd, waarover dan aarde werd gestrooid. Maar dit middel was erger dan de kwaal, want de takkenbossen waren ongelijk van grootte en als ze eenmaal begonnen te rotten, werden de wegen alleen maar slechter. Van hooi voor de handel kon hier dus alleen al om die reden geen sprake zijn. In de rest van de eeuw zou het niet anders zijn.

In het Staphorsterveld (1)

Het Staphorsterveld was rond het midden van de negentiende eeuw nog vrijwel onontgonnen. Zo’n 6.600 bunder telde het gebied tussen de Dedemsvaart, het Zwarte Water, het Meppeler Diep en de weg van de Lichtmis naar Meppel. In de winter vormden deze broeklanden in Staphorst en Rouveen doorgaans een onafzienbare watervlakte. Ze werden slechts onderbroken door de hier zo talrijke eendenkooien. Maar, klonk het in 1860 ‘wanneer in het voorjaar het water kan wegvloeien, doet de milde lentezon op deze gure bodem een prachtige bloemenwereld ontstaan, die door duizenden verschillend gekleurde watervogels bevolkt en verlevendigd wordt.’ Deze regels kwamen van mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis, kortweg ‘Sloet’, voortrekker op

het gebied van de landbouw, groot liefhebber van de natuur en volbloed liberaal.

Het speelt hem zeer, dat hier nauwelijks veen werd gewonnen, hoewel de mogelijkheden daartoe ruimschoots voorhanden waren. Alleen in het gebied van de Olde Maten was in de achttiende eeuw de vervening op gang gebracht, maar daaraan was in het begin van de negentiende eeuw door formeel-juridische oorzaken een eind gekomen. Alle vervening in het gebied van de polder van Rouveen was zelfs verboden. Voor de eigenaren van de gronden was dit zeer schadelijk. De verhuur van de hooilanden bracht nauwelijks genoeg op om de verponding (sinds 1832 grondbelasting) te kunnen betalen. 'Dikwijls voor de spotprijs van 75 gulden per dagmaat' (een stuk hooiland van ongeveer een halve hectare) werd de grond verkocht. 'De overstromingen van 1816 en 1817, de watervloed van 1825, de hoge waterstanden van 1829 en volgende jaren, de sterfte onder het vee en zoveel andere rampen brachten teweeg, dat jaren achtereen al de groenlanden onbenut bleven en dat de hooilanden in rietlanden verwilderden.'

Pas de aanleg van de Rechterensgracht bracht de vervening echt op gang. Het vaarwater was genoemd naar Gouverneur van de Koning mr. Jacob Hendrik graaf van Rechteren Appeltern, die in 1831 het initiatief tot de aanleg had genomen. Maar als gevolg daarvan, schreef Sloet in 1860, 'zijn er op vele plaatsen niets dan richels of ruggen overgebleven, die als hooilanden bijna geen waarde meer bezitten; een haveloze toestand die niet duren kan of mag.'

Wat hij echter ook betreunde was, dat miljoenen aan veen in de bodem bleven zitten, terwijl bij een doelmatige aanpak ook het vee veel meer zou kunnen opbrengen. Op de versnipperde en slecht ontwaterde stukjes grond werd weliswaar hard gewerkt, maar de opbrengsten waren gering. 'Nu bestaat de te vervenen grond,' verzuchtte Sloet, 'juist uit hooilanden. Weliswaar wordt hier slecht hooi gewonnen, maar men behelpt zich er mee. En ofschoon de landman door het verkopen van zijn veen rijkelijk in staat gesteld zou zijn om zich beter en gezonder hooi van elders aan te schaffen, waardoor hij meer en vettere zuivel zou krijgen, verbreekt hij niet gemakkelijk zijn landhuishoudelijke status quo.'

Om twijfelaars over de streep te trekken, maakte de baron een uitvoerige rekenom op basis van de nodige praktijkgevallen in het Staphorsterveld. Uitgangspunt daarbij was een gebied ten westen van

de Rechterensgracht met een grootte van zo'n 2.000 bunder. Hiervoor berekende hij een potentiële opbrengst van bruto 21.000.000 gulden aan veenspecie. Als opbrengst van het hooi in droge zomers nam hij 1.000 oude ponden per bunder aan, met een gemiddelde waarde van 15 gulden. De opbrengst van 2.000 bunder hooi was dus (slechts) 600.000 gulden. 'De hele polder bevat 4.000 bunder veen. Bij natte zomers komt er van de hooibouw dikwijls niets,' zette Sloet zijn conclusie kracht bij. Jeroen Alle handen moesten ineen geslagen worden. Ook van de overheid mochten naar zijn mening initiatieven worden verwacht, want van de 21.000.000 gulden aan opbrengsten bestond 9.000.000 uit accijnzen. Een rijkssubsidie voor een stoomgemaal zou dus, liet hij bij deze gelegenheid zijn liberale geloof vallen, volkomen vanzelfsprekend zijn.

'In het Staphorsterveld zouden slechts de nesten van waterhoenen en kievitten, maar geen woningen van mensen verstoord worden, terwijl men bovendien bezig is de aanpalende Rozengaarder marke te verdelen. Deze bevat 6.000 bunder onbebouwde grond. Men neemt in de landhuishoudkunde aan, dat een grondeigendom van vijf bunder voldoende is om, bij een goede bewerking, een gezin van man, vrouw en vijf kinderen te voeden. Zie daar, weer een gelegenheid voor 1.200 kleine hoeven met een bevolking van 8.400 zielen! Wat nu het natuurlijke van de zaak betreft, ziet men hier in de oude waterleidingen een welige plantengroei ontstaan. De grondslag van de bodem is zand en derrie. Vermengd met de bovenkorst, die gedeeltelijk uit klei bestaat, zou hieruit, vooral wanneer men er enige anorganische stoffen aan toevoegde, vermoedelijk goed weiland gemaakt kunnen worden; althans een betere wei dan men thans bezit. Door de plantengroei verbetert van lieverlee de ondergrond, zowel omdat hij door vergane bezinksels humus helpt vormen, als omdat zich hierin miljoenen kleine schaaldiertjes ontwikkelen. Daarom moet de verplichting tot droogmaling niet overhaast worden.'

Sloet werd ten aanzien van de door hem zo vurig bepleite vervening op zijn wenken bediend. Kort voor hij zijn stuk zou publiceren, zo kon hij nog melden, had het bestuur van het Tweede Dijksdistrict (feitelijk het waterschap waaronder het gebied viel) aan de regering gevraagd een onderzoek in te stellen welke mogelijkheden daarvoor bestonden. Maar voorlopig bleef het aanmodderen. Voorlopig moesten de opbrengsten in het Staphorsterveld komen van het schaarse hooi van meer dan matige kwaliteit en vooral de vele eendenkooien. Die laatste

brachten soms meer op dan een kleine boerderij. Ook plannen uit 1861 en 1894 om een stoomgemaal te stichten liepen op niets uit.

In het Staphorsterveld (2)

In de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw kreeg het Staphorsterveld een geheel nieuw aanzien. Daaraan ging het nodige overleg vooraf. In 1926 werd de NV Ontginningsmaatschappij Overijssel opgericht. Tot de oprichters behoorden Overijsselse landbouworganisaties en het waterschap Hasselt en Zwartsluis, voortgekomen uit het Tweede Dijksdistrict. De gronden die na aankoop of onteigening waren verkregen, werden na verbetering weer verkocht. De oorspronkelijke eigenaren hadden daarbij het recht van voorkoop. Als eerste werd het gebied van De Olde Maten bij Hasselt, met sterk verwaarloosde hooilanden, aangepakt. De 795 percelen, die voor 500 tot 600 gulden per hectare waren aangekocht, waren tot dan toe verdeeld over honderden eigenaren. Degenen onder hen die akkoord gingen met de voorgestelde prijzen, kregen het recht van voorkoop. Anderen konden na de verkoop meedelen in de winst. Er hoefde slechts één perceel te worden onteigend, al moest er soms wel eens 'een beetje dictatoriaal' worden opgetreden. De grond werd verkaveld en er werden watergangen, zandwegen en een straatweg (de Holtrustweg) aangelegd. Het aantal percelen werd teruggebracht tot 26, waarop 11 boerderijen verzezen. Ze werden in 1928 weer uitgegeven in een grootte van 5 tot 17 hectare. Slechts twee Rouveense boeren maakten gebruik van het recht van voorkoop, bij een gemiddelde prijs van 635 gulden per hectare. In de jaren dertig werd ook het gebied van de Staphorster Maten, ten noorden en ten westen van de Rechtersgracht, aangepakt. In totaal ging het om ongeveer 1.600 hectare aan sterk versnipperde gronden, voornamelijk bestaand uit wild hooiland. Hier waren er zo'n 2.000 eigenaren die samen zo'n 6.400 percelen bezaten. Stuk voor stuk kocht de Ontginningsmaatschappij Overijssel de acht blokken waarin de gronden waren verdeeld aan. Het kostte in deze jaren van crisis grote moeite om de verkavelde en verbeterde gronden weer van de hand te doen, maar het Staphorsterveld had weer een toekomst. De kwaliteit van de grond en het gras was sterk verbeterd, evenals die van de opslag en ook in de hooibouw zou de mechanisatie nu een kans krijgen.

Biddag, 11 maart 1868: brand in Genemuiden!

Het verhaal is na meer dan anderhalve eeuw nog steeds springlevend: op 11 maart 1868 stond hooistad Genemuiden in brand. In de avonddiensten was juist nog de zegen gevraagd voor gewas en arbeid. Maar kort daarna deed een hels vuur zich gelden. Het begon aan de Langestraat, waar het huis van bakker Hendrik Gerritsz van Dijk in brand was geraakt. Er stond een sterke wind, waardoor het vuur razendsnel om zich heen kon grijpen. Binnen een kwartier hadden twintig huizen vlam gevat. De vele rieten daken, de houten schuren en de talrijke hooibergen werkten als reuzenfakkels. Als een ware stofregen viel het brandende riet aanhoudend over het stadje. Er was geen houden meer aan en de spuit- en pompgasten raakten in paniek. Hun collega's uit Zwartsluis, Vollenhove en Kampen konden nauwelijks of geen soelaas meer bieden. De gevolgen waren even duidelijk als verschrikkelijk: 140 gebouwen, meest woningen, maar ook scholen, pakhuizen, schuren, het raadhuis en een kleine veertig hooibergen gingen verloren. Van de ongeveer 2.300 inwoners waren er 600, meer dan een kwart, dakloos geworden. Wonderbaarlijk genoeg was er niemand omgekomen.

Terstond werden maatregelen genomen. Al op 2 april, net drie weken na de brand, verbood het gemeentebestuur het zetten van nieuwe hooibergen binnen de bebouwde kom. Die stonden daar overigens niet zonder reden, want de landerijen buiten de stad liepen regelmatig onder water. Reden waarom ook veel van de al evenzeer brandbare voorraden riet, biezengras en matten daar werden opgeslagen. De zestig resterende, van de in totaal ongeveer honderd, hooibergen aan de oostkant van de Achterweg werden gedoogd. Voor nieuwe hooibergen werden twee plaatsen buiten de bebouwde aangewezen: het Blokhuiserf, waar al hooibergen stonden, en een deel van de Sasdijk. Wie een nieuwe hooiberg wilde plaatsen, moest voortaan vergunningaanvragen.

Per 21 mei 1869 werd een nieuwe Verordening op het brandwezen van kracht. Aan de Achterweg met al zijn hooibergen, althans van de sluis bij het Blokhuis tot aan de grindweg van Genemuiden naar Kampen, was het sindsdien verboden met een brandende pijp of sigaar te lopen. Er waren meer, al dan niet tijdelijke, bepalingen die brand moesten voorkomen. Die voor de Achterweg bleef gelden, hoewel de hooibergen er in de loop der tijd stuk voor stuk verdwenen.

Werken met hooi en gras

‘Hollandgänger’, ‘Hannekemaaiers’, ‘Pikmaaiers’, ‘Poepen’

Hooi leverde de inwoners van de IJsseldelta, in eigen gebruik of via de handel, een onmisbare bron van inkomsten op. Eeuwenlang. Maar ook van, letterlijk, voorbijgaande aard. Zij kwamen van elders, uit het oosten, de Hannekemaaiers. En zij werkten elders, in het westen. Zij waren zij niet alleen hooiers, maar ook maaiers. Van de zeventiende tot ver in de negentiende eeuw trokken jaarlijks tienduizenden arbeiders, met name vanuit Westfalen, via Hasselt en Zwolle naar Friesland en Holland: ‘naar de kusten van de Noordzee.’ *War in der Heimat bittere Not, in Holland gibt’s Verdiensten und Brot,* was hun motto. (Van ‘afstotingsgebieden’, op de zandgronden, en ‘aantrekkingsgebieden’, op de veen- en kleigronden, spraken zijzelf, zoals wel latere historici en geografen, nog niet.)

Ze trokken ook naar Groningen en Drenthe, maar dan meestal te land; over de wegen aan de buitenkant van het veen en het water. Degenen die naar Friesland wilden, konden via de rechteroever van het Zwarte Water gaan, om verder te reizen langs ‘Swartsluys’ en dan over de zeedijk via Vollenhove, Blokzijl en Kuinre. Over de Stadsweg in het Staphorsterveld konden ze eveneens naar het noorden. Ongetwijfeld gingen sommigen van hen ook aan de slag in de omgeving van Hasselt, Genemuiden en Kampen, maar berichten daarover zijn niet of nauwelijks te vinden. Wel is over hun werk in het veen, in de Kop van Overijssel bijvoorbeeld, en in de negentiende eeuw langs de Dedemsvaart.

Zwaar beladen met gereedschap, extra kleren en proviand waren ze in de regel via Venebrugge, niet ver van Hardenberg, met vele duizenden per jaar de grens overgekomen. Vooral spek en gerookt varkensvlees, naast brood, meel en tabak of een stuk linnen om te verkopen, brachten zij mee. Soms huurden zij samen een wagen om hun zware bagage te vervoeren. In Hardenberg probeerde iedereen zijn plunjezak mee te geven aan voerlieden of Vechtschippers om de route langs de rivier sneller te kunnen afleggen. Zelf volgden ze daarna de Hessenweg ten noorden langs Ommen en Dalfsen. Onderweg konden ze te maken krijgen met Zwollenaren die hen naar hun stad wilden lokken of

AFBEELDING 20 Hannekemaaiër, eind achttiende eeuw.

De hannekemaaiër op deze primitieve kinderprent houdt een zeis of zwade in beide handen. In het gedicht wordt een toespeling gemaakt op de gangbare etymologie van het woord hannekemaaiër, als zou het van de voornaam Hans zijn afgeleid; tevens doet het “scherp geweer”, in combinatie met “Westfalen” denken aan het gedicht van Lucas Rotgans uit 1715 (zie blz. 68).

Houtsnede, detail van kinderprent no. 103 van J.C. Vaarberg te Weesp, getiteld “Der Boeren en der Herden leven”, wederverkoper van J. Noman te Zaltbommel, die deze prent overnam van kinderprent no. 119 van de drukkerij Wed. C. Slichter te Amsterdam, die van ± 1770-1812 kinderprenten drukte, zie De Meijer 1962.

(Atlas van Stolk, Rotterdam, 5857a)

dwingen, om vandaar de tocht over de Zuiderzee te beginnen. Op de plaats waar Vecht en Zwarte Water samenvloeien lag een door Zwolle aangelegd noodhaventje, het ‘Varkensgat’. Om die hindernis, en dus

[illegible]

Hoewel ze bekend stonden als harde werkers, werden de Hannekemaaiers door de Nederlanders lang niet altijd vriendelijk

Maar lange tijd waren deze vroege gastarbeiders onmisbaar in de landbouw en verdiende ook menigeen in andere sectoren aan hen een stevige duit. Voor de Hasseltenaren kwam daaraan rond het midden van de eeuw een eind door de concurrentie van de stoomvaartlijn Zwolle-Amsterdam en de aanleg van de straatweg over Rouveen en Staphorst. Zo konden de Hannemaaiers sneller, goedkoper en langs andere wegen hun plaats van bestemming bereiken. Op hun beurt kregen zij omstreeks 1860 concurrentie van grasmaaimachines. Die waren voor de boeren des te welkomer, vanwege de hoge lonen die de maaiers en hooiers soms vroegen. Tegelijkertijd ontstonden voor de laatsten nieuwe, aantrekkelijke mogelijkheden in het sterk industrialiserende Ruhrgebied. Daar konden zij werken gedurende alle seizoenen, tegen hogere lonen en in verschillende sectoren. Ook Noord-Duitse havensteden dienden zich aan. Zo kwamen en gingen de Hannekemaaiers al naar gelang de stand van de barometer van het weer en die van de economie. Uiteindelijk echter, bleven zij in het begin van de twintigste eeuw definitief weg.

Op deze kinderprent uit het eind van de achttiende eeuw houdt de maaier een zeis of zwade in zijn handen. De zeis wordt gekenmerkt door een lange steel, wat verband zal houden met het grote gewicht van het gewas dat er mee gemaaid moest worden. Een meer primitieve uitvoering van de zeis was de zwade.

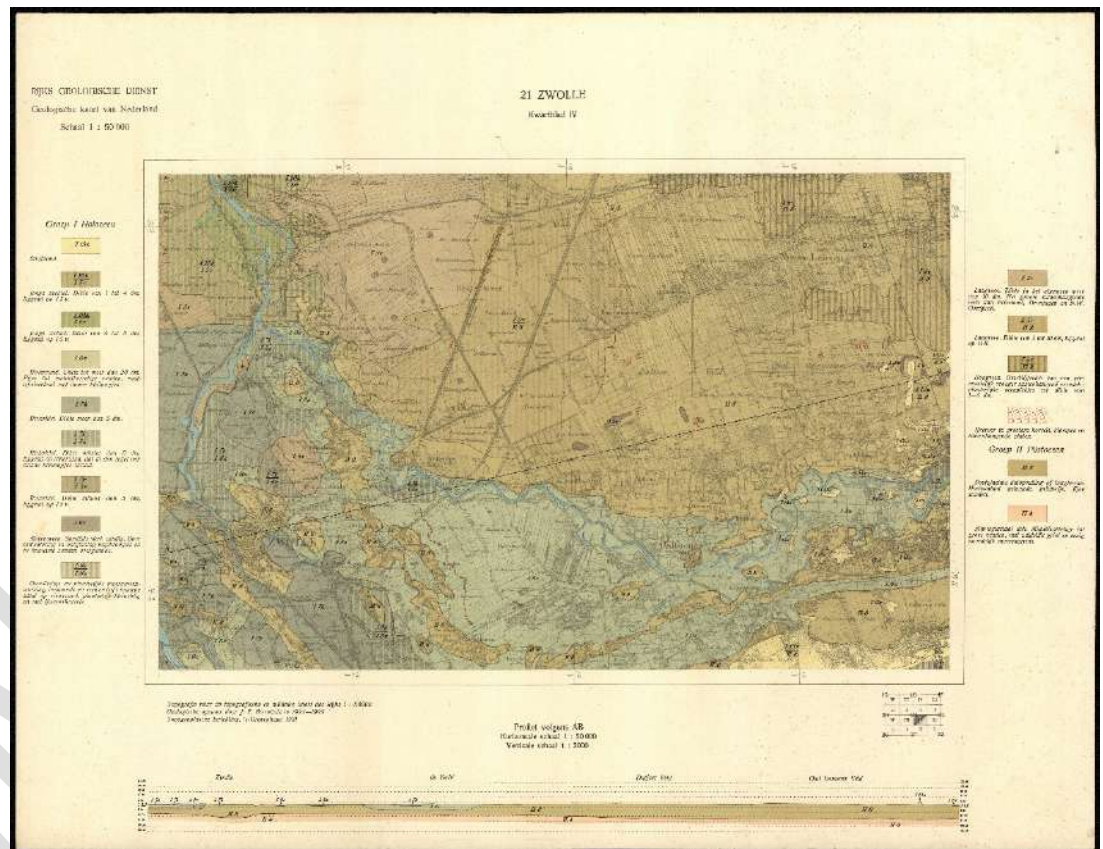
Het ‘scherp geweer’ in de tekst bij de prent lijkt te verwijzen naar een gedicht uit het begin van die eeuw, waarin het ging over: *Westfaalse helden, dien de zeis verstrekt een speer, Grasridders, onversaagd bij ’t swaajen van ’t geweer.*

Hooi halen 'mit de schute'

Steven en Aaltje van de Linde uit Genne, inmiddels beiden overleden, vertelden in 1987 aan hun plaatsgenote Minie Buit over het hooihalen 'mit de schute'. Ze gingen in de eerste helft van de vorige eeuw hooien in het Gennegerbroek, achter de Boerweg, niet ver van de Lichtmis in de Ruiten. Het was daar toen als in het naburige Staphorsterveld: wild, drassig, vol elzenhout, doorsneden door petgaten, met eendenkooien als oases van rust. Het poldergemaal Streukelerzijl, dat zou zorgen voor de afwatering van de polder Haerst-Genne, begon pas in 1925 te werken. Voordien waren de waterstanden in het gebied beduidend hoger. Zo kon er zelfs een met hooi beladen schuit door de sloten varen. Gemakkelijk ging het allemaal niet.

Om te beginnen was het al een hele onderneming om de tocht van een kilometer of vier er naartoe te maken. Het eerste stuk tot aan de Boerweg was nog wel begaanbaar. Op het laatste stuk, na de eerste eendenkooi, werd het al direct flink drassig. Daar lag een stuk land van zes bunder; hooiland moest het voorstellen, al stond het vol met elzen en lagen er petgaten. Je kon er 'mit gien peerd verkeren,' laat staan met een wagen er nog biJeroenHet was gezamenlijk in eigendom bij enkele boeren, die er met hun families samen hooiden. Het maaien moest met de zeis gebeuren en het wenden en keren van het gras met de hark en de vork. De 'zwillegies' hooi werden handmatig naar de slootwal gebracht. Daar lag de bok of 'schute', die ieder op zijn beurt moest huren bij Mannes Fortuin in Hasselt. Een eerste probleem was al, dat het vaartuig in de hooitijd door velen werd begeerd. Als je geluk had, kon je het overdag gebruiken. Maar noodgedwongen ging het vervoer ook door tijdens de nachtelijke uren. 'Een zeel um de rugge, en maar trekken!'

Soms hingen ze wel met hun drieën, mannen en vrouwen, 'in de liende, de kousen uut,' om het hoog beladen gevaarte vooruit te kunnen krijgen. Naarmate ze dichterbij huis kwamen, werd het water ondieper. De bochten vormden een ware bedreiging, vooral die vanuit de sloot naar de Boerwetering. Niet altijd gelukte het om de schute

daar heelhoois door te krijgen. Soms eindigde de zo moeizaam verworven lading in het water, maar als alles goed was gegaan, namen paard en wagen die over.

Na de zomer was het nog niet gedaan met de strijd op de zes bunder. In de winter werd er het zachte, brandbare en goed bewerkbare elzenhout gekapt; voor in de kachel of als 'rikholt', als latten, planken, palen dus. Het moest allemaal met de hand gebeuren. Haar grootvader, herinnerde Aaltje zich zoveel jaren later nog vol ontzag de verhalen over 'de olde Rein Koezen', heeft daar heel wat hout kapot geslagen. 'Stapels!' Ja, verzuchtte Steven, als je toch eens wist wat voor 'treurige en armoedige boel' het toen was...

Herinneringen van een Staphorster boer

Over de periode 1917-1952 noteerde een onbekend gebleven boer uit Staphorst of Rouveen zijn herinneringen, half ook als dagboek. In zijn verhalen en losse opmerkingen passeren zo nu en dan mededelingen over hooi, hooien en hooiers. In teksten over het weer, gebeurtenissen in de grote wereld, preken, prijzen, brand en andere rampspoed. 'Het is een vreemde tijd,' constateert de schrijver in augustus 1917. Distributie en vorderingen geselen de boeren. Voortdurend moeten ze opgeven wat ze bezitten. 'Groenland, bouwland, rogge, haver, boekweit, bonen, rapen, bieten. Ja, zelfs de turf in het veld.' Alles 'is even duur, tot zelfs het eikenhout toe. Alles wordt maar omgehakt.' Later dat jaar is het 'verbazend druk met eikels rapen' en kost het hooi hem 52 gulden per 1.000 pond. In maart 1918 zijn zijn voorraden hooi en stro bijna op. Daarmee is hun beschuttende werking verdwenen. De wind waait soms dwars door het huis.

Eind 1920 zijn de prijzen weer normaal, ook tot geluk van een boer wiens huis is afgebrand. Hij heeft een lamp op de hooizolder, de hilde, gezet en daar is bij het afhalen hooi op gevallen. Rond de kerstdagen moet de onfortuinlijke eigenaar van de afgebrande boerderij 6.000 pond hooi kopen om zijn vee, en ongetwijfeld ook zijn paard, te kunnen voeren. De prijs ligt inmiddels niet meer op 52, maar op 10 gulden per 1.000 pond.

In de zomer van 1925 eist het hooi, althans het halen ervan, een leven in het Staphorsterveld. De grote storm op 10 augustus van dat jaar, vooral bekend door de gevolgen voor Borculo, doet zich ook in het veld gelden. Tegen de avond komt er in het westen een bui opzetten, waardoor de lucht pikzwart wordt. Sommigen in het dorp hebben 'al om vijf uur de lamp op.' Degenen die buiten aan het melken zijn, houden zich aan elkaar vast om niet om te waaien. 'Anderen gingen plat op de grond liggen. Je kon geen adem krijgen.' Een boerin die met haar schoonzoon een paar voer hooi wil halen, wordt op de Stadsweg, vlakbij Hasselt, 'door de wind opgenomen en tegen de grond gesmaakt.' Om tien uur 's avonds overlijdt ze.

Het hooiland is goedkoop, meldt de schrijvende boer over 1930. Overall is er veel gras en de verhuur van land verloopt uiterst moeizaam. 'Er waren stukken genoeg waar helemaal geen geld voor geboden werd.' Een decennium van crisis, niet alleen in de landbouw, is aanstaande. Maar die jaren verbergen zich dan nog achter een

onzichtbare donkere wolk. In april 1933 brandt in Staphorst midden op de dag een boerderij af. De oude weduwe die er alleen thuis is, kan het vege lijf nauwelijks redden. Ook de molen van Coster op De Hoek in Staphorst gaat in vlammen op, evenals een boerderij in een buurgemeente. 'Het was dat jaar vreselijk met de hooibroei.'

Op 31 december 1939 gaat het over de oorlog in het buitenland, 'Rusland met Finland. Duitsland met Engeland en Frankrijk,' en de eerste gevolgen daarvan voor Nederland. De boeren moeten graan inleveren, veevoer gaat op de bon en ook hooi wordt gevorderd. In Staphorst en Rouveen is het desondanks 'nogal zo'n beetje rustig'. Iets meer dan vier maanden later, op 10 mei 1940, wordt ook de schrijver 's morgens vroeg wakker. Er klinkt 'vliegtuiggeronk en het bulderen der opgeblazen bruggen.' De oorlog is begonnen. Op maandag 16 april 1945 wordt 'vanaf het gemeentehuis de algemene bevrijding afgekondigd.' Na afloop wordt het Wilhelmus gezongen. Op 11 juni 1948 overlijdt een driejarig jongetje, een half uur nadat hij onder een hooiwagen is geraakt. Op 19 juli, aldus de nuchtere tekst van het volgende punt in het relaas, 'hebben we na veel gesukkel vanwege het weer het hooi binnengekregen.'

Het laatste jaar van de eerste halve eeuw brengt vooral kommer en kwel. De alsmaar wisselende weersomstandigheden, vol storm en regen, zorgen voor gaten in bijna elk rieten dak. De pannendaken

moeten het eveneens ontgelden. Met moeite kan ook nu het hooi worden binnengehaald. Bijzonder veel pech heeft een boer die met twee voer hooi het spoor bij De Leien wil oversteken. De laatste wagon echter, blijft midden op de overweg staan en wordt gegrepen door een trein richting Zwolle. Na twintig minuten vertraging kan deze weer doorrijden. De pechvolle boer heeft één wagon minder. Het zal hem, vreest de meelevende schrijver, vermoedelijk ook verder nog 'wel een hele duit' gaan kosten.

'We zitten op het ogenblik zo'n beetje midden in de hooiing,' constateert hij op 24 juni 1950, 'en we zouden volgende week al klaargekomen zijn, als niet de 21ste het weer was omgeslagen. We hebben nu alle dagen regen of wind.' Over 25 juni weet hij te melden, dat er die dag weer een oorlog is uitgebroken, 'in Azië op Korea. Dat is nog wel ver hiervandaan, maar het is te vrezen dat dit het begin is van de derde wereldoorlog.' Onweer, maar dan letterlijk, is er ook dichtbij huis. De bliksem is weer eens ingeslagen en heeft een boerderij verwoest. Op 1 juli hebben ze 'het hooi binnengekregen.' Hoewel het 'buiig' blijft en het echt een 'kwakkelzomer' is, kan er op 13 september nóg een keer hooi worden gewonnen. Na de natte zomer volgt een droge herfst. De winter is aanvankelijk koud en nat, maar kent later mooi weer. Sneeuwen en vriezen doet het daarna nauwelijks nog, al brengt het voorjaar nog een witte Paas. En de boeren, zij hooiden voort.

Innovatie en techniek

Met slib meer hooi!

Bemesting met slib of klei, aangevoerd door een rivier, zorgt voor extra opbrengst van de landerijen, schreef mr. I.A. van Roijen in 1842. In zijn brochure *Over het voortbrengend vermogen van Overijssel* paste hij die stelling toe op het gebied van de IJsseldelta. Voor gronden tussen Genemuiden en Vollenhove werd volgens hem buitendijks 2.000 gulden per bunder betaald en buitendijks 50. De huurprijzen bedroegen respectievelijk 100 en 5 gulden per jaar. Enkele jaren eerder had hij in Mastenbroek een stuk land van 6 morgen, ongeveer 6 bunder of hectare, gekocht voor 50 cent per morgen. Sindsdien was de polder door de zee geïnundeerd en waren de waterleidingen verbeterd. De ondernemende bestuurder kon daarna

voor hetzelfde stuk binnendijks land 50 gulden huur per jaar vragen. In 1840 was hiervan 20 voer hooi gehaald. 'Overal waar de zee en de rivier niet zijn buitengesloten, schenken zij rijkdom en zegen en doen zij de opbrengst honderdvoudig toenemen,' schreef Van Roijen met het kenmerkende optimisme van de landbouwvoormannen van zijn tijd.

'Als in de winter de IJssel, troebel van vruchtbare deeltjes, woelt tot aan de kruin van de dijken,' ging hij verder, 'kan men dit met vette bestanddelen bezwangerde water van boven in het Mastenbroek laten lopen, het over de hele polder laten vloeien en bij Genemuiden een uitweg in het Zwarte Water bieden. Daarvoor zou alleen maar een inlaatsluis nodig zijn. Het is bekend dat de huizen in het Mastenbroek allemaal op terpen staan en van dit water dus geen last zullen hebben. Zo'n bevoeiing zou de schoonste en uitgebreidste zijn in heel Europa. Zij zou klassiek worden in de landbouw en de roem van ons inzicht en bedrijvigheid door het hele land verspreiden. Deze bevoeiing zou per bunder ongetwijfeld 3 voer hooi meer kunnen opleveren. Stel een voer van 500 Nederlandse ponden op 10 gulden, dan is dat per bunder 30 gulden. De polder telt ongeveer 10.000 bunder weide- en hooiland, vermenigvuldigd met 30 betekent dat jaarlijks een bedrag van 300.000 gulden extra.'

Anno 2018 zou die 3 ton van toen staan voor ongeveer 6.5 miljoen gulden ofwel bijna 3 miljoen euro. Maar of dat rendabel zou zijn voor de huidige opbrengsten van het hooi, is een andere vraag. Zelfs als het zou gaan om de hoeveelheden van ruim anderhalve eeuw eerder.

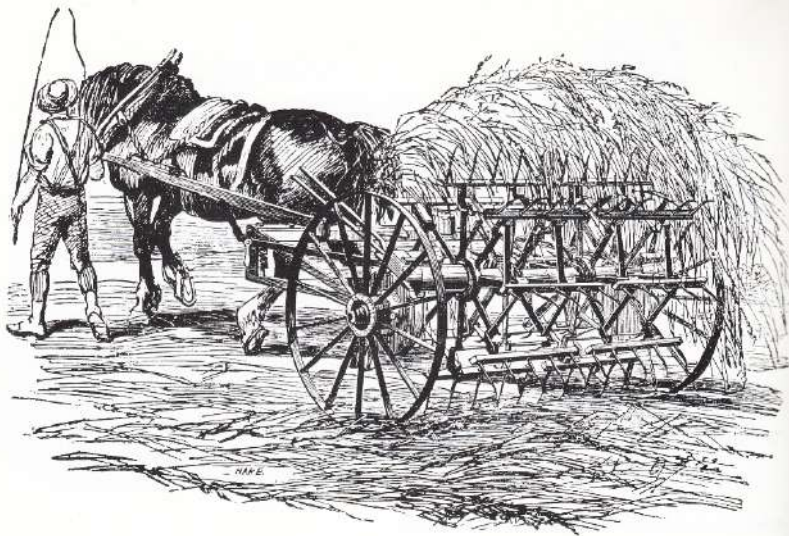
Van maaiers, schudders en persers

Hooien was eeuwenlang handwerk, maar rond het midden van de negentiende eeuw begonnen de eerste vormen van mechanisatie. Uit Amerika werden door paarden getrokken maaimachines ingevoerd, zowel voor gras als voor graan. Met een maaibalk sneden ze het gewas af. Zonder problemen ging dat niet. De percelen in Nederland waren vaak te klein en de oppervlaktes te weinig egaal, alleen al door de vele molshopen. Bovendien raakten de machines snel verstopt. Later kwamen er ook speciale grasmaaimachines, nog steeds met een maaibalk. Vooralsnog hadden ze weinig succes. Wel werden uit Engeland en Amerika zogeheten 'hooiharken' en hooischudders ingevoerd. De laatste waren bedoeld om het drogen te

versnellen. Deze werktuigen waren meer populair dan de grasmaaimachines, maar ook hun aantal bleef beperkt.

In Amerika en Engeland waren in de jaren vijftig van de negentiende eeuw mechanische hooipersen in gebruik, werktuigen die het hooi in balen persten. Het was hierdoor beter te hanteren en nam ook veel minder ruimte in. Een artikel in *de Landbouwcourant* vestigde er de aandacht op, maar de buitenlandse voorbeelden waren in Nederland nog niet te zien. In 1858 schreef de Overijsselsche Vereeniging tot Bevordering van Provinciale Welvaart, kortweg 'Welvaart', daarom een prijsvraag uit om er een te ontwerpen. De beoogde pers zou 500 pond hooi moeten kunnen samenpersen tot één kubieke meter. In eerste instantie bedroeg de prijs 150 gulden, waarbij de gemeenten Kampen, Genemuiden en Kuinre respectievelijk 50, 25 en 15 gulden toezegden en Welvaart 60. Inzenders kwamen er echter niet en daarom werd het bedrag het volgende jaar verhoogd tot 400 gulden. Genemuiden haakte af, maar Kampen kwam met 250 gulden over de brug, Kuinre met 35 en de vereniging zelf met 115. Desondanks kwamen er ook in 1860 geen inzendingen binnen. De pas opgerichte firma G.J. Wispelweij uit Zwolle had echter wel een hooipers ontworpen. In Kampen en in (het bij de organisatie van de prijsvraag nog afgehaakte) Genemuiden werden exemplaren daarvan in werking gesteld.

Afb. 70. Paardenhooischudder van Ashby. *Lb. Cri.* 1863.

Omstreeks 1900 waren er in Nederland 5600 boeren met een hooihark en bijna 1800 met een hooischudder en reden er zo'n 1000 grasmaaimachines. Nadat van de maaiers in 1905 een nieuw type beschikbaar was gekomen, dat minder snel vastliep, nam hun aantal toe. In de jaren tussen de beide wereldoorlogen werden er zo'n 4000 per jaar geïmporteerd, naast enkele duizenden hooischudders en -maaiers. In 1950 was op vrijwel alle boerderijen met zes of meer koeien een grasmaaimachine te vinden, op ongeveer de helft daarvan een hooihark en op een derde een hooischudder. Daarna ging het snel. PK's en machines vervingen paardenkracht en mensenhand. Onder de noemers specialiseren, intensiveren en rationaliseren geraakte de agrarische sector op twee sporen: méér, kwaliteit en productie, en minder, bedrijven en beroepsbevolking. Het laatste gold zeker ook voor de hooibergen en de hooischuren. Het gras ging deels ondergronds: als kuilvoer.

Bij boerderijen ontstonden langgerekte bulten, afgedekt met plastic, met daarop banden of zand. Onder het plastic lag gras, of later ook gehakselde mais. Mits luchtdicht afgesloten, zeker een jaar houdbaar. Al voor de Tweede Wereldoorlog was met dit kuilvoer

geëxperimenteerd, maar de komst van het plastic zorgde ervoor dat het op grote schaal beschikbaar kwam. Deze methode zorgde ervoor, dat het bewaren van voer niet meer afhankelijk was van de weersomstandigheden. Niet langer hoefde het gras op ruiters of oppers op het land te worden gedroogd. Dankzij het kuilvoer kon de periode tussen maaien en opslaan worden teruggebracht tot een dag of drie. Zelfs wanneer het gemaaid gras nat werd, was het nog mogelijk om het met hulpmiddelen als zout of melasse in te kuilen. De tijd van spanning, en in menig geval ook hoofdpijn, in de hooitijd kon zo worden teruggedrongen.

„Milwaukee”
Hooibouw-
werktuigen
worden spoedig
verwacht.

Eene groote partij

bevindt zich in het s.s. POELDIJK, hetgeen varende is.

Spoedig bestellen verdient aanbeveling.

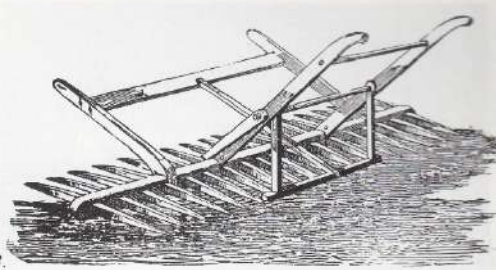
Uit voorraad nog leverbaar :

Deering éénpaard GRASMAAIERS, gewone balk,
Milwaukee Graanmaaiers, Slijpmachines, enz. enz.

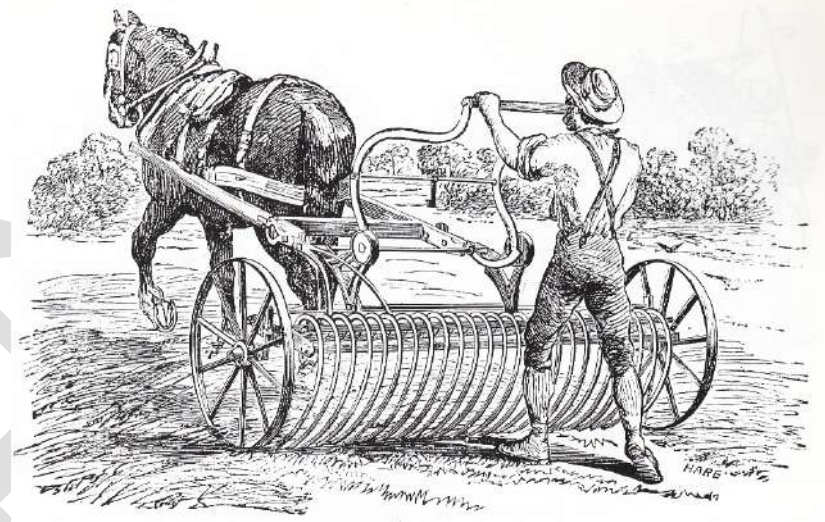
O. DE LEEUW, ZWOLLE.

Landbouwwerktuigen. — IJzerhandel.

moldlooper

Afb. 71. Amerikaanse hooihark. *Lb. Crt. 1853.*

Afb. 69. Paardenhooihark van Ashby. *Lb. Crt. 1863.*

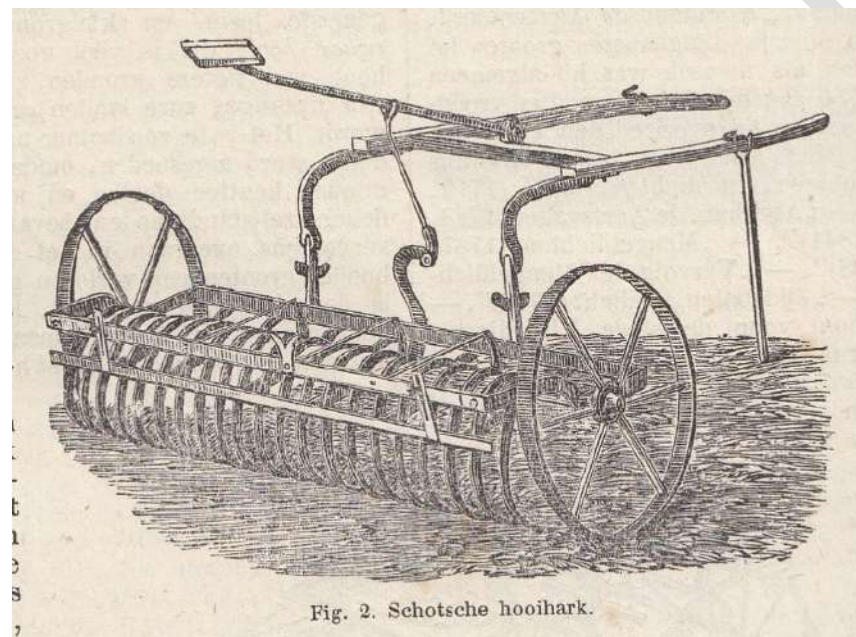

Fig. 2. Schotsche hooihark.

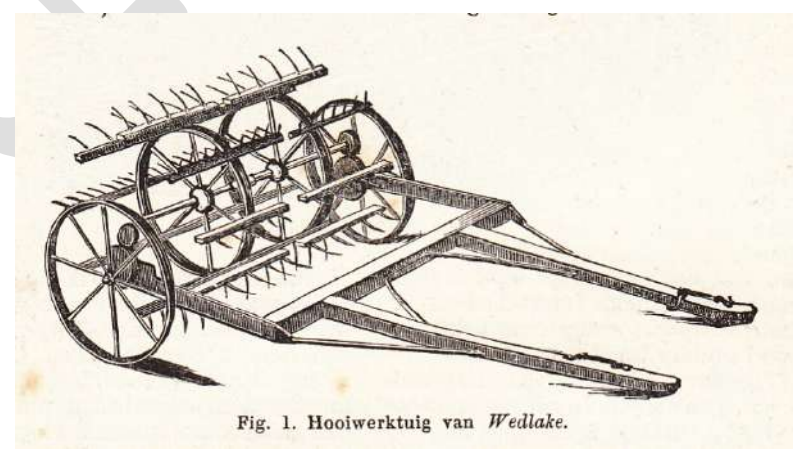

Fig. 1. Hooiwerktuig van *Wedlake.*

In tijden van oorlog

Het Provinciaal Hooibureau (1916-1919)

Voor de landbouw hadden de bijzondere omstandigheden tijdens de Eerste Wereldoorlog, ook al nam Nederland daaraan geen deel, grote gevolgen. De internationale ontwikkelingen hadden desondanks ook hier hun weerslag. De regering greep in met distributiemaatregelen en de verplichting tot het scheuren van grasland tot bouwland. Bij voorkeur moesten broodgraan, peulvruchten, aardappelen, haver, voederbieten en knolrapen worden verbouwd. De internationale

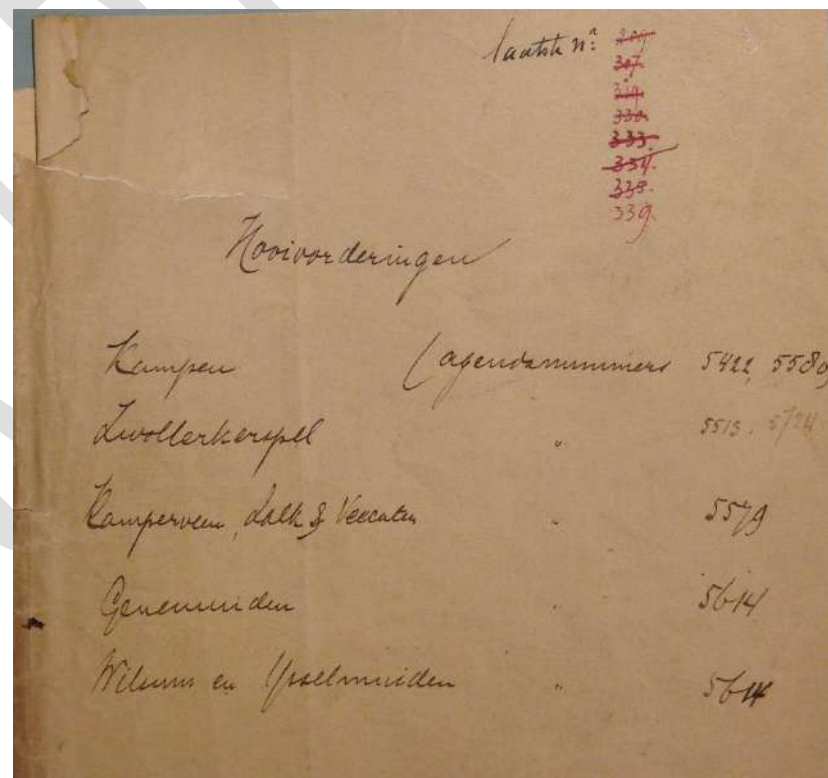
handel kwam onder toezicht te staan. Doel van dit alles was, de voedselvoorziening tegen redelijke prijzen veilig te stellen. Aan vrije consumptie en vrije prijsvorming kwam zo een eind. Ook de hooihandel kreeg te maken met dit beleid.

Voor het scheuren van land kozen de boeren 'menige tamme weide, maar ook veel zogenaamde wilde maten, die in een eeuwenoude zode een vrij belangrijk bodemkapitaal nagenoeg renteloos hadden vastgelegd,' aldus een later provinciaal verslag. De grotere bedrijven leenden zich hiervoor het best. De kleinere boeren konden moeilijk tot scheuren overgaan, omdat zij hun veestapel dan belangrijk moesten inkrimpen. De bemesting van het bouwland zou dan in gevaar komen. Maar ook de hooiwinning kwam in het gedrang, want: zonder gras geen hooi.

In het kader van de Distributiewet 1916 werden op 24 mei van dat jaar een Centraal Hooibureau en elf provinciale bureaus ingesteld. Het CB

was gevestigd in Den Haag, het Provinciaal Hooibureau voor Overijssel in Zwolle.

De Provinciale Hooibureaus verstrekten onder meer vervoerbewijzen voor het transporteren van hooi. Ze hielden ook toezicht op plaatselijke commissies voor de hooiregelingen. De laatste op hun beurt waren betrokken bij de verdeling van het hooi op lokaal niveau. Zonder problemen ging de distributie bepaald niet, zoals blijkt uit een schrijven van de burgemeester P. Dorhout Mees van Zwollerkerpsel aan de Commissaris van de Koningin.

Samen met wethouder L.A. Reuvekamp, in het dagelijks leven hooihandelaar, regelde hij de vordering en taxatie van het hooi. Het voorwerk was al gedaan door een luitenant. Het hooi dat deze voor de legerpaarden had uitgekozen, was gewoonlijk van de hoogste kwaliteit. Maar, moest de burgemeester tot zijn spijt vaststellen, het

Prov. Hooibureau voor Overijssel	
LIJST van erkende handelaars, detaillisten en coöperaties	
Gebr. Bakker,	Genemuiden.
Fa. ten Bruggencate,	Greve, Kampen.
P. Doorenweerd & Zn.,	Kampen.
B. Poeppes,	Oldemarkt.
J. Franssen,	Zwartsluis.
G. J. de Jong,	Kampen.
Fa. Gebr. H. en A. Zeilemaker,	Deventer.
H. Westerhuis,	Kampen.
H. J. Bruins,	IJsselmuiden.
K. Jager Th. zn.,	Gietvoorn.
G. J. Otter jr.,	
W. Hellenthal & Zn.,	Hasselt.
W. v. d. Weerd & Zn.,	Kampen.
Kelzer & Co.,	Zwolle.
J. v. d. Stouwe Kan.,	Zwartsluis.
Th. K. Jager,	Gietvoorn.
M. J. Boomans,	Oudemarsum.
H. ten Klooster,	Oldemarkt.
K. van der Stouwe,	Kampen.
Van Vulsiers & Schoemaker,	Deventer.
J. Krabbe,	Enschede.
P. H. W. Gerstel,	
H. Kelderman,	
H. Vos Kan.,	Glanerbrug.
C. Vreesswijk,	(Lemelo) Weerselo.
A. de Mannik,	Raalte.
Coöperatieve Landbouwersbank	Almelo.
Landbouwvereniging	Borne.
"	Bathmen.
"	Colmache.
"	Deventer.
"	De Krim.
"	Lutten.
"	Oldenzaal.
"	Hellendoorn.
"	Heino.
"	Hengelo (O).
"	Hasselt.
"	Markelo.
"	Rouveen.
"	Steenwijkerwold.
"	Raalte.
"	Zwollerkerpsel.
Coöp. Nieuwe Landbouwvereniging	Ambt. Vollenhove.
Ald. Dalfsen O. L. M.,	Deemster.
Ald. Genemuiden O. L. M.,	Dalfsen.
Aarts D. B. en T. bond,	Genemuiden.
Aarts D. B. en T. bond,	Donnerbrook.
"	Schaikbaas.

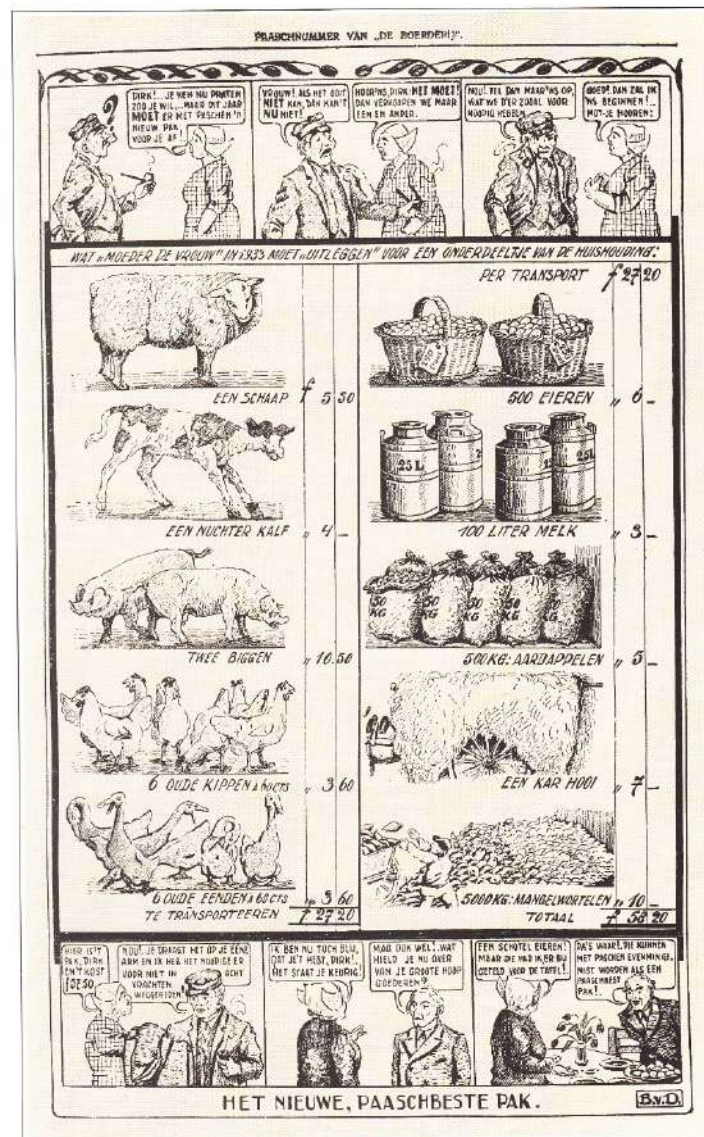
'werd geleverd soms maanden na de vordering, wat ook bezwaarlijk anders kon, aangezien het gevorderde hooi zich bevond juist ónder in de berg en dus pas kon worden afgeleverd nadat het bovenste was vervoerd.' Het gevolg was, dat 'hierdoor de boer een zeer schone gelegenheid kreeg om onnaspeurlijk te frauderen door het beste, gevorderde hooi zelf te vervoeren en te laten uitbetalen, terwijl veel minder, ja zelfs ondeugdelijk hooi naar Kampen reisde ter aflevering.' De door hemzelf en wethouder Reuvekamp 'zeer tijdrovende en zeer nauwkeurig uitgevoerde taxaties' moesten dus, constateerde Dorhout Mees met spijt, 'worden beschouwd als verloren arbeid.' De prijzen voor het allerbeste hooi, vergelijkbaar met de kwaliteit van dat van het Kampereiland, hoewel in Mastenbroek weinig te vinden, had hij vastgesteld op 60 gulden per ton. Die van de minste kwaliteit bepaalde hij eerst op 44 gulden, maar later op 50. Hij adviseerde de prijzen van 50 en 60 gulden, ook in andere gemeenten, voorlopig te handhaven. Bovendien stelde hij, niet onbegrijpelijk, dringend voor de prijs pas vast te stellen bij aflevering.

De perikelen van distributie en prijsbeheersing hielden nog even aan, nadat op 1 november 1918 een eind was gekomen aan de Eerste Wereldoorlog. Pas op 3 oktober 1919 werden het Centraal Hooibureau en de Provinciale Bureaus officieel opgeheven.

De hooikist

Tijdens de Eerste Wereldoorlog gingen vanwege de schaarste ook steenkolen op de bon en werd de straatverlichting tot een minimum beperkt. Scholen gingen op zaterdag dicht en er reden minder treinen. De burger, kortom, moest zuinig aan doen met brandstof. In 1916 kreeg Nederland daarom voor het eerst te maken met de zomertijd. Voedingsdeskundige Martine Wittop Koning bracht in september 1917 een boekje uit onder de titel *Warmte bewaren: besparing van gas en brandstof bij spijsbereiding*. Er stonden tips in over het bewaren van lichaamswarmte en het zo efficiënt mogelijk bereiden van voedsel. Een van de manieren was de hooikist, een houten kist waarin een dikke laag hooi tegen de wanden was aangedrukt. Om kosten te besparen en bij gebrek aan hout werden ze ook gemaakt van tonnen, emmers, manden en kartonnen dozen. Ter voorkoming van het stuiven, zat er een voering om het hooi heen. Zo hoefden aardappelen eerst maar 5 à 10 minuten te koken, als de pan daarna maar anderhalf uur op temperatuur bleef in de hooikist. De aardappelen werden op die

manier dus gaar, zonder dat er verder brandstof nodig was. Ook na de oorlog bleef de hooikist in gebruik, zoals met meer noodgedwongen vindingen het geval was.

In september 1922 ging mevrouw J.M.F. van der Meer-Dinger in het *Overijsselsch Landbouwblad*, in de rubriek 'Voor de boerin', uitvoerig in op het gebruik en de voordelen van de hooikist. Niet alleen hoefden de pannen korter op het vuur te staan, ze sleten ook minder, er kon niets aanbranden of overkoken, er waren minder geuren en de boerin kon onder het koken rustig iets anders doen. *Multitasking* dus, bij de bereiding van 'degelijke eenvoudige kost als bonen, soepen, stamppotten en pappen.' Hooikisten waren kant en klaar te koop, maar je kon ze ook zelf maken. Uitvoerig beschreef mevrouw Van der Meer hoe dat moest. Eerst een kist, mand of ton bekleden met een slecht warmte geleidende en goed droge stof, dan opvullen met hooi, maar wel met ruimte voor een pan en 5 centimeter extra ruimte enz. enz...

Een brug te vroeg

Op zaterdagmorgen 10 mei 1940 rond 11 uur verscheen in de polder Mastenbroek een groep Duitse militairen. Twee aan twee, acht duo's achter elkaar, voorafgegaan door een voorrijder, reden ze op hun motoren. Ze kwamen vanaf Hasselt en stopten bij de boerderij van Jan Kanis aan de Oude Wetering. Daar bogen enkelen van hen zich over hun stafkaarten. Aan Jan en Berend Kanis vroegen ze om hulp, na hen eerst beleefd een hand te hebben gegeven. Ze wilden naar het Stoomgemaal aan de Kamperzeedijk. Maar ze waren, zo bleek uit de informatie die ze van de beide mannen kregen, een brug te vroeg afgeslagen. Kort voor het begin van de oorlog had Harm Snel namelijk eigenhandig een brug gelegd naar zijn boerderij aan dezelfde Oude Wetering. Die verbinding ontbrak echter op de zeer gedetailleerde Duitse kaart, waarop niet alleen boerderijen, maar ook knotwilgen, populieren, andere bomen en zelfs hagen stonden ingetekend. De zeventien militairen waren dus een brug te vroeg afgeslagen. Hun voorrijder bleek een oude bekende te zijn van de beide Mastenbroekers. Hij was de man die al jarenlang elk voorjaar bij hen kwam, om de degelijke zeisen van Tepe te verkopen. Als vertegenwoordiger van deze firma uit Dinklage in Nedersachsen kende hij elke boer in de polder bij naam en toenaam. En ook elke heg en elke steg. Behalve dus nog die ene brug en die stond dan ook niet op zijn kaart...

In Mastenbroek hing de zeis van Damocles al ver voor die stralende voorjaarsdag van 10 mei 1940 in de lucht, maar slechts weinigen zagen

het gevaar. Op andere plaatsen in Nederland en in grote delen van Europa was het niet anders.

In september 1938 was de Britse eerste minister Neville Chamberlain naar München gevlogen om daar oorlogsdreigingen van Duitse kant te bezweren. Oprecht verheugd en triomfantelijk keerde hij terug en zwaaide hij met het papieren bewijs van zijn overeenkomst met *Herr* Hitler. Zijn ambtsgeenoot had hem een blijvende vrede beloofd. De beide handtekeningen onder het stuk moesten dat bewijzen, maar die garantie bleek een illusie. Aan Duitse kant waren de voorbereidingen voor de grootste oorlog uit de geschiedenis toen allang in gang gezet. Soms tot in detail, op ongedachte plaatsen en door onverdachte personen...

Reddend hooi

In tijden van oorlog speelden hooibergen of hooizolders vaak een even belangrijke als verborgen rol. Juist, omdat ze zelf de gelegenheid boden om mensen, maar ook wapens of munitie, verborgen te houden. De Meppeler verzetsman Gerrit Gunnink vertelt bijvoorbeeld hoe hij in september 1944 op weg was van Hasselt naar het noorden van Drenthe. Kort na Dolle Dinsdag stuitte hij samen met zijn broer op een colonne Duitse militairen. De beide mannen wisten ongemerkt weg te komen en brachten de nacht door in een hooiberg. Uit een opgevangen gesprek tussen de boer, diens vrouw en een postbode wisten ze, dat ze van deze mensen geen kwaad hadden te duchten.

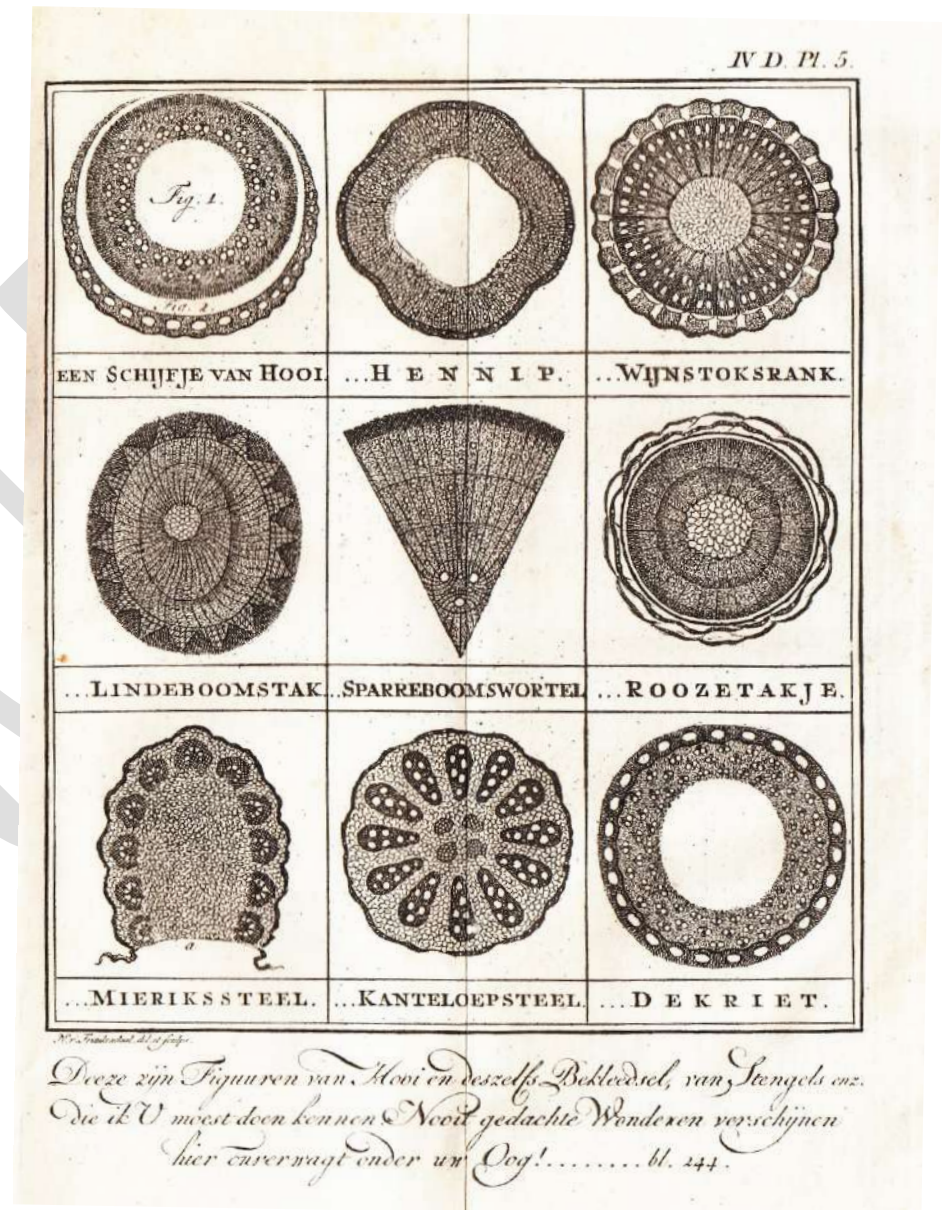
Maar een verblijf kon ook veel langer duren, al dan niet met medewerking van de eigenaren, zoals blijkt uit een in Mastenbroek spelend oorlogsverhaal van Nelly De Jonge-Wielink: In en rond haar ouderlijk huis aan de Kerkwetering 5, naast de pastorie op nummer 7, zaten onderduikers. 'Er zat een gat in de hooiberg waar het hooi naar beneden werd gegooid en daarnaast hadden ze ook een gat gemaakt. Er werd heel veel hooi uitgehaald en dan ging er iemand in, of misschien wel twee mensen, en dan werd het weer netjes dichtgemaakt. Dat wisten de Duitsers niet. Ik weet ook niet wie er in de hooiberg gezeten hebben.' Zo werd menig een tijdens de oorlog gered of bewaard, met dank vaak aan moedige mensen, maar ook aan het opgetaste hooi.

In taal, kunst en wetenschap

In de 'Katechismus der Natuur'

In zijn *Katechismus der Natuur* behandelde de natuurkundig historicus, pedagoog en theoloog J.F. Martinet in 1779 de wonderen van het gras en het hooi. 'Als het maar een keer gezaaid is, groeit het,' schreef hij, vrij vertaald, over het gras, 'hoe vaak ook gemaaid en geschoren, telkens weer. Het dringt overal in waar het maar een plekje grond of een opening vindt en schept dus overal een volle tafel voor het hongerige vee. (...) Hoe geweldig zou het werk van de landleiden, dat nu reeds meer dan groot genoeg is, worden vermenigvuldigd en zelfs boven hun vermogen gaan, als zij elk grassprietje met de hand moesten poten. Als zij, nadat het grazend vee de weiden had kaalgevreten, of na het hooien, alle grond opnieuw moesten bezaaien. Als het door de vorst het leven had verloren en in het voorjaar opnieuw in de grond gezet moest worden. Of als het te traag groeide. Hoe lang zou dan het vee op het nieuwe gras moeten wachten en hoe slecht zouden de velden van tegenwoordig daarbij varen. De zware beesten zouden op de grond die door het ploegen los en mul was geworden, alles vertrappen. Terwijl de weiden die jarenlang niet geploegd werden nu hard en vast zijn en het zware dier heel goed kunnen verdragen, zonder bedorven of platgetrapt te worden.'

Een gewone grasplant, 'reeds gedroogd en dus hooi geworden,' was door zijn lyrische bril een waar 'kantwerk', het patroon van een schijfje hooi 'een cirkel met een menigte kleine buizen, niet te tekenen en zelfs onder een vergrootglas niet waar te nemen. Binnen een doorzichtige donkere rand ligt weer een kring van wijde buisjes, vier aan vier, waardoor de vochten op en neer gaan. Verder naar binnen ligt een tweede kring van buisjes, iets groter, maar ook weer vier aan vier. In het midden zit een opening, want het gras is een gewas zonder merg'. Geheel volgens de opzet en strekking van zijn boek schreef Martinet deze wonderbaarlijk verschijnselen toe aan de 'Almacht der Allerhoogsten.' Maar, vroeg hij zich ten slotte af: 'Zou er wel één landman zijn, die dit weet? En hoe weinigen zijn er zelfs onder de natuurkundigen, die dit hebben nagevorst!'

In de literatuur

Eén van de meest uitgesproken verhalen over hooi, hooien en hooiers in de Nederlandse literatuur stamt uit 1875. 'Het hooijen' kwam uit de pen van de in zijn tijd zeer bekende schrijver, dichter en vertaler J.J.A. Goeverneur. Tegenwoordig leeft zijn werk vooral nog voort in zijn op muziek gezette kindergedichtjes, waarin natuur en boerenleven op hun manier doorklinken doorklinken: 'In een groen, groen knollenknollenland', 'Roodborstje tikt tegen 't raam' en 'Toen onze Mop een Mopje was'.

In 'Het hooijen' logeren de jonge Willem en zijn iets oudere zusje Anna op het buiten 'Zomerlust'. 'Op een ochtend zien de twee kinderen mannen aan het werk, 'om het gras op de weide af te maaien.' Anna verheugt zich daarop. 'Nu komt de tijd weer, dat ze hooi inhalen,' roept ze tegen haar broertje: 'Hooi inhalen? Hooi voor de paarden?' vraagt Willem. 'Ja,' zegt Anna, 'er komt nu een fijne tijd'. Want het lange gras waar ze niet overheen mogen lopen, wordt gemaaid en gedroogd en dan wordt het hooi binnengehaald. Spannend!

Willem is vooral blij voor de paarden, omdat die zo graag hooi lusten, hoewel ze nog liever haver hebben, heeft hij ook gehoord. 'O, het koren moet nog lang op het veld blijven staan. We hebben het hooien in de zomer en de korenoogst tegen de herfst,' weet Anna. Vol bewondering kijken de beide kinderen naar de zeisen die door het gras flitsen. Willem wil een beetje dichterbij komen, maar, roept Anna: 'Nee, vooral niet, want wij zijn geen maaiers en jij en ik weten niet, hoe ver zo'n zeis wel reiken kan.'

Later zien ze mannen en vrouwen die met houten vorken het afgemaaide gras opgooien en over het land verspreiden. Willem is bang dat ze zo het gras zullen bederven voor de paarden, maar zijn moeder, die ook naar het land is gekomen, stelt hem gerust. Het gaat net als met de was, legt ze uit, die bij de kachel te drogen wordt gelegd als het regent. Buiten is er een heel ander vuur, de zon. Overal ter wereld droogt die onuitputtelijke bron het gras, ook 'waar de koperkleurige mensen en de negers' wonen.

Willem wil weten, waarom de zon niet het gras droogt, dat nog niet is gemaaid. 'Omdat het gras,' legt zijn moeder opnieuw uit, 'wanneer het leeft en groeit, zodra het droog en dor begint te worden, water uit de grond opzuigt. (...) We zouden het gras niet tot hooi kunnen maken, als het nog water kon opzuigen.' En zo gaat moeder nog even door met haar uitleg. Over hooi, dood gras dus, dat lekker ruikt, en bloemen op een vaas die na verloop van tijd beginnen te stinken, net als dode dieren. Willem krijgt van zijn moeder zelfs een klein vorkje en een harkje om mee te helpen op het land, tot hij er na een half uurtje van vermoeidheid mee moet stoppen en naar huis mag. Op het land wordt, ongetwijfeld, doorgewerkt tot laat in de avond. Als je kunt hooien, moet je hooien.

In de Winkler Prins

‘Men geeft deze naam aan afgemaaid en gedroogd gras,’ zegt de eerste druk van de geïllustreerde encyclopedie van Winkler Prins uit 1876. ‘De waarde van het hooi is zeer verschillend en hangt af van de aard en de gesteldheid van het hooiland, alsmede van de ouderdom waarop en het weer waarbij het gemaaid is. Hooi van goede, gemeste leem en kleigronden noemt men *zwaar hooi*; dit is veel voedzamer dan het hooi van lichtere gronden, terwijl het hooi van drassige, zure landen *zuur hooi* wordt genoemd. Het is te voedzamer naarmate het jeugdiger werd afgesneden, omdat het jonge gras minder houtige delen en meer stikstof houdende zelfstandigheden bevat, welke laatste overgaan in het zaad, dat bij het hooien grotendeels verloren gaat. Laat hooien is derhalve zeer verkeerd. Eigenlijk behoort het drogen van het afgemaaide gras in twee of drie dagen te geschieden. Moet het wegens regenachtig weer geruime tijd blijven liggen, dan wordt het schimmelig en verliest ook door uitwassing voedende delen. Bij het hooien dient men dus de meeste spoed in acht te nemen.’

Uitgedrukt en benoemd

De oudst bekende vermelding van het woord 'hooi' stamt uit 1050. Het is afgeleid van 'houwen' en betekent in die zin 'het afgemaaide'. In de praktijk is het 'gedroogd gras'. De maand juli stond, eveneens al in 1050, bekend als 'hooimaand'. In de loop van bijna duizend jaar is er in de 'hooibouw' veel veranderd. Maar de maand, in ieder geval het jaargetijde, waarin het hooi werd en wordt gewonnen, is nog steeds identiek, evenals het doel.

*De wakkere hooimaand geeft de zeisen,
de maaier in de hand met vlijt,
daar lege schuren hooi vereisen,
om het vee te voeden in wintertijd.*

In de taalgeschiedenis komt het begrip hooi terug in tal van uitdrukkingen, waarvan 'te hooi en te gras' wel een van de meest bekende is. Deze zegswijze komt voor als tijdsbepaling in oude ordonnantiën, verordeningen, waarin aan pachters en boeren een bepaalde opbrengst van de oogst werd opgelegd in de vorm van een geschenk. Een boer die daartoe verplicht was, kwam twee maal per jaar, in de grasmaand april en in de hooimaand juli, bij zijn heer. Ook wordt wel gezegd dat de uitdrukking stamt uit de tijd van de Germanen, dus uit de eerste eeuwen van de Christelijke jaartelling. Toentertijd werd door de volksvergadering rechtgesproken tijdens de grastijd, in het voorjaar, en de hooitijd, in de zomer. De uitdrukking werd daarna ook toegepast op iemand die slechts zo nu en dan ergens een bezoek aflegt.

Als iemand te veel hooi op de vork neemt, dan neemt hij of zij een te zware of omvangrijke taak op zich, waardoor er van het werk niets terecht komt. Alsof de vork te zwaar is en er bij het omhoogsteken bijna alles vanaf valt. 'Het hooi moet het paard niet volgen,' wil zeggen dat een meisje niet achter haar vrijer moet aanlopen. Als het hooi het paard wel volgt, wil het gegeten worden, ofwel: als een meisje achter een jongen aanloopt, wil ze trouwen, althans zekere geneugten van de huwelijks staat beproeven. 't Hooi is op en de koe is dood' houdt in dat er van een erfenis niets meer over is. Wanneer iets door elkaar zit als gehakt hooi, is het een grote warboel geworden.

Een typische samenstelling voor een naam met het woord hooi is 'Hooikammer'. Nergens in Nederland komt die zo vaak voor als in de Gemeente Staphorst. Een telling uit 2007 wees uit, dat er van de 126 personen met die naam, hier toen 83 woonden. Het ging daarbij om verschillende takken van die familie, onderscheiden door bijnamen als 'Boontie' of 'Knechie', vooral in Rouveen. De overige Hooikammers woonden in aangrenzende gemeenten of in het noorden van het land. Alle Hooikammers in en buiten Rouveen zijn, aldus nazaat Jacco Hooikammer, herleidbaar tot één Rouveense stamvader: Arend Klaas Hooikammer (1756-1816). De betekenis van de naam blijft ondertussen onduidelijk, al lijkt de verklaring van 'een boer die zijn hooiberg een gladgeschoren, ofwel gekamd, aanzien weet te geven', niet onredelijk. Want een boer met een mooie berg, laat zien wat hij waard is.

Korte Kroniek

Een kleine halve eeuw gras, hooi en het weer

Vanaf 1830 verschenen in Overijssel jaarlijks provinciale verslagen, door Gedeputeerden geleverd aan de Staten. Aanvankelijk kwam ook de relatie tussen het boerenbedrijf en het weer daarin sterk naar voren, met gras en hooi als vaste onderdelen. Een kleine kroniek: 1830 'De veelvuldige regens in de afgelopen zomer, gevoegd bij de reeds ongunstige toestand der gronden door de nattigheid der vorige jaren, hebben de oogst doen mislukken, slechte hooibouw opgeleverd en galligheid onder rundvee en schapen doen heersen, waaraan een aanzienlijk getal vee is gestorven. Kortom: deze ramp heeft de reeds zozeer verarmde landman dusdanig gedrukt, dat men zijn toestand niet dan met treurigheid en wezenlijk met bezorgdheid kan beschouwen.'

1832: 'Er is veel gras gewassen en veel goed hooi gewonnen.'

1833: 'Over het algemeen was er redelijk veel gras, doch hooi werd op veel plaatsen niet overvloedig gewonnen, de lage landen uitgezonderd.'

1834: 'Gras groeide overvloedig, vooral op de lagere landerijen en hooi werd uitmuntend en veel gewonnen.'

1835: 'Gras groeide er overvloedig in het voorzomer; in juni werd zeer goed en veel hooi gewonnen; dit was echter minder op de hoge binnenlanden en vooral onder Wijhe, waar de hooilanden door rupsen werden afgevreten, zodat die landen niets opbrachten, terwijl in de provincie in de nazomer de landen niet genoeg gras voor het vee opleverden.'

1836: 'De graslanden en het hooi hebben zeer ongelijk opgeleverd.'

1837: 'Weinig gras groeide in de voorzomer, zodat enige hooilanden beweid moesten worden. Later groeide er veel gras en in het najaar was hetzelfde buitengewoon overvloedig. Van de eerste snede werd dus niet veel hooi gewonnen, ofschoon zeer goed ingezameld. De tweede snede leverde vrij veel hooi, hetgeen een gunstige invloed had op de eerst zeer hoge prijzen.'

1838: 'De graslanden werden laat groen, maar waren in de zomer voordelig en brachten veel gras voort. De vroeg gemaaide landen gaven zeer goed hooi, maar het werd over het algemeen zeer slecht gewonnen, waardoor weinig hooi voorhanden, graag gezocht en duur was.'

1840: 'De weilanden leverden gedurende de zomer overvloedig gras op, hooi werd slecht gewonnen.'

1841: 'De gras- en hooilanden leden veel van de aanhoudende regens.'

1842: 'Het grasgewas en de hooibouw hebben zeer veel van de droogte geleden en er is wel de helft minder hooi gewonnen dan in gewone jaren.'

1843: 'Het droge, koude en schrale weer in de maand mei 1843 heeft

de groei van het gras eerst tegengehouden. Later ontwikkelde het zich zeer voorspoedig. De hooilanden hebben veel hooi geleverd, dat, met uitzondering van de buitendijkse en lage landen, goed werd gewonnen.'

1844: 'De droogte en schraalheid van het weer in de maanden mei, juni en juli en daarop volgende aanhoudende regens en kou hebben de groei van het gras zeer benadeeld, zodat de veeweiderij een ongunstige uitkomst opleverde. De hooibouw kan, wat zowel wat betreft deugdzzaamheid (kwaliteit) als hoeveelheid, zeer voldoende worden geacht.'

1845: 'De hooibouw is over het algemeen gunstig geweest. De weilanden hebben veel van het gure en natte weer geleden.'

1846: 'De hooibouw is zeer gunstig geweest en de weilanden waren tot laat in het najaar overvloedig met gras bezet.'

1847: 'In de lage streken was het grasgewas zeer voldoende, maar de hoge streken gaven een minder voordelige uitkomst. De hooibouw was echter, met uitzondering van het vroeg gemaaide, gunstig. Door de zomerdroogte zijn de hoge weilanden verbrand.'

1848: 'Het grasgewas is in het voorjaar matig geweest en verschilde, door de veelvuldige regens, zeer veel op hoge en lage gronden. De weilanden stonden in het voorjaar niet zeer gunstig, maar zijn later verbeterd, vooral op de hoge landen, waar het etgroen bijzonder gunstig is geweest, wat in de laag gelegen districten, waar de weilanden veel te lijden hadden van de aanhoudende regens, minder het geval was.'

1849 : 'Het grasgewas op de lage landerijen was door het gure voorjaar schraal. Daarna was het gewas voortdurend uitmuntend en overvloedig. Er is een voldoende hoeveelheid hooi gewonnen en goed ingeogst.'

1851: 'Het gras was in het voorjaar zeer achterlijk en werd tot in de maand juni in zijn groei tegengehouden. Door de latere gunstige weersverandering was de voorraad evenwel ruim. De hooibouw is door de hoge waterstand veel benadeeld. Op de lage landen, voornamelijk die langs de IJssel, is niet veel hooi gewonnen. Daarentegen was in de hogere streken de hoeveelheid en de hoedanigheid uitmuntend. Het is bij uitmuntend weer binnengebracht.'

1853: 'De weilanden, hoewel laat aangekomen, waren zeer goed bezet en hebben tot laat in het najaar overvloedig weide opgeleverd.'

1854: 'De gras- en hooibouw was over het algemeen niet zeer gunstig. Een gedeelte der provincie was in de winter door zeewater bedekt geweest. En zowel daar als langs de rivieren viel de vorst in, terwijl het land nog onder water stond, zodat het ijs bij de afloop van het water op het land terug bleef en op de groei zeer schadelijk werkte. Overal was bovendien het koude en schrale voorjaar van nadelige invloed en daardoor was er in het begin van de zomer in het algemeen weinig weide en ook de hooibouw was schraal, hoezeer ook de hooilanden buitengewoon duur werden verpacht. De naweide was evenwel beter en ook wat het hooi betreft was de tweede snede beter dan de eerste.'

1856: 'De berichten over den hooibouw zijn vrij voldoende. In de rivierstreken heeft de hoge waterstand veel schade aangericht, zodat op de uiterwaarden van de IJssel het eerste gras grotendeels verloren ging. Ook te Genemuiden was de verbouw niet gunstig.'

1857 : 'Wat het gras betreft, de weiden waren in het voorjaar, waar zij niet te veel hadden gelden van de nachtvorst, goede bezet. Ook de eerste snede van het hooi was vrij goed en kwam droog binnen. In de zomer echter waren de hitte en droogte voor de groenlanden vooral in de hogere streken te sterk. Vele weiden verdorden en in een gedeelte van het jaar leek de vrees voor veevoer zeer gegrond, omdat veel boeren al aan het wintervoer moesten beginnen. Gelukkig was de graswortel niet verdroogd en gedurende het bijzonder gunstig najaar kwamen de weiden weer helemaal bij, terwijl het vee buitengewoon lang buiten gelaten kon worden, waardoor de vrees voor schaarste

ongegrond bleek. In het lagere gedeelte langs de zee en de IJssel was de hooibouw niet onvoordelig en werd er uitmuntend hooi gewonnen.'

1858: 'Op zeer weinig uitzonderingen na was het voorjaar hoogst ongunstig voor gras en hooi. De weiden waren voor een groot deel verdord en het vee werd in sommige hooilanden gejaagd, elders de rogge voor veevoer gemaaid. De eerste snede aan hooi leverde ook zeer weinig op en er moest worden gevreesd voor een zeer groot gebrek aan hooi. Na 3 juli echter, werden de weiden weer groen en in het najaar behielden zij lang overvloedig gras. Ook de tweede snede was voordeliger en bood enige vergoeding voor het tekort.'

1859: 'De hooilanden in de gemeente Kampen zijn in het voorjaar door het zeewater overstroomd, ten gevolge waarvan zij weinig hooi hebben opgeleverd.'

1860 : 'Uit Kampen werd gewag gemaakt van buitengewone verliezen door de storm van mei. Ook de graslanden leden veel door het zeewater en werden, onder slik en klein bedekt, geruime tijd onbruikbaar. Van de eerste snede is niets noemenswaard binnengekomen en de weiden konden ternauwernood worden afgemaaid. De meiers van het Kampereiland kregen een tegemoetkoming van de gemeente door kwijtschelding van de pacht.'

1863: Schraal voorjaarsweer, nachtvorst, droogte. 'Veel veehouders in Kampen die in een gewoon jaar hooi ter verkoop aanbieden, moesten het nu elders kopen.'

1864: In de omgeving van omgeving Kampen en in de polder Mastenbroek leed men nog onder de overstromingen van 1862 en 1863. 'De bodem was nog voor veel gewassen, en in het bijzonder voor de in die streken zo belangrijke hooibouw, ongeschikt.'

1868: Vanaf eind mei tot het begin van de herfst 'heerste er een schier ongekende hitte en droogte, waardoor niet alleen het planten en zaaien bemoeilijkt werd, maar ook de verbouw van enige gewassen verre van voordelig was. Gronden, laag gelegen of met veel water doorsneden, hadden natuurlijk minder te lijden dan hoog gelegene. De berichten van daar luiden dan ook niet ongunstig. Voorts bleek het

daar waar goede bewerking van de grond met ruime bemesting gepaard ging, de gevolgen der droogte zich minder dan elders liet gevoelen.'

1869: In de IJsselstreken was er een dubbele opbrengst ten opzichte van een normaal jaar. In Genemuiden werd een derde meer hooi gewonnen dan in het vorige jaar, dat ook al goed was.

Langzamerhand verdwenen gras en hooi, evenals het weer, als vaste onderwerpen in de berichtgeving van Gedeputeerden aan de Staten. Vanaf 1877 werden de verslagen geleverd volgens een andere systematiek, waarbij er helemaal geen plaats meer was voor het gras, het hooi en hun relatie met het weer.

Prijzen en ponden

Al in de zestiende eeuw werd in Nederland gehandeld in hooi. Vooral in het westen van het land ontstond daaraan toen, door een toenemend aantal runderen per bedrijf, behoefte. Boeren in Friesland schakelden in die tijd over op de productie van hooi voor de verkoop. Ook omdat hoge loonkosten de eigen bedrijfsvoering voor hen minder rendabel maakten. Voor het maaien maakten zij gebruik van relatief goedkope seizoenarbeiders. Vanaf 1680 nam de zomerse stroom van deze grasmaaiers sterk toe. Jaarlijks trokken tienduizenden zogeheten Hannekemaaiers, veelal afkomstig uit Westfalen, 'naar de kusten van de Noordzee.' Het Friese hooi was in Holland, ook als paardenhooi, zeer gewild. Zo voerden in de jaren vóór 1740 rond de vijftig hooischippers minstens duizend vrachten hooi naar Friesland. Ook werden belangrijke hoeveelheden vervoerd langs de internationale wegen van de ossenhandel. Via Noord-Duitsland ging het dan als heenvracht naar het Deense schiereiland Jutland. Tegen het einde van de achttiende eeuw was door veranderde omstandigheden de rundveestapel in Friesland echter sterk gegroeid en was deze hooihandel vrijwel geheel ten einde gekomen. Het bood kansen aan anderen, zoals de boeren op het Kampereiland en omgeving. Ook zij hadden te maken met de wetten van de natuur en de prijschommelingen die daarvan het gevolg konden zijn, zoals blijkt uit twee deels gelijktijdige bronnen; vanaf 1830 de Verslagen van

Gedeputeerden aan de Staten ('VGS') en, tot 1850, overzichten van de Commissie van Landbouw ('CvL').

1837 'De tweede snede leverde vrij veel hooi, hetgeen een gunstige invloed had op de eerst zeer hoge prijzen.' (VGS)

1839 'Belangrijk was de handel in hooi; uit Kampen, Hasselt, Genemuiden en Kuinre werden 6.179.075 Nederlandse ponden hooi naar elders vervoerd. (VGS)

1840 De hoeveelheid van het gewogen en naar elders vervoerd hooi was, uit: Kampen 4.448.250, Genemuiden 1.400.000, Kuinre 992.950, Hasselt 126.125, totaal 6.897.325 Nederlandse ponden. (VGS)

1842 De opbrengst per bunder bedroeg in de vruchtbare districten 5.000 à 6.000 halve Nederlandse ponden, in de schrale 1.000 tot 4.000. De prijs was 8 tot 20 gulden per 500 pond, maar daalde later iets. (CvL)

1843 Veel hooi, behalve, vanwege de hoge waterstanden, op de buitendijkse landen. 'Het op stam staande hooi was in de voorzomer duur, maar de prijzen daalden nadien zeer.' Per bunder 3.000-6.000 pond tegen een prijs van 5.50 tot 8 gulden per 500 pond. (CvL)

1844 Prijs 6 tot 9 gulden per 500 pond. (CvL) 'De hooibouw kan, zowel wat betreft deugdzzaamheid als hoeveelheid, zeer voldoende worden geacht.' (VGS)

1846 Veel gras en hooi. In de beste districten 3.500 pond per bunder, in de mindere 2.500 tot 3.000. De prijzen daalden van 14 tot 12 naar 8 gulden per 500 pond. (CvL)

1847 De prijzen waren hoog. In Kampen veel hooi naar elders, vooral 'voor Duitse rekening' gedurende het hele najaar tegen goede prijzen. (CvL).

1848 Per bunder 3.000 pond, te verkopen tegen 13 gulden per 1.000 pond. Elders 14 tot 20 gulden, maar later waren de prijzen lager. (CvL)

1849 'Er is een voldoende hoeveelheid hooi gewonnen en goed ingeogst. De prijzen waren evenwel laag.' (VGS) Prijs 7 gulden per 500 pond. (CvL)

1850 'Voor Kamper hooi werd op de plaats zelf de voor daar hoge prijs van 10 gulden betaald. Elders voor 500 pond meestal 12 tot 15 gulden en voor de beste kwaliteit zelfs 18 gulden.' (CvL)

1851 'Te Kampen werd de opbrengst geraamd op 12 miljoen Nederlandse ponden, de bunder gerekend tegen gemiddeld 4.000 Nederlandse ponden.' (VGS)

1852 'De hoeveelheid ter waag genomen hooi bedroeg, te Genemuiden (975.000), Kampen 7.096.000, Kuinre 800.000,- Hasselt 65.200, Zwolle 134.154 pond. (VGS)

1858 'De hooiprijzen stegen tot aanzienlijke hoogte.' (VGS)

1860 Zwolle: 'Aan de stadswaag zijn aangevoerd 198.950 pond hooi.' Van de hooipers is veel gebruik gemaakt. Zij heeft een beduidende uitbreiding van de handel in dit artikel gegeven.' Kampen: 'Er heeft zich bij de reeds bestaande artikelen van uitvoer uit de haven een nieuw gevoegd, namelijk het hooi, dat in geperste balen van circa 100 Nederlandse ponden werd verzonden.' 'De handel in hooi, die sedert het gebruik der pers een grote vlucht schijnt te nemen, bepaalt zich niet tot het binnenland. Alleen uit Genemuiden wordt van die buitenlandse verzending een opgave verstrekt. Het totaal van het gewogen hooi bedroeg volgens het gemeenteverslag 2.418.850 Nederlandse ponden, waarvan 1.335.500 ponden zijn geperst. Van deze geperste hoeveelheid is, voor zover men kon nagaan, 1.263.500 pond naar het buitenland vervoerd.' (VGS)

1862 'Zo lang wij ons met de gemeenteverslagen en de gewone

rapporten omtrent de bebouwde bundertallen en de oogst moeten behelpen, zal dit hoofdstuk wel onvolledig blijven.' (VGS)

1863 'Veel veehouders in Kampen die in een gewoon jaar hooi ter verkoop aanbieden, moesten het nu elders kopen.' (VGS)

1868 'Te Kuinre werd 1.391.750 kilo hooi uitgevoerd tegen 972.850 in 1867. De prijs liep van 9 tot 11 gulden per 1.000 kilo. (VGS)

1869 In Genemuiden een derde meer hooi dan vorig jaar, dat ook al goed was. 2.238.325 kilo verkocht voor 28 gulden per 1.000 kilo voor buitendijks, tegen 10 binnendijks. Weinig export naar Engeland wel, ook vanuit Kampen, veel per spoor naar Duitsland. Vanuit Kuinre 1.017.275 kilo tegen gemiddeld 9.50 gulden per 500 kilo. (VGS)

1870 Gemiddelde opbrengst per hectare voor de eerste snede 3.500 kilo, voor de tweede 2.000. Gemiddelde prijs 12,75 gulden per 500 kilo. (VGS)

1872 Eerste snede 3.200-7.000, tweede snede 2.000-2.500 kilo. Buitendijks 16 gulden per 500 kg, binnendijks 12. Later daling tot 12 en 9.50 gulden. (VGS)

1874 Van 14 tot 16 gulden per 500 kilo. (VGS)

Langzaamaan verdwijnt het hooi uit de provinciale statistieken en overzichten. Na 1877, als er een andere systematiek wordt gebruikt, komt het woord hooi sec nauwelijks nog voor in de kolommen van de provinciale verslagen. Al wordt aanvankelijk nog wel melding gemaakt van de toestand der hooilanden als zijnde 'gunstig', 'matig' of 'slecht'. Afgezien van de vermelding van de voor deze sector 'schadelijk gedierte' als konijnen, eekhoorns, kraaien, eksters, mussen en veldmuizen, het optreden van ziekte in de gewassen of onder het vee, hoge waterstanden, regen, vorst, hitte, droogte en storm, verdwijnt ook de landbouw als geheel naar de achtergrond. Ondanks de grote agrarische crisis die kort voor 1880 inzette, vooral als gevolg van grote

veranderingen in de vervoerssector die de internationale concurrentie tot voorbij de drempel van de Nederlandse boerderijen bracht. Rond 1895 kwam aan die crisis een eind.

De meldingen over hooi bleven schaars. Pas in 1907 en 1908 valt er weer een melding te noteren over hoeveelheden hooi voor de handel. In Kampen werden in 1907 door de stadshooiwegers 5.300.000 kilo gewogen en per schip vervoerd, in 1908 was het 5.499.000 kilo. Het 'prima Kampereiland hooi' wisselde toen van eigenaar voor prijzen tussen de 20 en 16 gulden per 500 kg. Voor 'binnenhooi' lag de prijs gemiddeld op 15 à 13 gulden. Vanuit Zwolle werd gemeld, dat de opbrengst minder was dan het vorige jaar, maar dat de kwaliteit goed was. In de jaren 14-18 van de Eerste Wereldoorlog werd er weer nadrukkelijk gesproken over de prijzen van het hooi, maar dat gebeurde elders en had bijzondere oorzaken.

In een van de incidentele meldingen in het *Overijsselsch Landbouwblad* in augustus 1928 ten slotte, wordt gesproken over de handel in 'Kampereilandhooi'. Die was nog steeds van betekenis en het product kende een uitstekende kwaliteit, meldde het blad. Per jaar leverden de 98 erven met elkaar minstens acht miljoen pond, waarbij het Nederlandse leger gold als de grootste afnemer. Toch viel er een teruggang te constateren door een sterke toename van de veehouderij. De tijden veranderden en opnieuw zouden internationale ontwikkelingen zorgen voor moeilijke jaren. Niet alleen in de landbouw.

Hoe het hooi verdween uit de IJsseldelta: De laatste generatie hooiboeren.

Hooiers aan het woord

Ze worden schaars. De mensen die dagenlang in de brandende zon op het land hooi stonden te harken. De handelaren die op pad gingen om het beste hooi te kopen en te verkopen. Wie na 1970 is geboren heeft waarschijnlijk nooit met eigen ogen een perceel vol hooioppers gezien, laat staan zelf een opper gemaakt. Om de vroegere kennis en volksverhalen over het hooien in al zijn facetten vast te leggen, zijn we letterlijk de boer op gegaan om de hooiers van toen zelf aan het woord te laten. Zij stonden midden in de hooicultuur van weleer en maakten van nabij mee hoe het hooien veranderde en uiteindelijk vrijwel helemaal verdween. Hun persoonlijke herinneringen zijn de rode draad van het navolgende hoofdstuk.

In totaal komen zeven mensen uit de IJsseldelta aan het woord, allemaal met hun eigen achtergrond en ervaringen in het hooi. We spraken voormalig pachtboer Geuje van der Linde en oud-hooihandelaar Jan Bruins van het Kampereiland, het gebied in IJsseldelta dat bekend stond om zijn uitstekende hooikwaliteit. De Kampereilander boer was trots op zijn hooi.

De noodzaak om te hooien was altijd aanwezig, niet alleen op het Kampereiland maar ook in de polder Mastenbroek. Egbert en Arendje Hoekman van de Kamperzeedijk hooiden zodra het kon. We spraken Truida Moraal-Groen en Harm Moed, dochter en zoon van stadsboeren in Hasselt. De stadsboeren haalden hun hooi uit de Mastenbroekerpolder en de Hasselter buitenlanden. Het boerenleven speelde zich midden op straat af en er werd, met toestemming van de pastoor, zelfs op zondag gehooïd, zoals Bertus van der Kolk vertelde. Het hooi in de Olde Maten was maar van matige kwaliteit. Desondanks hebben Arie en Alie Kronenberg in De Velde hun hele leven uitstekend geboerd en gehooïd, ook omdat ze land hadden in de Hasselter buitenlanden. Het echtpaar genoot van de bedrijvigheid die ze in de hooitijd buitendijks zagen. De herinnering bleef, maar het hooi heeft

plaatsgemaakt voor kuilvoer. Het hele gebied zit tegenwoordig in twee dagen in de ronde balen. Er komt geen hooivork meer aan te pas.

Jan Bruins: ‘Kampereiland hooi rook als vers brood’

Wie tegenwoordig over de Burgemeester Van Engelenweg in IJsselmuiden rijdt, zal niet doorhebben dat hij ter hoogte van huisnummer 117 hét vroegere epicentrum van de hooihandel in de IJsseldelta passeert. Hier was vanaf begin twintigste eeuw fouragehandel Bruins BV gevestigd, een familiebedrijf dat al meer dan honderd jaar is gespecialiseerd in de handel in hooi, stro en riet. Vanaf deze plek is duizenden tonnen aan Kampereiland hooi vervoerd naar binnen- en buitenland.

Jan Bruins (1948), inmiddels de vierde generatie die aan het roer is, trok in zijn jonge jaren veel op met zijn naamgenoot en opa Jan Bruins sr. (1894-1985), en hoorde zo talloze verhalen over de oorsprong van het bedrijf: ‘Mijn overgrootvader Harm Jan Bruins (1865-1947) woonde aan de Kamperzeedijk en werkte als boerenknecht bij de familie Holtland in de Mandjeswaard. De familie zat op één van de oudste boerderijen van het Kampereiland. Mijn overgrootvader pachtte verschillende stukjes rietland bij de kolken langs de Kamperzeedijk en ook in de Kattenwaard, in de buurt van de toenmalige pachter Derk van ‘t Oever. Daar ging hij lopend naar toe, over de twee pontveren in het Ganzediep en het Rechterdiep. Hij sneed het riet en verkocht het als dakriet en stukadoorriet. Het lange matriet ging op export naar Kleef en Glückstadt in Duitsland, waar gedetineerden er matten van maakten.’

Beginnende hooihandel

Omstreeks 1900 verhuisde Harm Jan Bruins van de Kamperzeedijk naar een huis aan de trekvaart in IJsselmuiden. Achter de woning lag een kolk voor het wateren van vers gekapt hout, maar die liet Bruins dempen om er vijf hooibergen te bouwen voor de opslag van het riet. De grond bleek niet vast genoeg, want in 1914 dreigde het woonhuis te verzakken. De woning die toen herbouwd is, staat er nog steeds. Bruins: ‘Rond die tijd begon m’n overgrootvader ook met de handel in hooi. Kleine schepjes konden toen nog langs het bedrijf komen om te laden, want bij het station was een schutsluis naar de IJssel. In de beginjaren verhandelde hij vooral los hooi. Een paar jaar later kocht hij een handpers en weer wat later een paardenpers, om het hooi in

Fig. x. Jan Bruins. Foto: Albert Bartelds.

pakjes te persen. Met name de hooihandel met Amsterdam werd belangrijk. Kampen had met de nachtboot een rechtstreekse verbinding met de hoofdstad. M’n overgrootvader bracht om elf uur ‘s avonds het hooi met paard en wagen naar de boot, zodat het de volgende morgen over was.’

Schokland

Een deel van het hooi haalde Harm Jan Bruins van Schokland, waar hij van 1901 tot 1941 circa 100 hectare grond pachtte van de domeinen. Het eiland was toen, op een havenmeester en een vuurtorenwachter na, onbewoond en bestond voor twee derde uit grasland en voor een derde uit rietland. 'M'n overgrootvader en z'n personeel gingen er 's zomers met de tjalk naar toe om te hooien en in 's winters om riet te snijden. In de beginjaren gebeurde alles nog met de hand. Het hooi werd met draagstokken naar het schip getransporteerd. Op station Kampen laadden ze het over op wagons naar Zwitserland', vertelt Jan Bruins. 'Vanaf de twintiger jaren gingen er paarden en grasmachines naar Schokland, eerst per zeilschip, later met een motorboot. Nadat de Noordoostpolder was drooggevalen hebben ze in de winter van 1940 het laatste hooi met paard en wagen over het dichtgevroren Zwarte Meer naar huis gehaald. Dat was voor ons het einde van het hooien op Schokland.'

Fig. x. De trekvaart in IJsselmuiden met het huis van de familie Bruins, ca 1920. (Collectie Bruins)

Fig. x. Het laatste hooi van Schokland werd in de winter van 1940-1941 afgevoerd over de drooggevalen polderbodem en over het dichtgevroren Zwartemeer. (collectie Zwier Stool)

Kampereilander hooi

Het Kampereilander hooi stond internationaal bekend om zijn goede kwaliteit en was al decennialang een grote bron van inkomsten voor de eilander boeren. 'Door de bijzondere bodemstructuur had het gras een speciale, zoete smaak. Dat kon je ruiken', stelt Bruins. 'Goed Kampereilander hooi rook als vers brood. Dat kwam door de bloemetjes die er in zaten en door de speciale samenstelling van het gras. Het hooi uit Mastenbroek rook heel anders. De Kampereilanders sloegen zich wat dat betreft wel een beetje op hun borst. Om het hooi. Als een Kampereilander meisje met een Mastenbroeker boer verkering had, dan werd dat niet zo gewaardeerd. Andersom een Mastenbroeker meisje met een Kampereilander boer ook niet.'

In de jaren dertig nam de hooihandel enorm toe. De firma Bruins kocht een tweede rijdende hooipers en breidde ook de opslagruimte bij het bedrijf uit. In 1934 laadde ze aan de IJsselkade in Kampen een grote rijnaak met 500 ton hooi voor Duitsland. Vóór de Tweede Wereldoorlog verhandelde Bruins jaarlijks maar liefst 3.000 ton hooi.

Het bedrijf was daarmee de grootste distributeur van het Kampereiland hooi, op de voet gevolgd door de firma's Van der Weerd en Van 't Oever. 'We leverden hooi aan de politie, voor de politiepaarden, de Koninklijke stallen en het leger', vertelt Bruins. 'Maar onze grootste klant was de goederenvervoerder Van Gend & Loos. Die had overal in Nederland depots met paarden. Hier in de buurt zaten ze op het station in Kampen, maar ook in Wezep, Nunspeet en Harderwijk. We hadden twee vrachtwagens, die een hele route aflegden. Tien balen hooi hier, twintig balen daar, afhankelijk van het aantal paarden.'

De meeste boeren op het Kampereiland oogstten twee snedes hooi per jaar. De eerste in juni, de tweede in juli of augustus. 'Het land zag er toen heel anders uit dan tegenwoordig', zegt Bruins. 'Het gras stond bij de eerste snede soms wel een halve meter hoog. Daardoor kreeg het hooi een lange structuur. Die eerste snede was het belangrijkste. In de tweede snede zat minder structuur. Het hooi was korter en had ook minder voedingswaarde. Dat hooi ging vaak naar boeren op de Veluwe, in de Achterhoek of Twente. Die hadden zelf voer te weinig.'

Fig. x. Vervoer van een vracht hooi door de firma Van der Weerd over de pont bij de Mandjeswaard. (collectie Zwier Stoel, fototheek Kampereiland)

Fig. x. Jan Bruins. Foto: Albert Bartelds.

De boer op

Om aan hooi te komen gingen de Bruinsen op het Kampereiland de boer op om te vragen of ze hun hooi mochten verhandelen. 'In de tijd van mijn grootvader en overgrootvader was het veel handjeklap. Toen ik zelf op pad ging had je meer concurrentie en moest je weleens tegen elkaar op bieden', aldus Bruins. 'Er waren meer kapers op de kust, zoals Ruitenbergh, Lenferink en de coöperatie Barneveld. Die gingen ook allemaal bij de boeren langs. We hadden een aantal vaste leveranciers, maar dat werd op den duur steeds minder.'

De prijs van het hooi kwam tot stand op speciale landbouwbeurzen die in het hele land werden gehouden. In Kampen was er beurs elke maandag op de bovenverdieping van het gebouw van de sociëteit 't Collegie aan de IJsselkade, waar tegenwoordig de ABN-AMRO bank gevestigd is. Er kwamen veel boeren en handelaren op af. 'Mijn vader Harm Jan Bruins (1923-2001) ging elke dag naar een beurs toe', weet Bruins. 'Op maandag had je Kampen, op dinsdag Groningen, woensdag Sneek, donderdag Emmeloord, vrijdag Zwolle en op zaterdag Utrecht. Daar sprak hij collega's en informeerde hij naar de prijzen. In Kampen moest het altijd iets duurder zijn. Je had hier zo'n uitspraak van de boeren: "100 gulden voor 1.000 pond". Maar vaak was dat teveel. De prijs varieerde meestal vanaf 60 gulden, al is er een enkele keer wel boven de 100 gulden betaald. Dat kwam gewoon tot stand door vraag en aanbod. Het kwam ook weleens voor dat je bij een boer de hooiberg in de roes kocht. Dan berekende je de omvang ($\pi \times \text{straal} \times \text{straal} \times \text{hoogte}$) om te schatten hoeveel ton hooi er in zat. Vervolgens kwam je tot een prijs en perste je de berg leeg.

Op de beurs werd van alles verhandeld. Hooi, stro, maar ook wel aardappels en graan. We zijn eens een poosje in de aardappels gegaan, maar dat is niet zo goed gelukt. Het was een beetje inbreuk in de gevestigde orde. Dan werd je niet zomaar geaccepteerd. Mijn opa was veehandelaar. Hij was ook altijd op de beurs. Daar werden overeenkomsten gesloten en vaak ook afgerekend, het melkgeld ontvangen, hooigeld ontvangen, dat soort dingen. Dat ging allemaal met dikke portefeuilles. En een borrel erbij. Dat ging niet te zuinig, eerlijk waar.'

Persen

Nadat het hooiseizoen in augustus was afgelopen en het hooi in de bergen zat ging de firma Bruins naar de boeren toe om hun hooibergen

Fig. x. Harm Jan Bruins (zittend rechts), met de heren Van Rees uit Genemuiden in Rotterdam naar de beurs. (collectie Bruins)

leeg te persen. 'Als er geen hooibroei was geweest, begonnen we al in september en waren we tot begin april bezig. Niet elke dag, maar als je een hele berg leeg moest persen dan was je al snel een paar dagen bezig. Meestal begonnen we rond half negen 's ochtends en gingen we door tot een uur of vier, half vijf. Dan moesten de boeren melken. Tussen de middag aten we bij de boer. De boerin ging dan vaak met een borrel rond. Daar zorgden ze altijd wel goed voor. Als het hooi direct weg moest, brachten de boeren het ook weleens naar de laadplaats aan het Ganzendiep. De hooipers stond dan bij het schip.'

Het leegpersen van een hooiberg was een heel karwei dat verliep volgens een vast patroon. In zijn jonge jaren hielp Bruins vaak mee en verrichte hij allerlei hand- en spandiensten. 'Je was in totaal met een man of vijftien aan het werk. Wij met ons personeel, de boer met z'n knecht en een aantal burenen. De boer en de burenen brachten het hooi vanuit de berg bij de pers. Daar stond iemand van ons die het hooi in de pers deed, de ingooier. Vervolgens had je aan twee kanten een naaldensteker die het draad aan een naald door de balen staken om de baal vast te maken. Dat was geen prettig klusje. Het was allemaal hooimijt en stof. Ik heb het zelf nooit gedaan. Mijn opa vond het te gevaarlijk. Als de baal klaar was werd hij gewogen door een hooiweger. Dat gebeurde eerst op een bascule, later ging je met een volle vracht over de weegbrug. Tenslotte had je iemand die de balen op de wagen laadde. Daarna kon het op transport.

In de hooiberg stond altijd een medewerker van ons om met een hooischop de slechte kant, de weerkant, van het hooi af te steken. Als de boer vond dat hij er teveel af stak, ontstond er soms ruzie. De vader van de boer probeerde dan vaak stiekem nog wat afgekeurd hooi op de pers te gooien. De boeren maakten er dikwijls een sport van om met z'n allen een grote rol van 500 kilo hooi in één keer op de pers te gooien. De ingooier werd dan furieus! Pure pesterijen natuurlijk, haha! De boeren konden dan een minuutje of vijf rusten. Ik ken verschillende ingooiers die de berg ingevlogen zijn en bij wie het tot een handgemeen kwam.'

Fig. x. Hooi persen bij Roelof van Ittersum in de Mandjeswaard, ca. 1935. (collectie Bruins)

Naast de boeren op het Kampereiland perste Bruins ook wel hooi bij de stadsboeren in Kampen. 'Dat was een wereld van verschil. Ze hadden de stal beneden en het hooi lag op zolder. Dat wasemde wel door, maar het stonk soms ontzettend. Het hooi gooiden we vanaf de zolder door een heel klein raampje in de pers. Die stond gewoon op straat. De hele buurt kwam dan onder het hooi en het stof. De burenen waren daar niet zo blij mee. En de kwaliteit van het hooi was vaak ook niet goed, vanwege de slechte opslag.'

KI-stations

Na de Tweede Wereldoorlog zorgde de modernisering van de landbouw voor een ingrijpende verandering van de hooihandel. Tijdens de ruilverkaveling Kampereiland in de jaren vijftig werden de Kamper stadsboeren naar het buitengebied verplaatst. De Kampereilander boeren moesten hiervoor grond afstaan. Intussen groeide, mede door de komst van de melkmachine, het aantal koeien per bedrijf, waardoor de boeren meer hooi voor zichzelf nodig hadden.

Op den duur stapten ze helemaal over op kuilvoer. ‘Dat was een grote klap voor de hooiproductie in dit gebied’, zegt Bruins. ‘Daar kwam bij dat veel boeren hun paard inruilden voor een trekker, zodat de vaste hooi-afzet met sprongen terugliep. Ook het leger en Van Gend & Loos gingen geheel over naar motorisch vervoer. Dat waren altijd onze grootste klanten geweest. Tot 1960 hebben we nog grote hooibalen van 50 kilo geperst. Daarna kreeg je die kleinere baaltjes van 20 kilo. We leverden later alleen nog maar aan KI-stations her en der in het land. Het Kampereiland hooi zou zelfs zorgen voor een hogere viriliteit van de stier, werd gezegd. Maar dat kan ik niet bewijzen, haha! Uiteindelijk hebben we hier halverwege de jaren negentig de laatste hooiberg leeg geperst.’

Ondanks de teruglopende handel gingen er af en toe nog grote hooitransporten naar het buitenland. ‘Omstreeks 1950 hadden we vanaf het station Kampen een flinke hooi- en stro-export per trein naar Zwitserland, vanwege grote droogte daar’, vertelt Bruins. ‘Dat herhaalde zich in 1953. Een jaar later was het hier ontzettend nat, zodat er een groot tekort hooi was. Mijn vader hoorde dat de oogst in Noorwegen en Zweden wél goed was geweest, dus hebben we toen per wagon en schip 1.000 ton hooi geïmporteerd. Veel later, in 1976, hebben we nog een keer hooi geïmporteerd vanuit Londonderry in Noord-Ierland. Dat waren drie schepen vol die ook nog 50 ton hooi op het dek hadden staan als deklust. Het vierde schip was die deklust onderweg verloren. Dat lag in de Noordzee. Ze moesten om Engeland heen varen. Dat was een onstuimige route.’

Stro

Als alternatief voor de handel in hooi ging Bruins op zoek naar nieuwe afzetmogelijkheden. Begin jaren zeventig speelde het bedrijf in op de komst van de ligboxenstal door onder de naam Flevo Strovezel te beginnen met het hakselen en malen van stro wat kon dienen als strooisel. ‘We waren daarmee de eerste in Nederland’, zegt Jan Bruins. ‘In het begin hadden we alleen maar inlands stro, vooral uit Groningen, maar ook van de Zuid-Hollandse eilanden. Later hadden we stro uit de Flevopolder. De Rijksdienst voor IJsselmeerpolders heeft jarenlang aan ons geleverd. Onze loodsen zaten helemaal vol. We konden de hele winter stro leveren, wel drie- tot vierduizend ton. Op een gegeven moment werd het land in de polder verpacht en verkocht. De boeren hadden natuurlijk een ander bouwplan dan de Rijksdienst. Die had allemaal graan, terwijl de boeren bieten en aardappels gingen

Fig. x. Hooitransport naar Zwitserland op het station Kampen, 1949 en 1953. (collectie Bruins)

verbouwen. De aanvoer van stro zakte in, maar ondertussen bleef de strobehoefte groot. De laatste twintig jaar hebben we daarom stro geïmporteerd uit het buitenland, met name Engeland. In 1988 zijn we verhuisd naar onze huidige locatie aan de Graffhorsterweg. Daar hebben we meer ruimte dan in de bebouwde kom.’

De transitie van hooi naar stro bood Bruins BV een nieuwe toekomst, al verliep de overgang niet geheel vlekkeloos. Jan Bruins: ‘We hadden vroeger twee paardenpersen. Eentje hebben we verkocht aan iemand in Drenthe die er later regelmatig demonstraties mee hield. Mijn vader was altijd een beetje zuinig en wilde die andere gaan gebruiken voor het hakselen van stro. Ik heb hem direct gewaarschuwd, maar hij wilde het toch proberen. Hij liet het perskanaal en het persblok halveren, maar dan krijg je ineens een verkeerde verhouding van krachten. Na zo’n 100 kilo stro sprong die pers wel 1,5 meter de lucht in! De drijfstangen knapten eraf en alle tandwielen spatten uit elkaar, levensgevaarlijk! Die pers was rijp voor de sloop.’

*Fig. x. Vervoer van hooi door de vier vrachtwagens van Bruins BV
gelijktijdig, jaren negentig. (collectie Bruins)*

Fig. x. Jan Bruins. Foto: Albert Bartelds.

Bertus van der Kolk: 'Mijn opa kreeg dispensatie van de pastoor om op zondag te hooien'

Aan de Zwolsedijk, waar de Vecht en het Zwartewater samen komen, staat de voormalige melkveehouderij van Bertus van der Kolk (1953). Op deze plek verrichte opa Van der Kolk in het begin van de twintigste eeuw pionierswerk toen hij begon met een kleine boerderij. Het familiebedrijf groeide in de loop der jaren uit tot zo'n 30 hectare grond. Van der Kolk maakte de modernisering van de landbouw persoonlijk mee en zag van dichtbij hoe daardoor ook de hooiwinning veranderde.

“Mijn opa, Egbert van der Kolk sr., begon de boerderij met zo'n vijf hectare grond. Daarnaast huurde hij her en der losse percelen erbij. Dat gebeurde in die tijd vrij veel. Eén van die stukken land was op de Molenwaard in Hasselt. Dat is waar tegenwoordig de jachthaven ligt. Dat was buitendijks land wat ieder jaar publiek werd geveild. Mijn opa heeft het meerdere jaren achter elkaar gehuurd.

Op een zondagmorgen kort na Pinksteren zaten mijn opa en oma in de katholieke kerk in de Hoogstraat, toen ze in de gaten kregen dat de Molenwaard onder water dreigde te lopen. De Afsluitdijk was er nog niet. Als het land zou overstromen, dan was het hooi op dat perceel verloren. Na de kerkdienst is mijn opa direct naar de pastoor gegaan om dispensatie te vragen om op zondag het hooi binnen te halen. Normaal zou hij dat nooit doen, maar nu was het noodzaak. De pastoor gaf toestemming en m'n opa kon gaan hooien. De hele familie hielp mee. Het hooi was op tijd binnen.

Na de oorlog hebben mijn opa, mijn vader Gerrit van der Kolk en mijn oom Egbert van der Kolk jr. nog heel wat jaren met z'n drieën geboerd. Op een gegeven moment leerde mijn oom een weduwe kennen bij wie hij boer kon worden. M'n vader heeft toen de boerderij van mijn opa overgenomen.

Fig. x. Bertus van der Kolk. Foto: Albert Bartelds.

Fig. x. Hooien in de Molenwaard op de zondag na Pinksteren, 1932. Met wit hemd, opa (Egbert) van der Kolk. (collectie Van der Kolk)

Natte kuil

In die tijd ging het hooien heel anders dan tegenwoordig. Als kleine jongen moest ik mijn vader al helpen met het maken van oppers. Soms ging dat heel moeilijk. Als je een slechte zomer had, was het hopeloos om aan fatsoenlijk voer te komen. Je kon het wel in oppers zetten, maar als je die later weer uit elkaar schudde was het al half verrot. Soms maakten de boeren daar natte kuil van. Je had dan van die ronde silo's met schotten aan de zijkant waar ze de kuil in maakten. Daarna gooiden ze er een laag zand bovenop. Doordat het verbroeide, slonk het enorm. Mijn vader had de schotten een keer net zo hoog als de elektriciteitspalen. Dat zal zo'n vier meter geweest zijn. Toen de kuil was uitgewerkt, was er misschien nog maar twee meter over. Die natte kuil stonk echt vreselijk!

Trekker

Ik weet nog goed dat er een trekker kwam op de boerderij. Jeroen Mijns vader had in 1959 een Ford Dexta gekocht van 30 pk. Dat was een zware trekker voor die tijd. M'n oom begreep er niks van: "Wat wi-j toch mit zo'n zwaore trekker! D'r zit ok nog een hef an. Wat mu-j daor mee!" Als het 18 pk was geweest, dan was het toch ook goed, vond hi Jeroen. M'n vader moest er ook wel aan wennen. Hij heeft nooit dat echte gevoel met de trekker gekregen. Hij was geboren in 1907 en kocht pas op z'n 52ste een trekker. Hij zei later nog vaak: "Paarden zijn veel mooier, dat leeft veel meer". Maar het kon gewoon niet meer. Ik ben zelf helemaal met de trekker opgegroeid.

M'n vader had ook een schuif erbij gekocht voor achter de trekker. Een Lely met van die harkborden die zichzelf aandreven op de grond. Het hooi werd daardoor in een *wiers* gelegd en met een schuifje schoof het dan zo op een opper. Aanvankelijk werden die nog met de hand op de wagen geladen. Wat de boeren in één dag op konden halen, lieten ze gewoon ruw liggen. Maar als het meer was, dan maakten ze die oppers nog even netjes op zodat het water er af liep. Dan haalden ze elke dag een paar vrachten op.

Fig. x. Hooien in de omgeving Hasselt. Aan de vork stadsboer Bart van den Berg, ca. 1958 (collectie Van den Berg)

Hooiblazer

Het hooi werd vroeger met de vork naar boven in de hooiberg gestoken. Halverwege de hooiberg liet men dan een stukje open, dat was het vanggat. Vanaf de wagen werd het daarheen gestoken. De man in het vanggat stak het vervolgens door naar boven. Dat was zwaar werk. Vaak waren die hooibergen wel zes tot acht meter hoog. De eerste hooitransporteurs vormden een hele verbetering. Je moest wel oppassen dat je er niet teveel hooi op gooide, want dan begonnen de riemen te slippen. Toen later de hooiblazers kwamen, kreeg je veel meer capaciteit. Als de boeren 's avonds klaar waren met melken, haalden ze allemaal nog een vracht hooi op. Rond een uur of negen was iedereen tegelijk aan het lossen. Al die transporteurs en hooiblazers vergden dan zoveel van het stroomnet dat het licht uitviel. Ik zie het nog zo gebeuren.

We hebben zelf nog vrij lang doorgewerkt met onze hooiblazer. Toen de eerste opraapwagens kwamen, losten we die gewoon voor de hooiblazer. Dan kon je het vrij snel naar binnen wippen. Dat was nog makkelijker dan het inkuilen. Je had toen nog geen kuilvoersnijders dus het was altijd een heel karwei om de kuil van de bult af te halen. Pas rond 1970 kwam de voordroogkuil en de kuilvoersnijder in zwang. Sindsdien kuilden de boeren steeds meer in. Pakjes hooi had je ook wel, maar die waren veel duurder.

Buren

Het hooien, en later het inkuilen, hebben we nog een hele tijd samen met onze naaste buren gedaan. Daar hadden we een vaste afspraak over. De één had een trekker met opraapwagen en de ander een trekker om de bult aan te rijden. Vroeger was je bijna de hele maand mei bezig met de eerste snede. Als het slecht weer was, lag het ook weleens een hele week plat. Je kon op één dag nog niet zoveel hectare binnenhalen als tegenwoordig.

Langzamerhand werden de bedrijven al maar groter en moest het werk steeds sneller gebeuren. De ene dag maaien en de andere dag moest het gras al van het land. Maar daar hadden we eigenlijk de capaciteit niet voor. Je kon wel een keer op de ander wachten, maar op een gegeven moment hield dat op. Dus dan haalden we er toch maar een loonwerker bij. Jeroen dan had je het gras meestal wel in één dag binnen.

Fig. x. Hooi lossen met het hooikanon, 1969. (collectie Moed)

Opvolging

Bij gebrek aan een opvolger heb ik de boerderij zo'n twee jaar geleden aangeboden aan een jongen uit de buurt. Toen hij 16 jaar oud was, had hij al bij ons stage gelopen. Hij woont op de boerderij en wij hebben een huis even verderop aan de Zwolsedijk. We zitten nu midden in het overnameproces. Dat is wel spannend. Vanwege die nieuwe regels met betrekking tot de fosfaatrechten zijn er nogal wat hobbels op ons pad. Maar ik hoop dat het allemaal lukt. Het is de enige kans op de voorzetting van het bedrijf."

Harm Moed: “De hooibrand was het gesprek van de dag”

Fig. x. Harm Moed. Foto: Albert Bartelds.

Harm Moed (1952) stamt uit een oud geslacht van Hasselter stadsboeren. Zijn vader had midden in de stad een boerderij met ruim twintig koeien. Daarnaast stond een grote schuur voor de opslag van hooi. Als gevolg van een grote brand bouwde vader Moed in 1963 aan de rand van de polder Mastenbroek een nieuwe boerderij. Eind jaren zeventig namen Harm en zijn vrouw Geke het familiebedrijf over. Nog elk jaar oogsten ze langs het Zwartewater een perceel kruidenrijk hooiland.

“De boerderij van mijn ouders stond in de Rosmolenstraat in Hasselt. De stallen zaten in allerlei verschillende huisjes in het verlengde van de straat. Daar achter waren een paar hofjes die we voornamelijk

gebruikten voor opslag. Ook stonden er wat fruitbomen en een paar bijenkorven. In totaal telde Hasselt zo’n vijftien stadsboeren. De meesten hadden het land overal verspreid liggen, mijn vader ook. Hij had wat percelen aan de Wolfshagenweg, buitendijks richting Genemuiden, aan de Nadorst en aan de dijk bij het Jutjesriet. Soms huurde hij er wat land bij Jeroen. In totaal had hij meer dan twintig hectare.

Een jaar na mijn geboorte kreeg mijn vader tuberculose (tbc). Hij heeft toen 3,5 jaar in het sanatorium Zandhove bij Zwolle gelegen. Pas toen ik een jaar of vier was, mocht ik bij hem op bezoek. Anders was het besmettingsgevaar te groot. In die jaren hebben m’n beide opa’s de

Fig. x. Opa Moed met paard in de Rosmolenstraat, Hasselt. Op de achtergrond de stallen en huisjes, december 1957.

boerderij voortgezet, met hulp van de burens. Mijn opa van m’n moederskant kwam bij ons in huis wonen en m’n andere opa woonde naast ons. De eerste jaren ben ik door hen opgevoed. Ik was enig kind. Later kwam m’n vader weer thuis, maar hij is nooit meer helemaal de oude geworden.

Dagloners

M'n opa had onze hooischuur in de Rosmolenstraat al in 1910 gekocht. Hij was toen nog net geen 21, dus hij moest wachten voordat hij een hypotheek kon krijgen. In zijn tijd stonden bij de brug over het Zwartewater dagloners te wachten op een klus. Als je in de hooitijd iemand nodig had om te maaien, nam je zo'n dagloner in dienst. Het maaiwerk gebeurde toen nog allemaal met de zeis. Die brug was een soort zzp-kantoor. Schippers die in Hasselt aanmeerden huurden ook geregeld iemand in om te helpen met het lossen van hun schip.

Grijper

De Hasselter stadsboeren sloegen het hooi meestal op in de hooibergen op de Viltkoele. Wij haalden het altijd met paard-en-wagen naar onze schuur in de Rosmolenstraat toe. De hele straat lag dan onder het hooi, maar daar maakte niemand een probleem van. Als de paarden de straat in kwamen rijden, bleven ze met de wagen naast de schuur staan. Aan het dak hing een grote grijper die het hooi van de wagen plukte. Ik zie het nog zo voor me. Eén paard liep aan een touw een eind de straat in om die grijper de lucht in te trekken. Eenmaal boven hoorde je een klik. Dan trok je hem aan een touw naar binnen en met een ander touw viel die grijper los. Het hooi kwam zo midden op de zolder, waarna het werd verdeeld. Na een keer of tien was de wagen leeg en werd er een nieuwe vracht opgehaald. Beneden in de schuur stond aan weerskanten een rij koeien. Bij het voeren gooiden we het hooi zo van de zolder voor ze neer.

Omdat die schuur eigenlijk te klein was, hadden we ook nog een hooiberg aan de dijk naar Zwolle. Die stond op een afgelegen plek. Ik kom nog geregeld oudere Hasselters tegen die zeggen dat ze heel wat romantische uurtjes hebben beleefd in die hooiberg. Op de Viltkoele gebeurde dat ook wel. Ik ken een stadsboer die daar hooi ophaalde en toen een portemonnee vond. Die kwam daar natuurlijk niet vanzelf. Die boer bracht die portemonnee terug naar de eigenaar. Die jongen kreeg helemaal een rood hoofd!

Hooibroei

Op 18 augustus 1961 ging mijn vader op bezoek bij een vriend in Soesterberg. Ze hadden samen op de zaal gelegen in het sanatorium. Mijn moeder was die dag jarig, vandaar dat ik de datum nog weet, maar dat werd op een ander moment gevierd. 's Middags kreeg mijn vader een telefoontje dat het hooi was gaan broeien en dat de schuur

Fig. x. Hooi binnenhalen met de grijper. Het paard loopt aan een touw voor- en achteruit om de grijper op te takelen, juni 1958.

in de fik stond! Dat was sensatie in Hasselt! Alle boeren uit de buurt hielpen mee om het hooi eruit te halen. Ze prikten de schuur met de vork leeg en reden met karrevrachten brandend en smeulend hooi naar een stuk land buiten de stad. Daar kiepten ze het neer en lieten ze het uitbranden. De volgende dag was het Euifest in Hasselt. Toen de schuur leeg was gingen ze met z'n allen een borrel drinken.

Na de brand kwam de burgemeester bij m'n vader: "Moed, nou is het mooi geweest. Kunnen we niet uitruilen? Buiten de stad komt er land vrij". De gemeente had 30 hectare grond in het Vree, maar daar stopten wat boeren. We hebben toen onze percelen in de stad verkocht en konden land in het Vree terugkopen. In december 1963 zijn we aan de Wolfshagenweg komen wonen. De gemeente had onze grond in de stad nodig voor woningbouw. Het zal ook wel met de veiligheid te maken hebben gehad. De bebouwing in het centrum was natuurlijk heel dicht op elkaar. De brand bleef gelukkig beperkt tot de hooischuur, maar het had heel anders af kunnen lopen!

Fig. x. Hasselter stadsboeren helpen mee om de brandende hooischuur van de familie Moed leeg te halen, 18 augustus 1961. (collectie Moed)

Natuurhooi

Er wordt altijd hoog opgegeven van het hooi van het Kampereiland, maar het hooi van de buitenlanden bij Hasselt was net zo goed. Voordat de Afsluitdijk er was had je eb en vloed in het Zwartewater. Het verschil was wel 40 centimeter. Met een stevige noordenwind werd het water van de Zuiderzee zo hier naar toe gestuwd en stond alles blank. Ook tegenwoordig staan bij hevige regenval en noordwesten wind de uiterwaarden van het Zwartewater weleens onder water. Dat is goed voor het hooi. Het meegevoerde slib zorgt voor vruchtbare grond.

We pachten al jarenlang twee stukken grond aan de dijk naar Genemuiden. Die percelen zitten vol kievitsbloemen en andere kruidenrijke plantensoorten. We spuiten daar niet, gebruiken geen kunstmest en maaien pas rond 15 juni. Dat hooi ruikt lekker! Het is gewoon natuurhooi. Vorig jaar hebben we er zeventien grote vierkante balen vanaf gehaald. Ik legde dat hooi vaak achteruit voor de koeien. Als een koe ziek was, voerde ik dat hooi en knapte ze helemaal op. Wanneer een kalfje ziek was, deden we kokend water en wat hooi in een emmer om thee te maken. Als hij dat dronk werd hij ook weer beter.

Fig. x. Hooien in de Hasselter buitenlanden, juni 1958. (collectie Moed)

Uitbreiding

Vanwege de slechte gezondheid van m'n vader ben ik zo van de landbouwschool het bedrijf ingerold. Dat vond ik helemaal niet erg, ik wilde graag boer worden. Het buitenleven trok mij enorm. Op school had ik altijd meer aandacht voor buiten, dan voor wat er op schrift stond. De boerderij aan de Wolfshagenweg hebben we samen voortgezet, totdat m'n vader in 1978 overleed. Hij was 58 jaar oud. Begin jaren tachtig wilden Geke en ik de boerderij graag uitbreiden, maar net op dat moment speelde ook de ruilverkaveling. Het was niet zeker of we wel aan de Wolfshagenweg konden blijven. Staatsbosbeheer was in het bezit van het Jutjesriet en had haar oog ook op onze plek laten vallen. We hoefden niet weg, maar ze zouden

Fig. x. Op 23 februari 1967 blies een storm de kap van de hooiberg op de nieuwe boerderij van de familie Moed aan de Wolfshagenweg. (collectie Moed)

het wel op prijs stellen. Toen werd het een financiële kwestie. De rente was in die tijd wel twaalf procent. Als we verderop moesten gaan boeren zouden we minder land hebben en er was geen kans tot uitbreiding. Dat zagen we niet zitten. We zijn hier gebleven en zijn later alsnog gegroeid naar 40 koeien, al ging dat niet zomaar. In 1984 werd het melkquotum ingevoerd, dus moesten we vanwege het peiljaar weer wat koeien inleveren. In de buurt was er vrijwel geen mogelijkheid om land bij te kopen, zodat je ook niet meer melk mocht produceren. In feite zaten we toen klem. Uiteindelijk is Geke er 's zomers als badjuffrouw in het zwembad bij gaan werken. Dat was toen al wel wat meer gebruikelijk. Ze had ook altijd gezegd dat ze niet per se thuis wilde blijven.

Einde bedrijf

Halverwege de jaren negentig begon ik last van m'n longen te krijgen. Dat kwam omdat ik vroeger in aanraking was geweest met tbc. Ik heb lang onder controle gestaan en liep al een hele tijd tegen longontsteking aan. Met maaien en schudden had ik geen last, maar tegen de tijd dat we gingen hooien was ik helemaal hees. De longarts zei tegen me: "Je moet het zelf weten, maar als je zo doorgaat zit je op je vijfenzestigste aan de zuurstof". Toen was de keuze niet zo moeilijk. We hebben de melkkoeien weggedaan en zijn schapen gaan weiden.

Onze jongens hadden geen interesse om de boerderij over te nemen. Toen zeiden we tegen elkaar: "We kunnen het zo behappen, we boeren nog op deze manier door". Geke ging er ook 's winters bij werken, bij de post. In 1999 hebben we uiteindelijk toch besloten om te stoppen met melken. We konden hier gelukkig blijven wonen. Dat was voor ons het belangrijkste.

Fig. x. Harm Moed. Foto: Albert

Truida Moraal-Groen: 'Op de Viltkoele stonden zo'n vijftien hooibergen'

Fig. x. Truida Moraal-Groen. Foto: Albert Bartelds.

Truida Moraal-Groen (1948) is een dochter van de Hasselter stadsboer Marten Groen. Groen was eigenaar van een hooiberg op het hooibergenterrein op de Viltkoele bij Hasselt. Truida hielp regelmatig mee en kan zich haar jeugd op de stadsboerderij in de Hofstraat nog levendig herinneren.

'Mijn vader kwam uit Staphorst. Het was een hele zwijgzame man. Hij was de oudste zoon en toen hij van de lagere school af kwam, moest hij als boerenknecht aan het werk. Op z'n twaalfde werd hij zomaar uit

z'n vertrouwde omgeving weggehaald en kwam hij bij de familie Ter Wee in Hasselt op de boerderij Jeroen. Tijdens de oorlog werd hij tewerkgesteld op een boerderij in Duitsland. Daar heeft hij nooit zoveel over verteld, behalve dat hij het fijn had bij die Duitse familie. Hij noemde mijn moeder altijd "mutti", en met het eten zei hij "essen bitte". Achteraf gek natuurlijk, maar als kind vond ik dat heel normaal. Naast z'n werk als boerenknecht verreed m'n vader ook nog zand en grind in opdracht van anderen. Hij had een eigen paard en wagentje.

Fig. x. Koeien in de Rosmolenstraat bij de stadsboerderij van de familie Moed, mei 1963. (collectie Moed)

Mijn moeder, Gezina Klok, was geboren in een plaggenhut in de omgeving van Dwingeloo. In haar jonge jaren kochten haar ouders een stukje woeste grond bij Staphorst, bij de Zwarte Dennen. Die grond

was nog niet in cultuur gebracht. Mijn opa heeft zich bijna kapot gewerkt om het te ontginnen. Hij begon een boerderijtje en na verloop van tijd had hij alle stobben op het land verwijderd. Twee zussen van mijn moeder woonden in Hasselt. Daar was ze weleens, en zo heeft ze mijn vader leren kennen.

Stadsboerderij

Mijn vader wilde boer worden. Toen m'n ouders met elkaar trouwden, konden ze een huisje huren aan de Hofstraat in Hasselt. Daar ben ik geboren. Ik ben de oudste. Ik heb nog een zusje en een broertje. In de Hofstraat hadden m'n ouders eigenlijk twee panden. Het ene pand was onze woning met aan de achterkant een binnenplaatsje met een kleine tuin en een kippenhok. Daar achter was een ingang naar het andere pand: de stal met zo'n twaalf koeien. Achter de koeienstal was nóg een binnenplaatsje met een mestgat en een gebouwtje waar wat kalfjes, een paar pinken, het paard en zo nu en dan een varken in stond. Je kunt het je haast niet meer voorstellen. In die tijd waren er een heel aantal stadsboerderijen in Hasselt.

Fig. x. De stal met zo'n 35 koeien van boer Bart van den Berg, stadsboer bij de Kalkovens. (collectie Van den Berg)

De mest van de koeien was zeer gewild bij tuinders uit Noord-Holland. Voor de stadsboeren was dat een mooie bijverdienste. Om de mest naar de mestschepen aan de kaai te brengen schepten we het thuis uit het mestgat in een karretje. Als dat vol was, zette je een streep op de muur. Je moest zelf bijhouden hoeveel karretjes mest er weg gingen. Vervolgens reed je met dat karretje via de Rosmolenstraat en de Markt richting de kaai. Heel Hasselt lag dan vol met mestsporen.

Buitenlanden

Als stadsboer had m'n vader zelf geen land. Dat moest hij ieder jaar weer pachten. Hij had land nodig om gras te maaien voor het hooi. Het was ieder jaar afwachten of hij het jaar daarop weer genoeg land had. Hij pachtte vaak de buitenlanden aan de weg van Hasselt naar Zwartsluis, de berm van de Stadsweg van Hasselt naar Rouveen en de berm van de dijk tussen Hasselt en Zwolle. Als hij daar de koeien wilde laten lopen, moest de hele koppel over de brug over het Zwarte Water. Dat was altijd een heel spektakel!

Meestal stond het vee op het land in de buitenlanden. Als je de koeien daar in het voorjaar naar toe bracht, hadden ze altijd de kolder in de kop. Toen ik een jaar of tien was, moest ik ook meehelpen. Mijn ouders liepen allebei met drie koeien aan het touw, en ik moest dat ook doen. M'n moeder vroeg nog bezorgd: "Kan dat wel?" Maar volgens m'n vader was dat geen probleem. En ja hoor, daar ging ik. Zo'n klein meisje en dan met drie koeien aan het touw door Hasselt. Aan het einde van de Kalverstraat was de stadsgracht. Als je daar rechtdoor ging plonsde je zo de gracht in, dus je moest een snelle bocht naar links maken. Met drie koeien achter je aan was dat niet zo eenvoudig! Ik moet er nog vaak aan denken.

Fig. x. Hooien achter Brinkman met de toren van Hasselt op de achtergrond, juli 1958. (collectie Moed)

Ik zie m'n vader nog zo met de melkbussen op de fiets naar de buitenlanden gaan om de koeien te melken. Later had hij zo'n fietskar waar de bussen op konden staan. Soms gingen we 's zomers met wat buurtvriendinnetjes bij hem kijken. Dan zat hij daar met de pet op en z'n hoofd gebogen naar de koe te melken. Onder aan de dijk lag een sloot. Er stond een hek zodat de koeien niet uit het weiland konden. Wij gingen tussen het hek en de sloot door het land op. Op een dag gleed een buurmeisje uit en viel op de kop in die moddersloot! Dus wij gillen en roepen zodat m'n vader het hoorde. Hij keek om, deed de pet goed op z'n hoofd, zette een paar grote stappen en trok haar zo aan haar ene been uit de sloot: "Naar huis jij!".

Viltkoele

Geen enkele Hasselter stadsboer had eigen grond. Het aantal koeien dat ze hielden was volledig afhankelijk van het land en de hoeveelheid voer dat ze bij elkaar konden sprokkelen. Dat voer moesten ze natuurlijk ergens kunnen opslaan. Vandaar dat er op de Viltkoele, op de plek van de huidige Welkoop, wel een stuk of vijftien hooibergen

stonden. Ze stonden aan beide kanten van de weg. Het was een prachtig plekje, al schrok ik me soms wezenloos als ik daar kwam om boontjes of sla van het groenteland af te halen. Aan de linkerkant was namelijk een destructieplek voor dode beesten. Lag er ineens een dode koe met een opgeblazen buik en de poten stijf omhoog! Dat was niet fijn.

Fig. x. Het hooibergenterrein in de Viltkoele bij Hasselt. (Historische Vereniging Hasselt)

In de zomer volgde m'n vader 's morgens vol spanning het weerbericht op de radio in de keuken, om te besluiten of hij ging maaien. Wij moesten dan helpen op het land. Eerst moesten we 'zwillegies' harken, zodat het gemaaid gras mooi kon drogen en daarna maakten we oppers. Met Mina, ons zwarte paard, voor de wagen gingen we naar onze gepachte stukken land: dijken, bermen en de buitenlanden langs het Zwartewater. Een stadsboer had geen mooi verkavelde weilanden.

Eenmaal op het land werd het hooi op de wagen gestoken. Mijn moeder maakte met een prachtige slag een mooie ronding, zodat het hooi vast op de wagen lag. Na schooltijd gingen wij op de fiets naar het

Met het paard en de mestkar door Hasselt, 30 april 1958. (collectie Moed)

land om in de volle zon het laatste hooi van de oppers bijeen te harken. Het hooizaad ging dan tussen je kleren zitten en dat kriebelde enorm. Als alles klaar was mochten we altijd boven op het voer hooi zitten. M'n ouders zaten dan op de disselbak. Langzaam bracht Mina ons dan naar de hooiberg op de Viltkoele.

Het hooi lossen in de hooiberg was zwaar werk! Mijn vader stak het hooi op en mijn moeder stond boven in de berg om te zorgen dat hij netjes werd gevuld. Daar moest je handigheid in hebben, want voor je het wist zakte het hooi scheef. Als de berg al wat hoger was dan stak m'n vader het hooi op, stond m'n moeder in het vanggat en moest ik bovenin de berg alles mooi verdelen. M'n vader bleef maar hooi opsteken en ik moest maar zien waar ik het kwijt kon. Later haalde m'n vader iedere week met paard-en-wagen een vracht hooi vanaf de Viltkoele naar huis in de Hofstraat. Dat werd opgeslagen op de zolder boven de koeienstal. Dan had hij de hele week voer voor de koeien.

Hulp

Als het heel druk was of er kwam slecht weer aan, dan hielpen de boeren elkaar over en weer om het hooi zo snel mogelijk binnen te

halen. Dat was heel normaal. Buren of gewone burgers hielpen vrijwel nooit. Eén keer zat m'n vader heel erg omhoog en vroeg hij een jongen uit de buurt om te helpen met het binnenhalen van het hooi. Na afloop vroeg die jongen daarvoor 25 gulden. Iedereen sloeg toen stijl achterover, want dat was natuurlijk een ongehoord bedrag. Ik zag mijn vader verstrakken, maar verder vertrok hij geen spier. Hij zei: "Mutti, zit er nog wat in de portemonnee?" Dat was het geval, dus betaalde hij keurig 25 gulden. Maar die jongen werd natuurlijk nooit meer gevraagd.

Ook als er een koe moest kalven hielpen alle stadsboeren elkaar. Ik weet nog dat ik een keer midden in de nacht wakker werd gepord door m'n vader: "Ga gauw naar de Krolder!" Dat was Grolleman, een andere stadsboer die woonde in de Raamstraat. Ik moest hem vragen of hij wou komen helpen. De veearts werd er alleen bij gehaald als het écht nodig was. Ik dus in het stikkedonker door Hasselt naar Grolleman toe. De achterdeur was meestal nog open. Grolleman zei: "Het komt goed meissie", stak een stuk pruimtabak in de mond en ging hij mee. De volgende ochtend stond er een mooi kalf in de schuur.

Einde bedrijf

M'n ouders hebben doorgeboerd tot eind jaren zestig. Ik was nog niet getrouwd. Toen ze stopten woonde ik nog thuis. Rond die tijd had je het ontwikkelings- en saneringsfonds. Dat was een regeling voor kleine, onrendabele boeren voor wie men geen toekomst meer zag. Zij konden een vergoeding krijgen als ze met hun bedrijf stopten. De aanleiding hiervoor was het plan van Sicco Mansholt, die zich als Eurocommissaris bezighield met de modernisering van de landbouw. Dat speelde al heel wat jaren en was een vast gespreksonderwerp op verjaardagen bij ons thuis. Mijn vader en oom waren beide stadsboer en een andere oom werkte bij een baggerbedrijf. Dus het was altijd twee tegen één. Mijn oom die in loondienst werkte vond mijn vader en mijn andere oom eigenlijk maar kapitalisten. Ze hadden een eigen bedrijf en hadden geld zat, volgens hem. Dat was natuurlijk niet zo. Ik denk dat ze het juist veel minder breed hadden. Maar mijn ouders straalden niet uit dat ze arm waren, ik heb er vroeger nooit wat van gemerkt. We kwamen niks tekort.

Op verjaardagen kreeg Mansholt er altijd van langs: "Die gek uit Groningen, die hereboer, wat hij wel niet van plan is. Hij lijkt wel niet goed snik. Hij wil alle kleine boeren de nek omdraaien". Jarenlang

werd er zo over hem gesproken, totdat die saneringsregeling daadwerkelijk in gang is gezet. Mijn vader had z'n hele leven hard gewerkt en kreeg allerlei klachten, ook met z'n hart. Hij was soms erg moe. Dus voor hem was die regeling, waar hij al die jaren zo ontzettend tegen was, uiteindelijk best gunstig. Hij kreeg een mooie vergoeding toen hij stopte met de boerderij, en kon daar nog jaren van leven.

Tot die tijd hadden we de wc altijd buiten gehad, zo'n tonnetje. En we hadden geen douche. We wasten ons iedere zaterdagmiddag in een grote teil in de keuken. Maar toen m'n ouders stopten, was de stal niet meer nodig en kregen we een douche op de plek waar voorheen de koeien stonden. Dat was geweldig. Dan kon je lekker onder de douche. Dat voelde heel luxe!

Fig. x. Truida Moraal-Groen. Foto: Albert Bartelds.

Arie en Alie Kronenberg: ‘Als je de koeien alleen van het hooi uit de Olde Maten moest melken, had je ze zo droog.’

Fig. x. Arie en Alie Kronenberg. Foto: Albert Bartelds.

De Velde, 13 augustus 2018

Arie Kronenberg (1924) en Alie Kronenberg-van der Horst (1933) wonen al bijna hun hele leven op hun boerderij in de buurschap De Velde, tussen Hasselt en Zwartsluis. Vanaf de Sluizerdijk kijken ze uit over de Hasselter buitenlanden, terwijl hun bedrijf aan de achterkant grenst aan het gehucht Zwartewaterklooster en natuurgebied de Olde Maten. Het echtpaar heeft altijd hard gewerkt en is nog steeds gehecht aan het boerenleven. Op z'n oude dag brengt Arie met de trekker soms nog ronde balen uit het land naar de boerderij van zijn zoon.

Arie: 'Ik woon al 94 jaar op deze plek. M'n ouders hadden hier een boerderij met ongeveer vijftien koeien, meer niet. Mijn vader was ook visser en jager en probeerde zo de kost te verdienen voor het hele gezin. We waren thuis met zeven broers en één zus. Dat waren heel wat monden om te voeden. M'n vader viste in het Staphorsterveld, in het Domineesgat vlakbij de Veldschuur. En ook in de Strenk. Daar had hij fuiken staan. Hij moest er wel een akte voor hebben, want anders

werd hij aangemerkt als stroper. Voor de jacht had hij ook een akte nodig.

M'n vader had samen met de buurman een keer een otter geschoten. Dat mocht toen nog wel, maar eigenlijk was het zonde. Hij jaagde vooral op hazen en eenden. Eenden waren hier toen zat. Ganzen schoot hij bijna nooit. Tegenwoordig zijn er duizenden ganzen, maar toen nog niet. Het wild dat hij schoot probeerde hij te verkopen. De koeien gaven toen nog niet zoveel melk als tegenwoordig.

Onderduik

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd ik opgeroepen voor de Arbeidseinsatz. Het was in 1943. Op de dag dat ik me moest melden in Meppel ben ik met een grote koffer achter op de fiets vertrokken. Bij Zwartsluis waarschuwde Harm Stam me om niet te gaan. Daar wilde ik eerst niks van weten, maar eenmaal bij Beukers had ik me toch bedacht. Van daaruit ben ik naar Belt-Schutsloot gefietst waar ik Harm Stam weer tegen kwam. Via hem kon ik eerst een onderduikplek krijgen bij een zekere Grote Jan Bos (achternaam Lok) en daarna bij een zekere Jan van Siem. Later kwam ik erachter dat zijn achternaam Klaver was. Daar sliep ik bij twee van zijn dochters op de kamer. Ik ben er ongeveer een half jaar geweest.

Op een nacht was er een keer een ontzettend lawaai. Vanwege de verduisterde ramen konden we niet naar buiten kijken. Al snel bleek dat het de Duitsers waren. Klaver stond bij de deur om ze binnen te laten, maar ik moest ook bij die deur langs om naar het achterhuis te komen. Ik was er nog maar net bij langs toen ze naar binnen stoven. Eén van Klaver's dochters was zo slim om in mijn bed te gaan liggen, zodat de Duitsers geen beslapen bed leeg aantreffen. Op het nippertje bereikte ik de veestal, waar ik snel in het hooivak kroop. Toevallig had ik twee weken eerder daar net gekeken of ik er kon schuilen voor het geval er iets gebeurde. Ik kroop onder het hooi en hield m'n hand voor m'n mond zodat ze me niet hoorden ademen. Ik had natuurlijk hard gerend. Ze gingen met hun zaklantaarns vlak voor me langs, maar hebben me gelukkig niet gevonden. Later in de oorlog ben ik weer thuis gekomen. In een wat hoger stuk land hadden we een hol gemaakt waar mijn broers en ik 's nachts in sliepen.

Fig. x. Tijdens de oorlog diende het hooi vaker als schuilplaats. Op deze foto poseert de familie Reuvenkamp uit Mastenbroek voor hun onderduikplek in de hooiberg.

Bevrijding

Op 16 april 1945 kwamen de Canadezen vanuit Hasselt onze kant op rijden. Mijn broer Harm reed ze op z'n motor tegemoet, met z'n vriendin uit IJsselmuiden achterop. Harm reed aan de rechterkant vlak langs de dijk, maar de Canadezen hielden links aan zodat ze tegen elkaar op knalden. Harm en z'n vriendin werden helemaal over de dijk heen geslingerd. Ze waren op slag dood. Thuis hebben we de klap wel gehoord, maar toen wisten we nog niet wat er aan de hand was. Later werden we dat wel gewaar. Iedereen was blij dat de oorlog voorbij was, maar de bevrijding was voor ons geen feest. In 1947 is mijn oudste broer naar Canada geëmigreerd en twee jaar later sneuvelde mijn derde broer in Nederlands-Indië. Mijn ouders waren zo in een paar jaar tijd drie zonen kwijt. Daar hebben ze het wel moeilijk mee gehad.

Overname boerderij

Eind jaren veertig hebben Alie en ik elkaar leren kennen. Zij woonde aan de Stouweweg bij Zwartsluis. Haar vader had land aan de dijk in de Hasselter buitenlanden, dus daar ben ik haar tijdens het hooien een keer tegengekomen. We zijn in 1957 getrouwd en hebben toen samen

Fig. x. Het hooi wordt bij elkaar geharkt om op de wagen te laden. (collectie Zwier Stoel, fototheek Kampereiland)

met mijn broer Jan de boerderij overgenomen. M'n vader had een hartinfarct gehad en kon niks meer. We hadden een stuk of dertig koeien. Die stonden op de grupstal, dus moest je er altijd met de melkketel tussendoor. Je kon meerdere koeien in één melkketel houden. Het hooi van toen had lang niet zoveel voedingswaarde als tegenwoordig. Het hooi van de buitenlanden ging nog wel, maar dat van de Olde Maten was helemaal niks. De Olde Maten was zo arm, daar groeide geen *luus*. Alleen maar blauwgras. Als je de koeien alleen van het hooi uit de Olde Maten moest melken, had je ze zo droog.'

Strijkhark

Alie: 'Bij ons thuis hadden we vroeger een strijkhark. Als we uit school kwamen, kregen we wat te drinken, deden we het oude goed aan en gingen we naar het hooiland. M'n vader ging dan rond met de hooimachine, een Nicholson. Daar zat zo'n harkje achter dat hij iedere keer leeg wipte met z'n been. Als hij vol was, moesten wij het aan een zwil harken. Bij Arie thuis deden ze dat ook, maar daar hadden ze een trekhark. Bij een strijkhark harkte je vanuit je zij, die leidde je zo om.

Fig. x. et hooi wordt naar boven gebracht met een hooigrijper.
(collectie Zwier Stoel, fototheek Kampereiland)

Bij een trekhark trok je het hooi naar je toe. Ik kon helemaal niets met zo'n ding. Na ons trouwen hebben we snel een strijkhark gekocht.'

Olde Maten

Arie: 'Voordat de weg er lag, was de Olde Maten wel 1400 meter lang. Als je van hier naar het Staphorsterveld wilde komen, moest je de Dwarsvaart nemen. Dan kon je achter op het land komen. Met paarden-wagen moest je er helemaal omheen. We gingen er vaak met de boot naar toe met een oud koedek erop als zeil. Je kon helemaal naar de Rechterensweg toe zeilen, zo schoon waren de trekaten toen. Vroeger was de Olde Maten zo kaal dat je helemaal naar Staphorst kon kijken. Een paar jaar geleden hebben ze het ook weer kaal gemaakt, maar het is nu allemaal al weer bos.'

Alie: 'Vroeger liep er ontzettend veel wild in de Olde Maten. Als we gingen melken, gingen we vaak met de brommer over een zandweg naar het land toe. Bij nat weer waren het allemaal kuilen en gaten. Je kon haast niet over de weg, want iedere keer schoten er fazanten voor je langs. Onze zoon Berend Jan heeft hier verderop een boerderij. Ik ging altijd naar hem toe om te melken. Op zondagsmorgen was er geen verkeer op de weg en dan hoorde je één groot gezang van vogels. Zowel in de Olde Maten als in de buitenlanden. Dat was prachtig! Tegenwoordig zie je geen fazant meer in het veld en hoor je ook niet zoveel vogels meer. De boeren en de jagers krijgen vaak de schuld, maar die zijn er ook bijna niet meer. Als de vogels hun nestje met eieren hebben, staan er al zoveel kraaien en beesten klaar om die eieren op te eten. Dat is het probleem, je moet die nesten beschermen.

Eerste fluus

Vroeger werd er veel later gemaaid dan tegenwoordig. Het gras was veel langer. Als je voor 7 juni het eerste *fluus* had gemaaid, de eerste snede, dan was je vroeg. Het lag ook aan het weer natuurlijk, maar je moest alles hooien. Mijn vader was erg secuur op het hooi. Bij slecht weer moesten we alles op kleine bultjes zetten om te drogen. Daar hadden we een enorme hekel aan. Later moest je ze weer uitstrooien, totdat het hooi genoeg opgedroogd was. We hadden nog geen machines, dus alles ging met de hand. Je stond hele dagen op het land. Je begon 's morgens en als je de volgende dag weer kwam, kon je weer opnieuw beginnen.

Als je eenmaal ging hooien, dan werd het hooi met de hooimachine bij elkaar gemaakt. Dan ging de teemplank achter het paard om oppers te maken. Die moest je dan netjes opknappen, zodat ze bij een bui niet in zouden regenen. Als het heel vast weer was, dan liet je de oppers eerst op het land staan en haalde je ze later een keer op. Dan werden ze opgeprikt op de wagen. Soms was het zo warm dat je 's morgens om vier uur al naar het land ging om hooi te halen.

In de hooitijd was het buitendijks altijd een drukte van jewelste. Als ik op de dijk stond en uitkeek over de buitenlanden leek het wel alsof het hele Duitse leger aan het werk was. Allemaal mensen met de hark, meestal boeren uit Hasselt. De meesten hadden al wel een hooimachine, maar ze moesten nog wel die oppers opknappen en het hooi los schudden. Ik vond het altijd prachtig om te zien als het laatste voer weg ging en het land kaal was. Dan kon je er vanaf de dijk mooi overheen kijken. Tegenwoordig is het land allemaal van Zielman, die hier iets verderop woont. Die maait een dag, hooit een dag, doet het in de balen en er komt geen vork meer aan te pas.

Hooiberg

Het was nog een heel karwei om het hooi van de buitenlanden naar huis te krijgen. Met de trekker was het makkelijk, maar toen we nog paarden hadden moest je met twee wagens achter elkaar de dijk over. Dat konden ze niet trekken, dus koppelde je de tweede wagen onder aan de dijk af en ging je met de eerste over de dijk heen. Vervolgens droeg je het dubbele span met de paarden ervoor weer naar de andere wagen om die op te halen. Dan ging je over de dijk en zette je beide wagens weer achter elkaar. De tweede wagen moest je tegen de eerste aan drukken. Met een trekker zet je zo'n wagen eenvoudig een stukje achteruit, maar met een paard kon dat niet.

Thuis hadden we twee hooibergen waar we het hooi in opsloegen. We deden het hooi er in met een grijper. Het paard liep heen en weer om de klauw naar boven te trekken. Later gebeurde dat met een motor. Die rieten kap op de berg moest altijd helemaal opgedraaid worden. Om op het hooi te komen stond er een lange ladder met twaalf sporten tegen het hooi. Het laatste stukje moest je dan zelf klimmen. Daar had ik een enorme hekel aan, zo aldergriezeligst hoog was het. Het was een prachtig gezicht bovenin, maar je moest er wel van houden. Boven in

de berg trok je met een touw de grijper naar je toe en kreeg je zo'n hele

Fig. x. Maaien met een trekker en maaibalk. Op de trekker Harm Moed met zijn opa, 1961. (collectie Moed)

baal hooi in het midden van de berg. Dat moest je vervolgens verdelen. Dat was secuur werk. Op het laatst werkte je de berg altijd helemaal af. Dat heb ik heel veel gedaan.'

Handel

Arie: 'Bij ons thuis was ik de hooilader. Als we 4.000 pond hooi laadden, zorgde ik ervoor dat het recht op de wagen kwam en dat het er niet af viel. We hebben zelf ook wel hooi verkocht aan anderen, maar dat bracht niet zoveel op. We brachten het hooi rond met paard-en-

wagen. Na de oorlog stapten we over op een trekker van het merk Fahr. Wij waren daarin één van de eersten, maar daarna volgden al snel meer boeren.

Aan het Zwartewater in de Hasselter buitenlanden lag vroeger een haventje. Dat was hier tegenover bij 't Zand. Je kunt het nog steeds zien, maar het is niet meer in gebruik. Eerder werden daar bokken vol hooi geladen. Daar had je handel zitten. Bij Alie thuis had je vroeger in de buurt een hooipers, bij Van der Stouwe. Daar losten de boeren ook allemaal bokken met hooi voor de handel. Later kwamen ze met wagens. Het hooi werd dan in van die grote pakken geperst, met van dat dunne ijzerdraad eromheen. Die werden dan verkocht aan hooikopers.'

Modernisering

Alie: 'Toen wij getrouwd waren, had je al wel grasmachines en trekkers. Later kreeg je ook de maaibalk aan de trekker. Toen zeiden de mensen: "Er groeit nooit meer wat, dat gras wordt veel te snel afgeknipt". Na de komst van de voordroogkuil werd er steeds minder gehooïd. Die kuilbulten moest je aanrijden met de trekker. De mensen vonden dat maar niks: met de wielen over het voer heen, dat kon niet goed zijn. Men reedt maar zo van de weg over het voer heen, dat konden ze niet te begrijpen. Vroeger mocht je ook niet met de klompen in het hooi lopen. Je liep zelf toch ook niet door het bord!'

Arie: 'Het boerenleven van nu is niet te vergelijken met dat van vroeger. Tegenwoordig geven koeien wel 40 tot 50 liter, eerder was je blij als ze 15 liter gaven. Ik heb in het verleden heel veel land geruïld met Staatsbosbeheer. Zij wilden graag ons land in de Olde Maten en in de buitenlanden kopen. Op een gegeven moment kwamen ze wel drie keer per week aan de deur. Dan hadden ze weer wat land van een of andere boer gekocht om met mij te ruilen. Onze zoon heeft zo'n dertig jaar geleden iets verderop richting Zwartsluis een nieuwe boerderij gebouwd. Dat is een mooi bedrijf geworden. Ik heb net zolang geruïld en gewerkt totdat hij al het land bij elkaar had. Hij heeft nu wel 50 bunder bij elkaar, zonder dat iemand anders er tussen zit.'

Fig. x. Alie Kronenberg. Foto: Albert Bartelds.

Fig. x. Arie Kronenberg. Foto: Albert Bartelds.

Geuje van der Linde: 'Op het Kampereiland stonden overal hooioppers'

IJsselmuiden, 11 januari 2018

Fig. x. Geuje van der Linde. Foto: Albert Bartelds.

Als er iemand over het hooien in de IJsseldelta kan vertellen is het wel Geuje van der Linde (1937). Als auteur van het boek *Uit rivier en zee geboren. Honderd erven op het Kampereiland, 1364-2014* beschreef hij uitgebreid de agrarische geschiedenis van zijn geboortegrond. Samen met zijn vrouw Arina was Van der Linde decennialang boer op de pachtboerderij erf 47, totdat zoon Jan in 2000 de boerderij overnam. Tijdens zijn jeugd zag Van der Linde op het Kampereiland in juni overal percelen vol met hooioppers. Tegenwoordig wordt er bijna niet meer gehooïd.

"Mijn familie woont al sinds 1890 op erf 47. Mijn grootvader, Geuje van der Linde sr., trouwde in 1888 en heeft eerst anderhalf jaar op erf 50 gewoond. Bij de nieuwe verpachting in 1890 maakte hij zich zenuwachtig, omdat zijn erf laat aan de beurt was. De verpachting ging

Fig. x. Luchtfoto van het Kampereiland, met her en der de verschillende erven, 2018. Foto: Thomas Bartelds.

per opbod en de volgorde van de honderd erven werd altijd door loting bepaald. Hoe later je aan de beurt was, hoe 'dwingender' er geboden werd door diegenen die nog geen erf bemachtigd hadden. Uit nervositeit begon hij te bieden op erf 47, dat werd verpacht aan Jan Pelleboer. M'n grootvader mocht het pachten voor 3.510 gulden, maar toen was Pelleboer zijn erf kwijt. Die begon even later te bieden op erf 50 en pachtte het ook voor 3.510 gulden. Mijn opa en Pelleboer ruilden toen van erf. In de zomer voorafgaand aan de wisseling van erven brachten ze hun hooi alvast over en weer. Dat was natuurlijk een dom gedoe, maar zo ging het wel.

Fig. x. . Hooitransport over de pont bij de Mandjeswaard. (collectie Zwier Stoel, fototheek Kampereiland)

Overstromingen

In 1935 nam mijn vader, Jan van der Linde, de pacht van de boerderij over. Hij heeft verschillende keren meegemaakt dat het Kampereiland overstroomde. Eén van zijn broers, Willem Aart, woonde aan De Plas in IJsselmuiden. Op een zekere dag bracht m'n vader mijn oma met de tentwagen daar naartoe voor een bezoek. Toen hij 's middags m'n moeder weer op kwam halen arriveerde hij rond half vijf aan het Grafhorster veer om over te varen. Veerman Teunis Penninkhof kon het weer goed voorspellen. Er was bijna geen wind, maar de lucht was dreigend. Penninkhof waarschuwde m'n vader dat hij direct terug moest komen, anders kon hij niet garanderen dat hij nog terug kon varen. Nog voor m'n vader bij zijn broer en schoonzus was, barstte de bui los. M'n oma werd onmiddellijk in de tentwagen geholpen en het groepje vertrok richting het veer. Daar vernamen ze van de veerman dat overvaren niet meer mogelijk was. In Grafhorst woonde een zus van m'n vader. Daar bracht hij m'n oma naar toe. Het paard stalde hij bij bakker Willem van der Steeg. 's Avonds om acht uur kwam de veerman met de mededeling: 'Jan, als je nu naar huis wil, dan kan ik je, tussen de buien door, overzetten'. M'n oma bleef achter, maar m'n vader voer het woelige Ganzendiep over en ging lopend de lange weg

naar huis. Hij vertelde dat tijdens die wandeling tussen de buien door aan de noordelijke hemel het Noorderlicht zichtbaar was, iets wat op onze breedte maar heel af en toe voorkomt. 's Nachts liep het Kampereiland onder water. Pas na drie dagen werd het rustiger en kon m'n vader m'n oma weer ophalen.

Voor ca. 1865 overstroomde het Kampereiland soms wel twee keer per winter. De dijken waren toen een stuk lager. Nadat de omdijking kwam liep het Kampereiland gemiddeld één keer in de drie jaar onder. Bij elke overstroming kwam er vruchtbaar slib mee dat het land bemestte. Dat was goed voor de verschillende soorten gras die er groeiden. De grassoorten op het Kampereiland waren heel anders dan in Mastenbroek en Kamperveen. Op die veengrond had je van dat slappe gras. Dat lag veel eerder plat. Bij ons stond het allemaal rechtop. Daar kreeg je van dat harde hooi van, wat zeer geschikt was voor paarden. De kwaliteit van het hooi was toen goed, maar ik denk dat de boeren het nu maar matig zouden vinden. Het was echt paardenhooi. Dat moet je nu niet meer aan de koeien voeren. Tegenwoordig maaien ze eerder en kuilen ze het gras in. Sommige overstromingen waren juist slecht voor het land. Mijn vader vertelde eens dat er in de jaren twintig een zoute storm op het Kampereiland was. De Zuiderzee stond in verbinding met de Noordzee, maar doordat de IJssel zoet water afvoerde was het water in de Zuiderzee tot voorbij Schokland, richting Urk, nog zoet. In de buurt van Stavoren werd het brak water en pas daarna zout. Een enkele keer was er zo'n harde storm dat het zoute water tot aan het Kampereiland opgestuwd werd. Dan was er een jaar dat er heel weinig groeide. Men hoopte dan dat het zoute water het volgende jaar weggespoeld was. Klaas van der Wal, één van de boeren die toen op het Kampereiland woonde, had normaal gesproken van de eerste snede anderhalve hooiberg vol. In het jaar van die zoutstorm had hij maar zo'n klein beetje hooi in de berg dat zijn herdershond er zo in kon springen. De handelaren haalden toen hooi uit het Eemgebied bij Bunschoten-Spakenburg of uit Noord-Groningen. Op het Kampereiland was er veel te weinig voorhanden.

Op een gegeven moment werden de waterkeringen verder verbeterd, waardoor het Kampereiland niet meer zo vaak overstroomde en die bemesting van het slib verminderde. Na het dichten van de Afsluitdijk in 1932 was dat definitief voorbiJeroenIn de jaren twintig en dertig wilde de gemeente Kampen als verpachter niet dat er kunstmest gestrooid werd. Eerst mocht het helemaal niet, maar later kwam in de

pachtvoorwaarden te staan dat de boeren toestemming moesten vragen om kunstmest te gebruiken. Aanvankelijk bleven de goede grassoorten nog wel bestaan, maar na de oorlog, en zeker vanaf de jaren zestig, werd er steeds meer land gescheurd. Zodra dat was gebeurd kwam er meestal Engels raaigras en beemdlangbloem in. Dat zijn wel goede grassoorten, maar die doen het ook goed in Mastenbroek en Kamperveen. Het eigen karakter van het Kampereiland gras ging daarmee verloren.

Kampereiland hooi

Fig. x. Een echtpaar poseert trots voor hun goed gevulde hooiberg. Het hooikanon staat nog tegen de berg aan. (collectie Zwier Stoel, fototheek Kampereiland)

Dat er op het Kampereiland zoveel gehooid werd had te maken met de pacht. Vanaf de vijftiende eeuw had je op het Kampereiland tienjaarlijkse pacht. Vanaf 1898 werd dit vijfjaarlijkse pacht, maar in de tijd van mijn opa was het nog tien jaar. De boeren pachtten dan een erf, maar hadden niet de zekerheid dat ze het tien jaar later opnieuw konden pachten. Investeringsen werden er dus bijna niet gedaan, niet

op het land en ook niet in de gebouwen. Als je ging investeren en je verbeterde je land of je opstallen dan liep je het risico dat je buurman, of wie dan ook, op je boerderij ging bieden want die zag er zo netjes uit. Maar intussen had jij de kosten gemaakt. Op het Kampereiland was het dus eigenlijk maar een sobere boel. Rond 1900 veranderde dit wel iets, maar de situatie was voor de boeren niet ideaal. Het was dus het makkelijkst om een stuk of 20-25 koeien te houden en voor de rest hooi te verbouwen. Dat hooi leverde dan wel wat minder geld op dan de koeien, maar je had er minder onkosten op en je kon het op elk moment weg doen. Die hele pachtsituatie was voor de boeren de drijfveer om het hooi zoveel mogelijk te verkopen.

De meeste boeren hadden drie hooibergen: de paardenberg, de koeberg en de kleine berg. In de koeberg zat het beste hooi, dat hielden de boeren zelf. Dat was voor de koeien. De paarden moesten wat grover hooi hebben. Dat eiwitrijke hooi was helemaal niet goed voor een paard. En er mocht ook nooit schimmel in zitten. Een koe kon wel schimmelhooi eten. Dan gaf hij bijna geen melk, maar hij ging er niet aan kapot. Een paard werd er echt ziek van. Een enkele boer had maar liefst vier hooibergen, en soms kwam er dan nog een hooimijt bij te staan. Zoveel hooi was er toen.

Hooitijd

Bij de eerste snede was iedereen op het Kampereiland aan het hooien. Het was zwaar werk, maar ik hield er wel van. Vanaf m'n zeventiende hielp ik volop mee. M'n vader had een vaste arbeider en m'n moeder ging 's middags met het paard en de harkkeerder het land over. 's Ochtends was ze in huis bezig. Het dienstmeisje moest ook helpen op het land en dan was er nog zeven weken lang een hooier van elders. Soms waren dat arbeiders of kleine boeren van de Veluwe die na de zomer in de polder of in de akkerbouw gingen werken. Ze werkten in het hooi en hielpen na de tijd ook met het uitrijden van de vaste mest. Daarna gingen ze weer weg.

De hooitijd was altijd erg druk. Je begon 's ochtends om half vijf met melken of grasmaaien en als het dreigde te gaan regenen moest je soms door tot elf uur 's avonds. Als het vijf dagen achtereenvolgend droog was kon je hooien. Na het zwillen maakte je oppers met behulp van een teemplank. Die plank werd voortgetrokken door een paard, zodat het hooi werd opgeschoven. Wanneer je genoeg had, gooide je het over de kop. Dan had je een ruwe opper. Als het goed, vast weer was en je moest 2 of 3 bunder hooien, dan liet je het zo liggen en ging je laden.

Als er kans was op een bui dan werd hij 'opgescherpt' en maakte je er een ronde opper van. Die konden wat langer op het land blijven staan. Bij wat motregen liep het water er dan zo vanaf. Bij een flinke stortbui werden ze wel nat. Als je op een donkere dag niet direct van het land af kon hooien, dan haalde je die 'opgescherpte' oppers op.

In de tijd van mijn opa werd het hooi geladen op een wagen met van die schuine stukken erop. Voorop zat een zitbak, maar de zijkant en de achterklep waren schuin. Daar werd een soort raamstel overheen gelegd en als dat klaar was laadde je met de handen. Dat was heel secuur werk. Je rolde het hooi met je handen op en dan ging het op de

*Fig. x. Oppers maken met behulp van een paard en een teemplank.
(collectie Zwier Stoel, fototheek Kampereiland)*

wagen. Mijn vader was niet de sterkste, dus die stond vaak op de wagen om het hooi goed te laden. Als de wagen vol was ging er een wezeboom met touwen overheen om het hooi stevig vast te binden. Als je op het Kampereiland over een dam in een sloot reed, was het weleens zo wiebelig dat de wagen om kon slaan. Later toen die Amerikaanse hooibakken kwamen werd het wat eenvoudiger. Dat was gewoon een platte vloer met hekken erop die je op een ouderwetse boerenwagen kon zetten. Dan kon je het hooi veel makkelijker van de opper op de wagen 'schoten'. Zelfs een dienstmeisje, of iemand anders

met weinig ervaring, kon dan wel laden. Je moest er alleen een beetje op letten dat je niet al te scheef laadde.

Na een hele dag hard werken in de volle zon was ik behoorlijk moe. Het hooiland lag dicht bij onze boerderij. In de ruilverkaveling waren her en der kanalen gegraven waar nog mooi schoon water in stond. Vaak fietste ik 's avonds snel nog even naar een kanaal in de buurt om te zwemmen en lekker op te frissen. M'n vader zei altijd: 'Doe dat nou niet, je hebt al zo hard gewerkt'. We hadden thuis al wel een douche, maar ik vond dat heerlijk na zo'n dag.

Opperdrager

Waar je voor de Tweede Wereldoorlog nog met een stuk of zes man op het land stond te hooien, werd dat na de oorlog steeds minder. Arbeid werd duurder en de mechanisatie nam toe. Toen Arina en ik in 1965 de boerderij overnamen werd er al heel anders gehooit, al hadden we wel een arbeider die 36 jaar bij ons heeft gewerkt. M'n vader deed af en toe ook nog wel wat, maar verder redde je jezelf. De mechanisatie hielp daarbij. We hadden bijvoorbeeld een opperdrager die je achter de trekker aan de hef kon doen. Er zaten een stuk of zes pennen aan en een klep. Als je hem dan lichtte dan ging die klep over de opper heen, zodat je hem mee kon nemen naar huis. De boeren hebben een hele tijd zo'n opperdrager gehad, pas later kwam de ladewagen. Maar je kon hem alleen gebruiken als je het land dicht bij huis had. Als je 5 kilometer moest rijden dan verloor je teveel hooi onderweg. En je was ook nog eens teveel tijd kwijt.

Arina hielp met allerlei werkzaamheden zoveel als ze kon. Dat was ze van huis uit gewend. Haar vader was nogal secuur en hij wilde het land helemaal schoon hebben. Er mocht geen sprietje hooi blijven liggen. Zomeravonden lang heeft ze het land schoon geharkt. Als haar vader het harkhooi op kwam halen, moest ze daarna alles nog een keer naharken. Ze zat op een koor en heeft toen heel wat afgezongen op het hooiland. Psalmen, gezangen, allerlei liederen. Toen ze zwanger was van onze dochter Aletta heeft ze de hele zomer nog met de opperdrager gewerkt, van voor naar achteren op het land. Sommige zwangere vrouwen moeten overal op letten, maar zij had nergens last van.

Fig. x. Oppers halen met een trekker en een opperdrager. (collectie Zwier Stoel, fototheek Kampereiland)

Financiën

Als je puur naar de opbrengsten kijkt, bracht de melk meer op dan het hooi. Maar daar had je juist ook weer veel meer onkosten aan. Voor de veearts bijvoorbeeld, huisvestingskosten of voor de aankoop van krachtvoer. Het hooi was vaak een behoorlijke aanvulling op de bedrijfsinkomsten. Ik heb weleens een jaar gehad dat 10 procent van de totale opbrengsten van het hooi kwam, de kosten niet meegerekend. Als je die wel meetelde moet je haast wel rekenen op 30 tot 35 procent netto-opbrengsten. Dat was in de jaren zeventig. Tot 1980 hebben we nog volop hooi verkocht, per jaar zo'n 30 tot 60 ton. Daarna werd het minder. De prijs varieerde in die tijd van 180 gulden tot 200 gulden per ton. Dat was een goede prijs. Het ging dan om hooi uit de berg, bestorven hooi werd dat genoemd. Dat was uitgewerkt. Hooi rechtstreeks van het land af bracht minder op. Daar kreeg je zo'n 130 à 140 gulden per ton voor.

Wij deden veel zaken met hooihandelaar Lentferink uit Dalfsen, maar er waren er meer handelaren. De Bruinsen en Marten van der Wal uit IJsselmuiden, Gerrit Ruitenbergh uit Oldebroek, de firma Mulder uit Nijkerk en Beert van 't Oever van het Kampereiland. Die laatste was meer een herenboer, althans zo gedroeg hij zich. Ik heb hem een paar keer meegemaakt bij het inschepen van het hooi. Dan liep hij echt rond als een meneer met een grote sigaar in z'n mond. Het hooi werd veelal

per boot vervoerd, bijvoorbeeld naar de cavalerie of artillerie. Meestal werd het al geperst bij de boer, maar dat gebeurde ook weleens bij een 'hoofd', een aanlegplaats in het Ganzendiep of de IJssel. Soms stonden de militairen er dan al bij om het hooi te keuren. Later werd het hooi altijd met vrachtauto's afgevoerd.

Fig. x. Een schip met handelshooi wordt vol geperst en klaargemaakt voor transport. (collectie Zwier Stoel, fototheek Kampereiland)

Mooiste tijd

Ik praat regelmatig over oppers, maar soms bedenk ik me dat iedereen die nu jonger dan 50 jaar is en op het Kampereiland woont, nooit heeft gezien dat er vroeger overal oppers stonden. Jongelui van 25 jaar moeten van overlevering weten wat een opper is. Die hebben er nog nooit eentje in het echt gezien, want ze worden nu nooit meer gezet. Als ik nu over het Kampereiland fiets, mis ik dat weleens. Dat hooien was vroeger hard werken, maar het was ook de mooiste tijd van het jaar. Het was meestal prachtig weer en iedereen was buiten bezig. Die tijd komt nooit weer terug.

Verantwoording en disclaimer

CONCEPT

Bronnen en literatuur

Barends et al (2010) *Het Nederlandse landschap. Een historisch-geografische benadering*. Utrecht.

Bakels, C. (1994) Cultuurgewassen en onkruiden uit Zwolle Ittersumbroek. In: *Archeologie en Bouwhistorie in Zwolle 2*.

Beek, R. van, H. Wevers (1994) Bronstijdboeren bij de tijd. De derde fase van het onderzoek Zwolle-Ittersumerbroek. In: *Archeologie en Bouwhistorie in Zwolle 2*.

Beekman, A.A. (1905-1907) Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795.

Beens, H., *Schakels in de tijd. Genemuiden van 1800 tot 1900*. Genemuiden 2000.

Berendsen, H.J.A. (1997) *Fysisch-geografisch onderzoek. Thema's en methodes*. Assen.

Bieleman, J., Boeren in Nederland. *Geschiedenis van de landbouw 1500-2000*. Amsterdam 2000.

Bont, C. de (2008) Vergeten land : ontginning, bewoning en waterbeheer in de westnederlandse veengebieden (800-1350). Wageningen.

Bont, C. de (2014) Amsterdamse boeren. Een historische geografie van het gebied tussen de duinen en het Gooi in de middeleeuwen. Hilversum.

Bremer, P. (2014) De Hooislagen; een historische benadering van een onopvallend stukje boerenland noordoostelijk van Zwolle. In: *Floristisch tijdschrift voor West-Overijssel, NO-Veluwe en de Noordoostpolder. Nieuwsbrief nr. 28*.

Bremer, P. (2014) Paddenstoelen in het kievitsbloemhooiland. In: *Coolia* 57 (3).

Bremer, P. (2017) Blauwgras in Overijssel. Ontwikkelingen in de afgelopen kwart eeuw.

Clevis, H. (2005) Verleden bossen. De opgraving van een moerasbos in Zwolle-Stadshagen. In: *Archeologie en Bouwhistorie in Zwolle 5*.

Cohen, K.M., Stouthamer, K.E., Hoek, W.Z., Berendsen, H.J.A. & H.F.JEROENKemp (2009) Zand in Banen. Onderzoeksrapport. Zanddieptekaarten van het Rivierengebied en het IJsseldal in de provincies Gelderland en Overijssel, Derde druk, Provincie Gelderland, Arnhem.

Coster, W., *Overijssel op het land. Een geschiedenis van de Overijsselsche Landbouw Maatschappij 1871-1996*. Zwolle 1996.

Coster, W., *Tussen Dedemsvaart, Reest, Meppeler Diep en Zwarte Water. Schouwen in het verleden van het Waterschap Benoorden de Dedemsvaart*. Zwolle 1996.

Coster, W., *Leven met het water in de IJsseldelta. Een waterschapsgeschiedenis*. Kampen 2002.

Driessen, N.JEROEN(red.), Van Reestdal tot beentjesgraven. Van kievitshaar tot kievitsnest. Zwolle z.j.

Edelman, C.H., Edelman-Vlam, A.W. (1966) *De relatie tussen naam en vorm van percelen in het rivierenkleigebied*. In: Boor en Spade 15, pp. 7-25.

Eilander, D.A., W. Heijink (1990) Bodemkaart van Nederland 1: 50 000. Toelichting bij de kaartbladen 20 West Lelystad (gedeeltelijk) 20 Oost Lelystad en 21 West Zwolle. Wageningen.

Engelen van der Veen, G.A.JEROENvan (1924) De bedijkingen van den IJssel en zijne monden.

Ente, P.J., (1973) De IJsseldelta, Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, overdruk nummer 88, Kamper Almanak, Lelystad.

Fonck, H., (1951) Een en ander over het ruilverkavelingsgebied Kampen. Cultuurtechnische Dienst, Afd. Onderzoek, Utrecht. Voordracht nr. 34, gehouden op 27-3-1950

Gerding, M.A.W. (1995) Vier eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950. Wageningen.

Gerwen, JEROENvan en Marco H.D. van Leeuwen. *Zoeken naar zekerheid. Risico's, preventie, verzekeringen en andere*

zekerheidsregelingen in Nederland 1500-2000. Den Haag / Amsterdam 2000.

Groeneveld, JEROEN *Veranderend Nederland. Een halve eeuw ontwikkelingen op het platteland*. Maastricht/Brussel 1985.

Groenewoudt, B. (1993) Opsporing verzocht. Een verkennend booronderzoek naar Bronstijdboerderijen in Zwolle-Ittersumerbroek. In: *Archeologie en Bouwhistorie in Zwolle 1*.

Haans, J.C.M. Enkele bodemkundige aspecten van het veengebied in het land van vollenhove

Hamming, C. (1995) Meer prehistorische vindplaatsen langs een vroegere Vechtloop. In: *Archeologie en Bouwhistorie 3*.

Hamming, C. (2007) Verleden bossen. Een andere kijk op de ontwikkeling van de bodemopbouw te Zwolle-Stadshagen. In: *Overijssels Erfgoed. Archeologische en Bouwhistorische Kroniek. 81*.

Haverkamp, JEROEN (1939) Het Kampereiland. In: Overijssel; propaganda uitgave pp. 200-

Heide, G.D. van der (1965) Van Landijs tot polderland. 2000 eeuwen Zuiderzeegebied. Amsterdam.

Hulzen, JEROEN van (2017) De Apostillen der Stad Campen en haar Jurisdicte. Bewerking van inv. nr. 191 t/211 van het Oud Archief.

Jongmans, A.G. et al (2013) Landschappen van Nederland. Geologie, bodem en landgebruik. Wageningen

Kalisvaart, C.C., F.R.P.M. Miedema (2010) Kampen. Plangebied Polder Broeken en Maten. BAAC rapport V-09 0999 Deventer.

Koeveringe, Y. van (2008) Van Wildernis tot Smallingerland. Friese veenontginningen in de Middeleeuwen en latere turfwinning rondom Drachten.

Kraker, A.M. JEROEN de (2010). Lage dijken, overstrooming en bemesting. Het einde van de 'bemesting'; van de polders op en rond het Kampereiland tijdens de negentiende en twintigste eeuw. In: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 19 (2010) 1, 15-19.

Kummer, JEROEN (red.) JEROEN van Gelderen, JEROEN ten Hove en F.D. Zeiler, *Geschiedenis van Kampen*. "Zij zijn Kampers..." Kampen 2001 (tweede deel).

Le Franq van Berkey, J., *Natuurlijke historie van Holland*. Leiden 1811 (negende deel)

Leeuwen, C. G. van (1958) De Kievitsbloem in Nederland. In: *De Levende Natuur* 61 (12) pp. 268-278.

Linde, G. van der (2015) Uit rivier en zee geboren. Honderd erven op het Kampereiland 1364-2014. Kampen.

Louwes, S.L. 'Landbouw en veeteelt', in: Engelen van der Veen, G.A. JEROEN van, G. JEROEN ter Kuile en R. Schuiling (red.), in: *Overijssel*, Deventer 1931, 262-321.

Lucassen, JEROEN *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900*. Gouda 1984. (tweede druk). Martinet, J.F., *Katechismus der Natuur*. Amsterdam 1979 (vierde deel).

Maarleveld, G.C. (1966) Periglaciale verschijnselen. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de fysische geografie van glaciële en periglaciële landschappen aan de Universiteit van Amsterdam.

Moerman, H. JEROEN (1956) Nederlandse plaatsnamen. Een overzicht. Leiden

Mol, J.A. (2011) De middeleeuwse veenontginningen in Noordwest-Overijssel en Zuid-Friesland: dateringen en faseringen. In: *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* Volume 14 2011.

Molema, M. (2018) Buurmans gras is altijd groener. Een interdisciplinair onderzoek naar de landschapskenmerken, bezitsverhoudingen en gebruiksgeschiedenis van hooilanden in de IJsseldelta tijdens de 19e en 20e eeuw. Masterscriptie. Rijksuniversiteit Groningen.

Mulder, E.F. JEROEN de, M.C. Geluk, I.L. Ritsema, W.E. Westerhof, T.E. Wong (2003) De ondergrond van Nederland. Wolters-Noordhoff, Groningen.

Nanninga Uitterdijk, J., (1883) Een en antler over Kamperveen en zijne oude privileges. In: *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel* 7. 247-280.

Onbekend (1965) Rapport voor de ruilverkaveling Kamperveen-Zalk. Zwolle.

Oppewal, JEROEN(2003) Hutjemutje op Kampereiland : pachters krap op knusse stadserven.

Paasman, J.A. *Aan de monding van de IJssel. Een historische schets van de gemeenten Grafhorst, Kamperveen, Wilsum, IJsselmuiden, Zalk en Veecaten.* (IJsselmuiden z.j.).

Pelkwijk, JEROENTER, Overijssels Watersnood. *Een heruitgave van het verslag van de ramp van 1825.* Kampen 2002.

Poel, J.M.G. van der, *Honderd jaar landbouwmechanisatie in Nederland.* Wageningen 1983.

Postma, O. (1934) *De Friesche Kleihoeve.* Bijdrage tot de geschiedenis van den cultuurgrond vooral in Friesland en Groningen. Leeuwarden.

Schaick, J.I. van, *'t Kampereiland.* Kampen 1939.

Siemes, H. en JEROEN van der Horst-Hemmink, *De boer op in Overijssel. Jaarboek Overijssel 1988.* Zwolle 1988.

Slicher van Bath e.a. (red.), *Geschiedenis van Overijssel.* Deventer 1970.

De Roever, P., P.A. Riezebos & H.P.M. Stoltenberg (1975) *De verbreiding en de mineralogische samenstelling van rivierduinen en dekzanden ten zuidwesten van Meppel.* In: Boor en spade 19 pp. 86-97.

Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. III Landbouw. Voeding. Zutphen 2000.

Vos, P. (2011) *Atlas van Nederland in het Holoceen.* Amsterdam.

Wetering, JEROEN van de, *Canon van Zwartewaterland. Een geschiedenis in vijftig vensters.* Zwartewaterland 2002.
Winkler Prins, A. (red.), *Geïllustreerde encyclopaedie. Woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid.* Amsterdam 1876.

Wolde, JEROEN de, Ontginningen en Verkavelingen in de gemeente Staphorst. Staphorst 1980.

Wolde, JEROEN de, *De Landbouw in de Gemeente Staphorst.* Meppel 1993.

Archieven

Hijma, B en M. Vink-Bos. *Inventaris van het archief van de Twentsche, sedert 1897 Overijsselsche Landbouw Maatschappij (1871) 1879-1995 en de daarin gedeponeerde archieven 1891-1995.* Zwolle 1996.

Wigger, J.H. en JEROEN Folkerts. *Inventaris van de archieven van het provinciaal bestuur van Overijssel.* Zwolle 1994.

CONCEPT